

Als wind en rook

Josepha Mendels

bron

Josepha Mendels, *Als wind en rook*. Meulenhoff, Amsterdam 1980 (derde druk)

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/mend001alsw02_01/colofon.php

© 2018 dbnl / erven Josepha Mendels

AAN DE NAGEDACHTENIS VAN EMMA

Woord vooraf

Zelden heb ik mijn boeken in druk herlezen, des te meer eraan geroken, een vertrouwde geur van inkt en stof, van iets dat voorgoed voorbij is. Ook zag ik laatst dat die boeken hoe langer hoe dikker werden omdat verschillende pagina's opgevuld waren met kranteknipsels, bloemen en foto's die met hun legende mee verdrogen en verbleken.

Ik heb er echt geen behoefte aan mijn stijl, woordkeus en denkwijze van vroeger te analyseren. Daarentegen boeit het verlossende woord 'Einde' mij steeds meer. Eronder worden namelijk de dorpen genoemd die mij inspiratie en concentratie gebracht hebben. Ik probeer mij het uitzicht te herinneren van al die hotelkamers waar ik met een kloppend hart en een ziel, gevoelig als een grammofoonplaat, per dag een telkens groter aantal uren werkte, maximum zeven, minimum een kwart. Dit gelukt maar matig, de eigenaars van die hotels komen er wat beter af, waaruit volgt dat een snor, slechte tanden of hangende borsten meer indruk op mij maken dan blauwe luchten, zwiepende bomen en sneeuw.

Het nachtelijk uur waarop mijn wekker destijds afliep vergeet ik echter nooit. Tien minuten voor vijf! Ik deed dan meteen mijn licht aan, greep naar het glas water op het tafeltje naast mijn bed en slikte een halve orthedrine, een drug die je nu alleen op een recept kunt krijgen, ging weer slapen, werd tegen zessen vanzelf wakker en bijna altijd met de een of andere zin die de draad van mijn verhaal weer opnam.

Maar tijdens het schrijven van *Als wind en rook* is er iets gebeurd dat zich nadien nooit meer heeft herhaald, orthedrine met of zonder h-originele meisjesnaam tegen 't jaar 2000-gaf mij de

eerste regels van deze toen nog titelloze roman... ‘Ik durf de deur niet te sluiten wanneer Louise weggaat. Ik wil niet dat zij hoort hoe vlug ik de grendel erop doe, zo bang ben ik dat ze met dit geluid mijn bevrijd ademhalen zal associëren. Dus wacht ik tot ze de hoek van de straat is omgegaan...’

Ik heb nooit geweten waarom ik helemaal geen moeite had om mij aan deze drie zinnen op te hijsen (uitdrukking van Top Naeff), dus kan ik dit ook niet uitleggen. Bovendien stoorde het mij absoluut niet dat ik tot bladzijde zoveel van het manuscript geen vermoeden had wie of de Louise die het huis verliet eigenlijk was en welke rol zij zou spelen.

Volkomen onbewust schreef ik op een dag haar volledige naam inclusief burgerlijke stand: Mejuffrouw Louise Meeuwssen, ik schrapte geen s en begreep dat ik en niemand anders haar zou vormen, tot leven brengen en tot daden, en dit te mogen doen, zonder mij af te vragen of ik er wel toe in staat was, is voor mij een van de verrukkingen van het auteur-zijn geworden.

Juli 1979

Een

Ik durf de deur niet te sluiten wanneer Louise weggaat. Ik wil niet dat zij hoort hoe vlug ik de grendel erop doe, zo bang ben ik dat ze met dit geluid mijn bevrijd ademen zal associëren. Dus wacht ik tot ze de hoek van de straat is omgegaan. Gelukkig wonen we nummer negentien en is het hoekhuis al op vijftwintig. Ik wuif, ik wuif, of het nu ochtend, middag of avond is als ze ons verlaat. Maar omdat ik het over een grendel had, spreekt het vanzelf dat we haar meesttijds 's avonds inviteren. Dat doe ik voor Simon, niet uit liefde, want ik heb geen liefde meer voor hem, maar uit achting. En als achting nu eens een hogere vorm van liefde was, dan zou ik mijzelf toch bedriegen. Want tenslotte doe ik alles voor hem, bij elke daad denk ik toch nog: Toe dan maar, het is voor mijn man, dus leg ik mij erbij neer. En de avond is het beste moment voor onze Louise, omdat hij zich dan opsluit in zijn studeerkamer en alleen weer te voorschijn komt als ik roep: Thee, Simon, de thee wordt koud! en nimmer: Thee, Simon, de thee is nog warm, kom gauw! Dan, onder het slurpen van die thee en het uitkrabben van de suiker met zijn lepeltje, zijn eigen lepeltje met het wapen van onze stad, door leerlingen op sinterklaas gestuurd (verborgen in witte chrysanten hangend in een porseleinen kwispedoor) reikt Simon Louise de hand, vragend: Ça va?, om hierna meteen te verdwijnen. Daarom nodig ik haar het liefste 's avonds uit. Maar tussen uitnodigen en vrijwillig komen ligt voor Louise geen verschil meer en zo heb ik haar onlangs moeten zeggen dat het beter was dat ze na het avondeten niet onverwacht binnenkwam. De kinderen waren dan met hun huiswerk bezig en dat was te storend. Natuurlijk heb ik over Simon niet gerept, want dan zou ze niet gearzeld

hebben mij te antwoorden: Simon, maar die sluit zich 's avonds toch altijd op...

Ik sta nu in onze woonkamer, tegen het oude buffet met de gekleurde ruitjes. Een is groen, een ander rood, en het derde rood met groen. Dan begint het weer van voren af aan, groen, rood en rood met groen. Erachter staan onze Japanse theekopjes die alleen op vrijdagavond, zaterdag en feestdagen te voorschijn komen. Door de week drinken we uit grof aardewerk. Kopjes zonder oren, want ik werd ziek van al die gebroken oortjes van ons vorige servies. Eens heeft Judith die open plekken rood geverfd, ze was toen nog klein en ze riep: 'Wonden, moeder, mooie wonden!' En iedere keer wanneer er weer zo'n oortje op onverklaarbare wijze was verdwenen, want terugvinden deed je die dingen nooit, verfde Judith opnieuw.

Ja, door de week drinken we uit aardewerk, daar hoort de zondag ook bij, want mijn man en ik hebben een orthodox joods gezin gesticht, of beter, hij heeft het gesticht en ik heb hem gevolgd. In het begin van ons huwelijk heb ik van de zondag ook een feestdag willen maken, dat was ik zo gewend van huis uit, en o, terwijl ik hier tegen dat oude buffet leun, herinner ik mij alles alsof het gisteren gebeurde. We woonden toen nog in het Drentse dorp. Ik was vroeg opgestaan, heel zachtjes. Mijn verlangen hem thee met een besuikerd beschuitje op bed te brengen, moest bij dat verlangen blijven. Hij had me immers eens en voor altijd gezegd dat een jood niet op bed eet, tenzij hij ziek is, en dan nog pas nadat hij zijn handen heeft gewassen. Je handen wassen voor je eet, riep ik uit. Maar dan ruiken ze toch juist zo lekker, ik weet niet, naar alles, geheimzinnig, nachtelijk en ontwaakt... Goed, maar die zondag was ik extra vroeg opgestaan, iedereen sliep nog, ook het dienstmeisje. Ik heb de kamer gedaan en een schoon wit kleedje op het Perzische tafelkleed gelegd en bloemen geplukt in de tuin, bloemen waar de dauw nog vanaf droop, en gedekt met het mooie servies, dus ook met de Japanse kopjes. Toen heb ik hem wakker gemaakt. Hij snurkte, maar ik deed nog of ik

het niet hoorde, ik had toen nog een hart, en handen die van alles konden. Nu heb ik alleen nog maar van tijd tot tijd wat je noemt goodwill. Ik zong dus mee met zijn snurken, een klein wijsje, en dat maakte hem wakker, en ik zei: ‘Sta vlug op, schattebout, er wacht je een verrassing.’ Maar daar was hij heus niet vlugger om. Niet dat hij zoveel toilet maakte, je moest hem eens per week gewoon in bad duwen, maar zijn scheren duurde lang en rook zo verschrikkelijk dat ik, weer of geen weer, de ramen openzette om de lucht te doen verdwijnen. Hij gebruikte een speciaal produkt dat de haartjes als het ware afbrandde, want een jood mag geen scheermes hanteren. Voor de rest waste hij zijn handen en zijn armen tot zijn ellebogen toe. Wat een verschil met mij, die iedere ochtend in bad ging, iets waarin ik de kinderen ook heb opgevoed.

Hij kwam dus de kamer binnen en zag de vrolijke tafel die hem wachtte. Hij zei niet: ‘Elisa, kindje, wat heb je gedaan...’ maar liep op het witte servetje af, sloeg er een hoek van om, pakte de bloemen, zette ze op de schoorsteen met de kelken naar de spiegel toe, ging naar de keuken, haalde een gewoon aardewerken kopje en zei alleen: ‘Ik dacht dat je het nu eindelijk wel begreep.’ ‘Maar vanmiddag hebben we deftige visite,’ antwoordde ik, ‘en dan moet het er toch een beetje feestelijk uitzien.’ ‘Visite of niet,’ zei hij weer, ‘voor ons is het vandaag een werkdag.’ Opeens werd hij driftig, nam een Japans schoteltje en gooide het door de kamer. Het bleef ongedeerd op de zitting van een stoel liggen alsof het daar hoorde. Ik zag in dat beschilderde porselein een bondgenoot, ik nam dat schoteltje op en zette het onder een kopje waar ik thee in schonk, en terwijl ik het met mijn lippen aanraakte was het of ik het zoende, en tegelijkertijd vielen er tranen in de thee; ik weet niet of hij het zag, maar opeens zei hij: ‘Haal dan alleen dat sabbatkleedje weg, Elisa, de rest kan je zo laten voor de visite.’ Dat deed ik ook en 's middags kwam dan die visite...

Ik sta nog altijd tegen dat oude buffet met de gekleurde ruitjes, ik moet nu toch de grendel op de deur doen, Louise is allang thuis,

ze slaapt misschien al. Die grendel, altijd die grendel, wie zou er plotseling met een huissleutel thuiskomen, wie zou er inbreken? Maar de deur van een net leraarsgezin moet gegrendeld worden, daar valt niets aan te veranderen. Laat me nog even zo staan, zeg ik tegen mezelf, en denken aan het verleden. Waar ben ik gebleven? Ja, 's middags kwam dan de visite. Ik had Simon ertoe bewogen een schoon boordje aan te doen en zijn luster jasje uit te trekken. Ook vroeg ik hem voor de zoveelste keer zijn hoofd onbedekt te laten, hij droeg immers ook geen keppeltje wanneer hij doceerde of bij anderen op bezoek ging. ‘Dat is waar,’ zei hij, ‘maar hier ben ik thuis.’ Ik weet nog hoe hij mij aankeek. ‘Thuis,’ zei hij, ‘in mijn gezin.’ Op dat ogenblik voelde ik hoe mijn haar losviel, ik greep naar de speld die het samen moest houden, maar het was te laat. Reeds zoende hij een streng van het blonde, steile haar, dat toen hij zich bukte, zijn gezicht beroerde. Ik weet dat het dit haar is geweest wat hem zich in mij deed verlieven. En hij hing zijn keppeltje op een hoorn van een van de twee hertekoppen die als kapstok dienden. Het was een dwaas gezicht, dat bolletje zwarte glimzijde met het parmantige knoopje in 't midden en ik schaterde van het lachen. Zo een soort flauwe schoollach leek het wel, en ik hield meteen op toen ik zijn bruine ogen verwonderd door zijn brilleglazen zag turen.

De visite was er een van een jaarlijkse beleefdheid: collega's van Simon met hun vrouwen kwamen de een na de ander binnen. Aaltje, het meisje, had een schoon gesteven mutsje opgezet en haar zwarte japon aangetrokken. Het was afgesproken dat Judith tegen een uur of vier even binnen mocht komen (Rebecca had mazelen). Ik had het druk met theeschenken en koekjes aanbieden. ‘Wat een heerlijke koekjes,’ zei mevrouw De Wilde, ‘waar haalt u die toch?’ ‘Wat een voortreffelijke thee,’ zei mevrouw Groot, ‘kunt u mij het merk zeggen?’ Het viel me op hoe spraakzaam Simon was. Hij vormde het middelpunt en telkens werd er in zijn hoek hartelijk gelachen. Ik had moeite mijn dames te amuseren. Wij bleven ernstig over huishoudelijke kwes-

ties spreken, goede meiden en goede scholen, was binnenshuis en buitenshuis, en wat niet al meer. Ik zag hoe mevrouw Groot naar mijn decolleté keek. Vond ze dat onbehoorlijk? Ik trachtte mijn bloesje wat op te hijsen. De mannen bemoeiden zich niet met ons. Na de thee gaf ik warme rode wijn met een zandgebakje. ‘Wat een heerlijk gebak,’ zei mevrouw De Wilde weer. Mevrouw Groot weigerde de wijn: ‘Dat drinken wij lieden niet dikwijls,’ zei ze. Simon vertelde mij later dat ze daarmee niet-joden bedoeld had.

Toen de klok vier uur sloeg bracht Aaltje Judith binnen. ‘Zoet zijn,’ vermaande ze. Judith was toen bijna zeven. Ze ging meteen naar haar vader toe en vroeg om wat wijn. ‘Nee,’ zei Simon, ‘dat is voor grote mensen.’ ‘Zeg kleine meid,’ zei toen mijnheer Groot (leraar natuurlijke historie), ‘heb jij wel eens een papegaai gezien?’ ‘Ja,’ antwoordde het kind, ‘ik heb wel eens een hond gezien...’ ‘Mijnheer vroeg of je een papegaai gezien had, Judith,’ zei ik. ‘Ja,’ zei ze toen weer, ‘ik heb wel eens een hond gezien...’ Dit antwoord maakte Simon zo driftig dat hij zonder meer op de bel drukte die aan de lamp hing, waarop Aaltje binnenkwam om het huilende kind mee te nemen. Later, aan tafel, toen het bezoek weg was - want bijna nooit wordt er bij ons iemand te eten uitgenodigd - vroeg ik: ‘Waarom, Judith, was je toch zo dom? Een hond is immers geen papegaai.’ ‘Niemand liet me uitspreken, moeder,’ zei ze, ‘ik begon: Ik heb wel eens een hond gezien...’ ‘Wil je ophouden?’ riep Simon. Maar ditmaal liet Judith zich niet van haar stuk brengen. ‘Ja, een hond,’ zei ze weer, ‘die een papegaai in zijn bek had.’

Nu moet ik toch heus de deur op slot doen. Mijn rug doet pijn van het leunen tegen dat buffet. Het is laat, Simon zal natuurlijk al slapen. Ik ga de kamer uit en verschuif de grendel. Door het raampje boven de brievenbus zie ik onze straat. Een verschrikkelijk fatsoenlijke straat. Goed geplaveid, en met rustige huizen, het lijkt wel of ze allemaal tegelijk in één nacht zijn gebouwd. Een trap naar boven die naar de huisdeur leidt, een trap naar be-

neden voor de keuken en de leveranciers. Aan de overkant brandt nog licht. Ik weet waarom, een oude vrouw is stervende. Ik heb haar gisteren juist bezocht, ze lag helemaal alleen, ‘je kunt niet wachten op de dood, nietwaar,’ zei haar dochter bij wie ze inwoont, ‘moeder zal zelf wel merken wanneer het zo ver is.’ Gemakshalve hadden ze dus een bel om haar hals gebonden: ‘Even je vinger uitstrekken en we zijn bij je, moeder!’ Maar er brandt licht, dus ze is nog niet dood, want de mensen in onze straat, nette burgers, zijn zuinig, zij gebruiken geen elektriciteit als het niet strikt nodig is. Even je vinger uitstrekken, en we zijn bij je, moeder... Maar als die vinger nu gestorven zal zijn voor het belletje is bereikt?

Waarom draal ik toch zo vanavond? Dat is tegen mijn gewoonte. Want ik ben een vrouw van gewoonten geworden, ik doe mee, ik doe heus mee met alles wat Simon wil. Maar het lijkt of ik nu niet meer verder kan. Daarom leun ik tegen de brievenbus, zoals tegen het buffet. Ik heb het gevoel dat, wanneer ik nu op de grond zou vallen, ik nooit meer zou kunnen opstaan. Maar dat kan niet, dat mag niet! De kinderen hebben mij nodig, ze zijn nog te klein om alleen verder te kunnen. Dus wil ik niet op die grond vallen. Het is ook maar een vlaag, morgen gaat alles weer beter. Ik heb dat vaak als Louise geweest is. Ze zegt niet veel, maar kijkt en kijkt. De volgende keer zal ik weer met haar musiceren, dat maakt alles makkelijker.

Ik moet mijn schoenen uittrekken, anders wordt Simon wakker. Dat is niet erg voor hem, maar wel voor mij. Want hij zal weer zijn arm naar me uitstrekken, die arm...

Twee

Ik heb Simon op een bruiloft voor het eerst gezien. Hij was toen veertig jaar oud en ik juist meerderjarig. Men had hem als mijn tafelheer gekozen en mijn eerste gedachte toen ik naar zijn puntig gezicht keek, waarvan de bovenlip bedekt werd door een snor, was: Hoe moet die man er wel als kind uitgezien hebben? Soms heb je helemaal geen moeite om je bij een oud gezicht voor te stellen hoe de jeugdige vormen daarvan waren. Vooral mannen behouden vaak iets van een jongen of ze nu dertig, vijftig of zeventig zijn. Simon nu had daarvan niets meer overgehouden, het was een man zoals je die wel in aardrijkskundeboekjes ziet afgedrukt. Type: Engelsman. Type: Nederlander, en Simon was van bladzijde zo en zoveel. Type: jood, burger van Israël. Maar natuurlijk is dat een schoolboekje uit de toekomst geweest, als er tenminste ooit een staat Israël gesticht zal worden. Hij had golvend haar dat aan de slapen reeds grijs begon te worden, geestige donkere ogen, een sterk gebogen neus en dikke lippen. Dat zijn tanden vals waren merkte ik die eerste avond niet.

Er heerste een ware bruiloftsstemming. Rosa, de bruid, was een nicht van mij en Alex, haar man, een vriend van Simon. Ik zat wat verlegen aan tafel. Naast mij, aan de andere kant, hadden ze een jonge man geplaatst, en naast hem weer een allerliefst meisje, met wie hij zich uitsluitend bemoeide, zodat hij mij het grootste deel van de avond de rug toedraaide. Ik was dus wel op Simon aangewezen. Dat hij nog een andere buurvrouw had heeft hij waarschijnlijk helemaal niet gemerkt, zo was hij van het begin af bezig iets van mij te weten te komen. Hij at slordig en haastig en vergat meesttijds zijn mond af te vege, zodat zijn snor op het laatst vochtig en glanzend werd. Dat fascineerde mij.

Hoe kon een man zo'n plukje haar dat hij met zo veel ijver gefokt had eenvoudigweg vergeten?

Ik had niet zo heel veel te vertellen. Ik zei hem dat ik op het conservatorium was en hoopte eens zangeres te worden. 'Een stem,' antwoordde hij, 'is het hoogste goed dat God de vrouw heeft kunnen geven.' Ik wist hier niets op te zeggen. Niemand had mij ooit op God attent gemaakt en ik dacht dat een stem uit jezelf kwam. Dat denk ik nog, al blijft Simon van het tegendeel overtuigd. Hij schonk telkens mijn glas opnieuw vol en na ieder glaasje zag ik hem anders. Eerst vond ik hem verschrikkelijk oud en verschrikkelijk saai, en terwijl hij vertelde dat hij leraar Frans was op een hbs in een Drents dorp, ging ik van schrik rechtop zitten en zei: 'Ik heb hele stukken Molière uit mijn hoofd gekend.' Daarna vond ik zijn ogen zo glanzend, toen weer dat hij zulk een mooi Nederlands sprak (hij reciteerde voor mij alleen een vers van Kloos). Na het vierde glas keek hij mij lang en doordringend aan, streek met zijn wat dikke hand over mijn haar en zei: 'Blond en steil, en toch ben je joods...' Ik antwoordde niet. Na het vijfde zei hij: 'Ik zou wel mei je willen dansen, maar ik kan het niet.' 'Dan zal ik het je leren,' antwoordde ik, en te midden van de luidruchtige bruiloftsgasten sleepte ik hem in de rondte, want het was walsmuziek, en hij sloeg zijn arm steeds vaster om mij heen. Dat was niet onplezierig, dacht ik, en opeens, onder het dansen, trok ik hem zijn bril af en riep: 'Ha, die ogen, die pientere frikken-ogen!' Wat wil je, ik was toch pas eenentwintig en zo levenslustig en hij probeerde die bril terug te krijgen, en plotseling stond hij stil en zijn ogen hadden zo'n ongelukkige uitdrukking toen hij zei: 'Elisa, mijn bril, alsjeblieft mijn bril, ik zie ongeveer niets als ik die niet op heb.'

Daalde dat grote medelijden neer uit de kristallen kroon aan het plafond, waarvan de lichten plotseling uitgingen? Want het kwam over me, zo sterk, zo hevig dat ik zijn hoofd tussen mijn handen nam en die donkere ogen zoende, zoende.

Maar Simon heeft dit anders opgevat dan ik het bedoelde, en

voor ik het eigenlijk zelf goed wist groeide dit medelijden naar een huwelijk toe.

Simon is de oudste zoon uit een orthodox joods huisgezin. Hij had nog een broer en een zuster. Zijn ouders waren dood, en steeds bij de aanvang van het joodse Nieuwe Jaar bezocht hij hun graf. Van zijn familie heeft hij mij veel verteld. ‘Mijn moeder, Elisa,’ zei hij mij, ‘was een van die vrouwen die in haar leven niets anders hebben gekend dan haar gezin en haar godsdienst. In zeker opzicht leefde ze eigenlijk als een boerin, om haar uiterlijk bekommerde ze zich niet, ze had een donkerblauwe japon voor de week en een zwarte voor de sabbat en feestdagen. Om rituele redenen - ze mocht geen andere man dan haar eigen behagen - droeg ze een bandeau en nooit heb ik geweten welke kleur haar haar van nature had. Wanneer er een versleten was kwam er een nieuwe, altijd hetzelfde model en donkerbruin, met een scheiding opzij waardoor je het karton of wat het ook wezen mocht heen zag. Moeder ging zelden of nooit uit. Ze kookte en bakte en verzorgde onze kleren en die van vader. Vader was reiziger; wanneer bij 's avonds thuiskwam sprak hij weinig. Hij ging aan tafel zitten en at zijn soep. Moeder zei dikwijls: Je ziet er vermoeid uit, Abel, je moet niet te veel werken. Dan keek hij ons aan en antwoordde: Als de jongens afgestudeerd zijn en Sophie getrouwd is, zal ik het rustiger aan doen. Nu, Sophie bleef niet lang meer bij ons. Ze trouwde de eerste de beste man die haar ten huwelijk vroeg en werd heel ongelukkig. Ze is nu weduwe en leeft met een zoon die haar veel zorgen geeft in Engeland. Op een avond kwam vader niet thuis. Hij was op zijn post, in de trein gestorven. Ik was toen juist afgestudeerd maar Herman, mijn broer, niet. Dus nam ik een baan ergens in Drente en stuurde hem al het geld dat ik over kon sparen, zodat ik niets bezit. Herman zorgt nu voor zichzelf, dat maakt het mij wel gemakkelijker. Moeder is twee jaar geleden gestorven, ze is niet ziek geweest maar als het ware opgeteerd van verdriet. Alleen zijn,

als je altijd gewend bent man en kinderen om je heen te hebben, bleek te moeilijk voor haar.’

‘En blijf je nu altijd in Drente, Simon? Eu studeer je niet verder? En waarom ben je nooit getrouwd? Zo jong ben je toch heus niet meer.’

‘Een gezin met kinderen kost geld, Elisa. De portemonnaie van mijn moeder was leeg.’

Drie

Ik ben van huis uit gewend aan oude mannen. Want mijn vader is al over de zeventig, terwijl mijn moeder juist vijftig is. Hij is een gezonde grijsaard die 's zomers in de vroege ochtend een lange wandeling maakt en steeds lichamelijke oefeningen doet. Hij is ook reiziger geweest, maar hij is niet in de trein gestorven, o neen, hij heeft tot een jaar of vijf geleden overal, maar juist ook in de trein, de tram en in wachtkamers van stations gewerkt. Ja, overal waar hij maar even kon gaan zitten heeft hij zo'n langwerpige boek met doorslagpapier te voorschijn gehaald en cijfertjes genoteerd, soms eerst in klad of op het randje van zijn lucifersdoosje, eenmaal zelfs heb ik cijfertjes ontdekt op zijn linker manchet; hij rekende en strepte door en rekende weer en 's avonds na het eten begon hij opnieuw.

Eerst had hij een abonnement derde klasse, maar op een dag zei mijn moeder: 'Gotfried, wat is dat, reis je nu tweede,' en ze wees op zijn groene kaart die zij in zijn portefeuille zag. 'Ja,' antwoordde hij, 'ja Frida, en als ik aan de eerste toe ben dan gooi ik het bijltje erbij neer.' Dat duurde toen nog enkele jaren, onvermoeid ging hij verder met cijferen; waarin hij zaken deed heb ik nooit precies geweten, maar toen kwam toch tenslotte de dag dat hij zijn treinabonnement op tafel gooide en zei: 'Afgelopen, voorgoed. Ik ga rentenieren. Onze bankrekening is groot genoeg, de bruidsschat van mijn dochter staat gereed. Als ze nu maar eens met dat vervloekte zingen op wilde houden en een man vond.' Ik stond erbij toen hij deze woorden sprak, ik zag zijn rimpelig gelaat en haatte hem eens te meer om zijn ouderdom. Toen ik geboren werd was hij immers al over de vijftig. Dikwijls tijdens mijn eerste schooljaren, als ik zag hoe jonge

vaders mijn klasgenootjes afhaalden, hoe ze hen opvingen als kaatsballen wanneer ze uit de deuropening kwamen gesprongen, en over hun schouder, langs hun rug terug lieten glijden, hoe ze hen achter op hun fiets zetten of naast hen in het rijtuig je of, wat ook wel eens een enkele keer geschiedde, naast het stuur van de auto, dan kreeg ik een kleur en rende weg zo vlug als ik maar kon. Eenmaal had vader bij uitzondering een vroege trein teruggenomen en onverwachts, toen ik de schooldeur uitkwam, zag ik hem daar staan, tussen die andere vaders in (de moeders interesseerden mij niet, de mijne was immers als alle andere, alleen veel mooier!). ‘Elisa!’ riep hij, ‘Elisa,’ maar ik deed of ik hem niet hoorde, ik glipte tussen de andere kinderen door, een zijstraat in. Hij kwam even na mij thuis, keek me aan en zei: ‘Valse schaamte, meisje, dat leidt tot niets en verandert niets.’

Overall nu, sinds hij over die bruidsschat had gesproken, vervolgden mij zijn woorden. ‘Jouw bankrekening, Elisa,’ zei hij nadrukkelijk, ‘je begrijpt wel dat we erop rekenen dat je daarbij een man kiest die in goeden doen is.’ Moeder zei niets, ze had als gewoonte aangenomen haast nooit meer iets te zeggen. Ze leefde voor mij en voor zichzelf. Naarmate hij ouder werd werd zij jonger. Ze bracht uren door met het bestuderen van modeplaten die ze uit Parijs liet komen. Ze had dan ook de faam de bestgeklede vrouw van ons Overijsselse stadje te zijn. Eens sprak ik haar over trouwen. ‘Je moet doen wat je wilt, lieveling,’ antwoordde ze terwijl ze een haakpatroontje opzette, ‘kijk vooral goed uit je ogen en laat je niet door je zinnen bedwelmen.’ Dat was een woord dat tot nadenken stemde. Bedwelmen... En zinnen, had ik die?

‘Ja,’ zei Richard toen hij mij in de bossen van Gorssel zoende (het zal ongeveer net op de helft van Deventer-Zutphen zijn geweest), ‘ja, Elisa, mijn schat, je hebt veel temperament.’ ‘Wat is dat?’ vroeg ik, ‘is dat dat leuke gevoel?’ Hij begon te lachen, hij was landbouwkundig student in Wageningen, hij wist er stellig meer van. ‘Heeft dat iets met liefde te maken? Dat geloof ik

toch niet, want ik heb het ook altijd als mevrouw Donkers me aankijkt, ze hoeft niet eens te spreken, het komt vanzelf.' 'En nu?' vroeg Richard terwijl hij me tegen zich aandrukte. Ik was negentien en hij eenentwintig, ik kwam juist tot zijn schouder. 'Nee, ik voel niets.' 'En nu?' fluisterde hij toen hij lang mijn mond had gezoend. 'Ja,' antwoordde ik, 'afschuwelijk erg.' Hij ging zitten en trok mij naast zich. 'Je bent een lief meisje,' zei hij. Maar ik ging weer staan, ik wilde niet dat hij zag hoe ik beefde, ik hield mijn handen op mijn rug gevouwen. Zijn gezicht was erg rood, zijn kleine blauwe ogen glinsterden, zijn haar viel over zijn voorhoofd. Mijn bankrekening, dacht ik, terwijl ik dat helemaal niet denken wilde: een man die waarschijnlijk naar Indië zal gaan, arm, met mijn bankrekening kan ik hem een prettig leven bieden. Dag vader, met je man in goeden doen...

Neen, zo wilde ik toch niet denken, en het duurde dan ook niet langer dan een paar seconden, toen lag ik toch in zijn armen, ik verweerde me flauwtjes, ik dacht dat ik veel heftiger geweest zou zijn maar het was goed zo, de fietsers op de weg wisten van niets en wij lagen daar maar, Richard Palmers en Elisa van Dam. En de heer en mevrouw Palmers-Van Dam geven met blijdschap kennis... en: Tot mijn grote smart overleed heden... ja, wie van ons tweeën zou het eerst doodgaan, na een goed en zonnig leven dank zij die bruidsschat. Arme moeder, ze moest alleen blijven met haar modeplaten, en ik zou geen zangeres worden...

Toen stak Richard een sigaret op en wachtte even voor hij begon: 'Ik geloof dat ik veel van je zou kunnen houden, Elisa. Eenmaal afgestudeerd wil ik niet graag alleen naar Indië gaan, van vrijgezellen komt daar niets terecht, dat heb je misschien ook wel eens gehoord. Ik wil erheen gaan met een meisje, een vrouw. Je bevalt me, Elisa. Je bent het type dat ik zoek, niet te groot, blond, met een mooie blanke huid. Maar er is iets wat ik je zou willen vragen. Van Dam, Van Dam, van welke Van Dam ben je? Ik zou me onmogelijk kunnen voorstellen dat je een joden-

Van Dam bent, maar ik zou toch graag zekerheid willen hebben.’

Ik weet nog hoe hij me aankeek toen hij me dat vroeg. Zo, in de poppetjes van mijn ogen. Ik hield ze dan ook wijdopen, die ogen, en daarom zag ik wellicht ook terzelfdertijd hoe nerveus hij zich op zijn onderlip beet, en hoe er een strikje van mijn schoen viel. Een zwart leren strikje. Ik peuterde het andere ook los, groef een kuiltje in het mos, legde ze daarin en dekte het mos weer dicht.

‘Herinnering aan een afschuwelijk erg gevoel,’ zei ik, en schrok van mijn eigen stem en de moed die ik had dit te zeggen. ‘En voor de rest, Richard, ja, ik ben van de joden-Van Dams, van alle Van Dams die in tweedehandskleren doen, sinaasappelen verkopen en er kleine eethuisjes op na houden. Van alle Van Dams die handel drijven en op zaterdag naar de synagoge gaan. Van alle Van Dams die het ver gebracht hebben, blonde nietjoodse vrouwen hebben getrouwd om blonde dochters te krijgen die ze met een flinke bruidsschat erop uitsturen.’ Ik sprak niet meer, ik schreeuwde. Ik ben er zeker van dat het ver geklonken heeft over de weg Deventer-Zutphen. Nog eens, ik schrok van mijn eigen moed. Toen werd ik opeens rustig. Ik ging voor hem staan en leunde tegen een boom. ‘Je bent prachtig zo, Elisa,’ zei hij en haalde zijn fotoestel te voorschijn. ‘Laat mij een kiekje van je maken als souvenir. Want, Elisa, vergeef mij, maar ik kan geen jodin of half-jodin trouwen, het zou mijn hele familie in opspraak brengen, we zouden niet gelukkig kunnen zijn.’ Ik trok hem het toestel uit de hand. ‘Wil je wat horen,’ zei ik toen, ‘dan moet je goed luisteren. Jij bent de tweede, de tweede in een jaar, die zo spreekt. Het gebeurde de vorige zomer. Ik werd verliefd op een jongen van de tennisclub, en hij vroeg me mee uit. Een paar maal. Ik wist dat hij joods was, een mooie, donkere jongen, student in de medicijnen. Hij zoende me niet, hij raakte me niet aan, hij vroeg, nadat hij ervan overtuigd was dat hij werkelijk van me hield: Elisa, ben je eigenlijk een jodin? Half, antwoordde ik. Toen sprak hij net zo'n soort zinne-

tje uit als jij daarnet, van: mijn familie niet in opspraak brengen. Maar ja, hij had me niet gezoend, mij niet in zijn armen genomen... Jij...' Opeens begon ik te huilen.

Hij zei alleen: 'Ik kan er heus niets aan doen, Elisa, laten we het maar vergeten,' en haalde de fietsen die een eind verder stonden en gaf mij mijn stuur in mijn handen en streek over mijn haar, maar die hele lange weg sprak hij niet meer, alleen, op de hoek van de straat raakte hij mijn arm aan en stamelde: 'Pardon.' Ik heb hem niet weergezien, hij woonde ook immers in Wageningen en het was niet noodzakelijk dat hij bij ons in het stadje kwam om vriendinnen te vinden. En daar zat ik dus met die in mijn hoofd geschreven en weer verscheurde advertentie, het afschuwelijk erge gevoel en die bankrekening die ondergebracht moest worden, hoe dan ook. Ik had me nu eenmaal in mijn hoofd gezet er een arme man gelukkig mee te maken. In godsnaam geen reiziger, maar een artiest of intellectueel. Waar ik die vinden moest wist ik zelf niet en overal, ook door mijn dromen heen, vervolgde mij mijn bruidsschat.

Tot ik Simon ontmoette.

Vier

Ik had eerst helemaal niet naar die bruiloft willen gaan, mijn moeder moest mij er zelfs toe overhalen. Ik hield niet van Rosa, mijn nicht, ze was pafferig, at bij haar ontbijt een heel potje met jam leeg, droeg een onaangename lucht bij zich die ze door parfum nog versterkte en was bovendien dom. Haar vader had de mooiste viswinkels in Amsterdam en haar stem herinnerde mij nog aan de viskarren van haar voorouders. Maar moeder zei: ‘Je moet juist niet wegblijven, Elisa, dat is niet aardig. Bovendien is Fred, Rosa's broer, een jongen die zeer veel relaties heeft. En wat wil je, dan ben je meteen weer eens in Amsterdam geweest. Je hoeft niet naar de huwelijksinzegening te gaan als je daar geen zin in hebt.’

Nu, dat deed ik dan ook niet. Ik kwam tegen het einde van de receptie, schoof langs bloemenmanden en baande me een weg tussen tafels vol zilver en kristal, omhelsde Rosa en drukte de bruidegom de hand. Toen volgde dus dat diner. Simon bracht mij - het was ver na middernacht - naar tante Ida, waar ik logeerde. Hij gaf me een arm en ik keek over onze schouders heen om te zien hoe dat er van achteren wel uitzag. Hij sprak voor de volgende ochtend met me af, 's middags moest hij weer weg. Ik zei zonder enthousiasme: ‘Goed, ik kom,’ maar hij antwoordde: ‘Van komen is geen sprake, ik zal je halen, Elisa.’ ‘O, alsjeblijft niet, het gaat tante Ida niet aan wat ik doe.’

Ik kon moeilijk de slaap vatten, of het van de wijn kwam of van de vermoënis, ik weet het werkelijk niet meer. Steeds ook zag ik die donkere ogen van Simon voor me en hoorde ik zijn stem, die smeekte: ‘Elisa, mijn bril, alsjeblijft mijn bril, ik zie ongeveer niets als ik die niet op heb.’

Ik trof hem dus de volgende dag en hij ging met mij naar een groot kleurloos café, vroeg niet wat ik wilde drinken, maar bestelde zondermeer twee koffie. We zaten tegenover elkaar en spraken niet. Ik zag dat hij nadacht, hij haalde de bril van zijn neus, wreef over de glazen met de punt van zijn zakdoek, zette hem weer op, nam hem weer af en begon opnieuw.

Hij keek me lang en oplettend aan (ik voelde de ernst van het ogenblik) en zei: ‘Toen ik het gisteren over je blonde steile haar had en hierbij de opmerking maakte dat dit vreemd was voor een joods meisje, heb je mij niet geantwoord.’

‘De derde keer, de derde keer,’ zong het door me heen, ‘het zal nu wel weer precies zo gaan als met die jongen van de tennisclub.’ Ik dreunde dus vlug en half onverstaanbaar mijn lesje op: ‘Ik ben maar half-joods, ik hoor niet aan de ene kant en niet aan de andere, ik heb het temperament van mijn vader, de jood, en de rest van mijn moeder, die katholiek is.’ ‘Je haar,’ antwoordde hij toen, ‘alleen je haar heb je van je moeder.’

Later heb ik begrepen dat hij met deze woorden zijn geweten heeft willen sussen. Hij behoorde tot de mensen die de mogelijkheid hebben zichzelf zo lang iets in te praten tot ze het bijna geloven. Bijna... Een klein beetje ongelooft behouden ze: evengoed bij het hygiënisch met de tang bezorgde brood als bij de glimlach van een hotelier. Want het was voor Simon heel wat om deze katholieke kant van mij te negeren, te meer daar ik voor de joodse wet, van een christenmoeder zijnde, niet eens joods was. Toen vertelde hij mij over zijn studie die hij zo graag wilde voortzetten, maar tot nu toe besteedde hij al zijn vrije tijd aan het bijwerken van onbegaafde leerlingen. Verder sprak hij over zijn hospita in het Drentse dorpje, ‘een beste vrouw van tweeëntachtig, Elisa. Ze doet alles voor me, ze geeft me melk, eieren en vis, vlees eet ik natuurlijk niet bij haar.’

Opeens zag ik hem terug aan die bruiloftstafel van gisteren, ik was geschrokken van de hoeveelheid kip die hij op zijn bord had genomen en van de gulzigheid waarmee hij dit alles verslond. Nu

begreep ik: Simon gebruikte alleen maar ritueel bereide spijzen. Het hoorde trouwens ook helemaal bij zijn type en ik zei tegen mezelf: 'Elisa, wat doe je met deze man, maak er een eind aan, voor het verdergaat. Dit is te oud, te conventioneel, te traditioneel, te... Dit is alleen goed voor je bankrekening...'

Om hem te polsen zei ik: 'Hè, ik heb trek in een broodje ham.' Hij lachte zoals een vader lacht wanneer zijn zoontje hem een auto vraagt, er was contact tussen ons en een leegte, en het ergste was nog, toen hij mij bij het afscheid op mijn wang zoende, kwam er iets weerom van dat afschuwelijk erge gevoel. Dat verontrustte me.

Ik reisde naar huis terug en mijn vader, hoewel aan het rentenieren, vond ik bezig met cijfertjes. Ik ging naar mijn zangleraar toe en zong die middag zo alles uit me, al mijn verlangen en liefde en haat, God weet voor wie, ik acteerde er zelfs bij en mijn leraar zei dat ik aanleg had voor de opera. Toen ik dat aan mijn moeder vertelde raadde ze mij aan naar het buitenland te gaan: 'Daar is een toekomst voor je, Elisa, hier niet.' Maar mijn vader werd driftig. 'Wil je van je dochter een hoer maken?' riep hij uit, 'laat ze dan meteen maar in Amsterdam op de hoek van de straat gaan staan.' 'Dat lijkt me een idee,' antwoordde ik, stond op van tafel, ging naar mijn kamer, pakte wat kleren bijeen en verdween door de tuindeur. Ik liep naar het station toe zonder ook maar in het minst van plan te zijn op reis te gaan, want ik wilde moeder immers niet in de steek laten. Maar opeens, toen ik daar zo in die wachtkamer zat, zag ik de kaart van Nederland met al die rode stippen en vlekken, en ik liep eropaf en mijn vinger wandelde over Drente en vond het kleine plaatsje waar Simon woonde. Het leek zo ver, zo ver, bijna in een ander land, en ik was zo moe van alles: opera, hoer en bankrekening, drie mogelijkheden waren er, ik kocht een spoorboekje, vond nog een trein, belde mijn moeder op en zei: 'Maak je maar niet ongerust, alles zal in orde komen.'

Toen reed ik langs weilanden en langs dorpen waar ik nog

nooit was geweest. De zon ging onder en ik kreeg opeens een verlangen naar bergen en een andere taal.

Simon was natuurlijk niet aan het station, dat zou al heel toevallig geweest zijn, en voor ik er nog aan gedacht had mijn kaartje af te geven nam de stationschef het reeds uit mijn hand en stond ik op het plein.

Vijf

De stationschef was een brave man van een jaar of veertig, hij woonde met zijn vrouw en zes kinderen in een huisje met rode dakpannen en had een tuintje waar iedere reiziger langs moest gaan. In het voorjaar kon je er in tulpenletters lezen: WELKOM, en in de zomer stond het er in goudbloemen, maar dat was minder duidelijk want die groeien zo wild. Alleen in de winter was er geen WELKOM, maar dan zorgde mevrouw stationschef dat er een ketel warme koffie aanwezig was voor iedereen die zei: ‘Het is koud vandaag,’ en dus kon het niet anders dan een vriendelijk dorpje zijn waar een elk zich op zijn gemak moest voelen. En de stationschef deed zijn werk, hij was een plichtsgetrouw man en al kon zijn vrouw ook wel de slagbomen openen en weer sluiten, hij deed het toch maar liever zelf. Op een keer toen hij griep had was ze een seconde te laat, hij had geen horloge bij zich maar hij voelde het, hij voelde het aan het kloppen van zijn hart, en hij is zomaar in de storm naar buiten gelopen, niet eens in een nachthemd maar in een gewoon hemd dat nauwelijks tot zijn knieën reikte, en heeft geroepen: ‘Clara, de bomen, Claartje!’ ‘Wat wil je?’ riep Claartje, terwijl de bomen al naar beneden gingen, ‘lummel, zal je wel eens gauw maken dat je in je bed komt?’ Nu, hij kwam er gauw weer in, dat is waar, maar dat hij er vlug weer uitkwam is een andere geschiedenis. ‘Want een griep vermenigvuldigd met een storm maakt een longontsteking, en een longontsteking,’ zei de dokter, ‘duurt zes weken en geen dag minder. En heb nu maar vertrouwen in je Claartje, die laat heus geen treinen ontsporen.’

Nu, Claartje liet inderdaad geen treinen ontsporen, alles ging gewoon door terwijl de stationschef zijn temperatuur opnam en

de thermometer weer afsloeg, terwijl hij zijn soep lepelde, eerst heel langzaam en zonder eetlust, toen weer vlugger en met smaak, alles ging gewoon door, ook toen hij al weer voor het venster mocht zitten en zich met een verbeterde mond beheerste. Want de dokter had hem gezegd: ‘Trek nu vooral niet het gordijn opzij om Claartje te controleren,’ dus ging hij expres met zijn rug naar het raam zitten.

Ja, alles ging gewoon door, ook toen hij allang weer beter was, en niemand zou ooit op de gedachte gekomen zijn (behalve de stationschef zelf dan) dat op een dag alles wel eens niet gewoon had kunnen gaan. Dat hij bijvoorbeeld een spoorwegongeluk zou veroorzaken, hij, of Claartje, of zijn oudste zoon die hem ook wel eens verving, dat er een mens gedood zou worden... Niemand (behalve de stationschef zelf dan) kende de opeenvolging van de woorden: gevangenis, proces, ontslag...

Maar nu heeft hij mij het kaartje uit de hand genomen. Het was zo: ik hield mijn valies vast en mijn paraplu en tussen een stukje vrije duim en mijn wijsvinger mijn kaartje en toen ik stil stond omdat ik erover nadacht of ik terugreizen wilde of in de wachtkamer zou blijven, kwam hij mij tegemoet, zeker omdat hij zag hoe ik draalde, en wipte dat kaartje zo uit mijn vingers. En in het schemerdonker riepen de oranjebloemen mij WELKOM toe.

Stationschef, vanavond is er door jou een dode in je dorpje gevallen. Je weet er alleen niets van en niemand zal je er ooit om achtervolgen. Eén dode. Het is een jong meisje geweest van twintig jaar, herinner je je haar niet, ze had blond steil haar en droeg een blauw valiesje en een paraplu bij zich. Tussen haar duim en wijsvinger hield ze haar kaartje geklemd, maar ze wilde het helemaal niet afgeven, ze wilde helemaal niet naar dat dorpje toe, ze wou operazangeres worden of desnoods hoer, al wist ze dan ook niet al te goed wat dat nu precies inhield. Maar ze had niet naar die man gewild, begrijp je dat, stationschef, ze had niet naar die bankrekening en dat kleine beetje afschuwelijk erge

gevoel willen luisteren, ze was jong en wilde leven, zichzelf zijn, niet joods, niet katholiek, maar een mens, een vrouw. Jij hebt dat alles gedood, stationschef, maar je Claartje zal er niets minder lief om worden en er komt geen gevangenis, geen proces of ontslag. Je weet van niets, zoals de miljoenen mensen die door één gebaar het lot bepalen van andere die ze niet langer dan een minuut in hun leven hebben gezien. En van je WELKOM zal er geen tulpen- of oranjebloemletter minder om bloeien. Natuurlijk wist hij van niets, de stationschef. Toen de laatste reiziger door de controle was gegaan sloot hij het hek. Hij keek op de klok.

‘Een uur veertien minuten rust,’ zei hij in zichzelf en tegen zijn vrouw: ‘Veenlamp is weer thuisgekomen, zijn dochter maakt het beter, maar Miedema heb ik niet gezien. Vreemd. Dan was er een meisje van een jaar of twintig, een aardig blond wicht, waar die wel heen moest mag Joost weten. Ze zou familie kunnen zijn van de slager, die heeft net zo'n soort dochter, maar ja, daar was ze toch weer te deftig voor, denk ik.’ ‘Misschien naar de burgemeester?’ vroeg zijn vrouw. ‘Nee, nee, dat is onmogelijk, meneer Van Wierum zegt me altijd vooruit als er iemand voor hem komt, en dan gaat hij toch ook zelf naar de trein. Nee, nee, Claartje, dat is uitgesloten.’ ‘Dan weet ik het ook niet,’ antwoordde zij, ‘we zullen het wel zien, morgen overdag. Maar nieuwsgierig heb je me gemaakt. Een blond wicht, zei je, van een jaar of twintig? We zullen moeten wachten tot morgen...’

Zes

Ik stond dus op het pleintje. Simon had mij zijn adres gegeven en ik vroeg aan een opgeschoten jongen de weg. Hij haalde zijn schouders op en riep me iets na, in een dialect dat ik niet begreep. Ik besloot dus zelf zo lang te lopen tot ik de straat gevonden had. Toen kwam ik voorbij een hotel, 'De Gouden Leeuw', en opeens kreeg ik zin om wat te eten, stapte naar binnen, bestelde een dubbele uitsmijter, en de kelner vroeg: 'Moet u ook een kamer, juffrouw?' Ik schrok, over slapen had ik nog helemaal niet nagedacht. Ik overlegde dat het beter zou zijn wanneer Simon mij hier straks terugbracht, of misschien bleef ik wel bij hem, maar het idee maakte me al aan het lachen. In godsnaam niet, zei ik half hardop, maar tegelijkertijd vroeg ik mij af wat ik dan wel bij hem ging doen; ik kwam met mijn bankrekening, dus voor een huwelijk. Of het nu vanavond gebeurde of een andere keer... Ik betaalde en vroeg waar Simon woonde. 'Dat dacht ik al,' zei de kelner, 'u bent zeker een nichtje van meneer. Nu, u mag wel voortmaken. Dat hij nog op zal zijn geloof ik nooit.'

Hem wellicht in bed te vinden verheugde mij niet bijster, maar inderdaad, toen ik op de stoep voor zijn deur stond was er nergens meer licht te ontdekken. Toch trok ik aan de bel, eenmaal, tweemaal, driemaal...

Wat er wel in Simon moet zijn omgegaan toen hij, door het raampje kijkende, mij daar bemerkte? Ik weet het niet. Ik zag een verschrikt gezicht met knipperende ogen (zonder bril) en verwarde slaapharen. Dat gezicht bleef mij aanstaren, secondenlang, zo door dat wazige ruitje heen. 'Simon!' riep ik, 'ik ben het, Elisa, het is misschien al wat laat, maar ik zal het je zeggen...'

Ik hoorde hoe hij de grendel van de deur deed; hij opende hem

op een kier. Ik drong mij met valiesje en paraplu door de kleine ruimte heen. Maar hij was al weg. Ik zag nog juist een slip van zijn nachthemd. En iets van een been. Toen kwam hij terug, hij had een grijze broek aangetrokken, waartegen het rood van zijn nachthemd-festonnetje vrolijk afstak. 'Elisa?' vroeg hij, 'wat is er gebeurd? Kom binnen, maar heel zachtjes alsjeblieft, want mijn hospita slaapt.' Het was een kleine salon waar hij mij heen bracht, met glimmende bazarmeubelen en een koekoeksklok. Elfmaal kwam het vogeltje uit zijn huisje, het was dus nog niet later, maar hier heerste reeds volkomen nacht. Ik zat in een trijpen fauteuil, de paraplu lag dwars op mijn schoot, het koffertje stond voor mijn voeten. Een hek was om me heen gesloten, het leek wel of ik ingebouwd was. Ik probeerde op te staan, maar het lukte niet, de stoel was te diep. Simon liet de gordijnen neer alvorens hij het licht ontstak. Zo zat ik daar een ogenblik in het duister en angst beving mij.

Ik zou stellig meer moed gehad hebben wanneer de man tegenover me een avonturier, ja, misschien zelfs een moordenaar geweest was, ik zou me hebben kunnen verdedigen, erop los slaan, gillen, huilen, vechten, ik had mijn paraplu kunnen nemen om op zijn rug te ranselen. Of misschien ook wel, was ik in zijn armen gevallen om hem met mijn blonde, zachte haar te vertederen. Ja, ik zou minder angst gehad hebben dan nu...

Want toen Simon het knopje van het licht omdraaide en op zijn knieën voor mij kwam liggen, met een hand op het valiesje en de andere op de paraplu, toen hij dus meehielp mij nog meer in te bouwen dan ik al was, toen zag ik zijn gezicht, bleek, al wat oud en slechtverzorgd, toen zag ik zijn valse tanden waarvan er een in de onderkaak ontbrak, toen zag ik zijn wat dikkige handen met de ongelijke, gele nagels, en ik kon niet meer weg. Maar zijn stem, Elisa, luister toch naar zijn stem! Al die uiterlijkheden kan een vrouw die liefkrijgt veranderen. Die stem is ernstig en diep, de uitspraak van zijn Nederlands perfect, vraag hem of hij nog eens Kloos voor je reciteren wil. Maar ik kon geen woord uitbrengen.

Toen begon hij te spreken. ‘Je hoeft niets te vertellen, kindje,’ zei hij, ‘ik begrijp het wel en als ik het niet begrepen heb hindert dat ook niet. Je bent nu hier, dus we kunnen samen praten.’ Ik knikte. ‘Luister,’ zei hij, ‘ik heb veel aan je gedacht nadat ik je ontmoet heb. Jij bent de vrouw die ik trouwen wil. Als je wist wat het mij kost om eroverheen te stappen dat je maar half-joods bent. En als het nu nog omgekeerd zou zijn, dat je moeder jodin was, dan hadden we een kerkelijke inzegening kunnen hebben. Maar dat is nu onmogelijk. God vergeve me.’ Hij prevelde een paar onverstaanbare woorden, het leek op een gebed. ‘Trouwen,’ zei ik toen, ‘ja, Simon, daar heb ik ook over gedacht. Maar bij mij is het anders. Ik heb zangeres willen worden maar ik kan het leven thuis niet meer aan. Ik haat mijn vader en geld om naar het buitenland te gaan wil hij mij niet geven. Hij dwingt mij tot een huwelijk. Iedere dag cijfert hij mij mijn bruidsschat voor, zoveel kapitaal met zoveel rente, benevens een goede uitzet, damast, linnengoed en wat al niet meer. Simon ik... Simon, ik stik!’ Ik gooide de paraplu van me af en hees me uit de stoel en opeens sloeg ik mijn armen om hem heen, ik stond daar tegen hem aangedrukt en voelde de warmte van zijn huid en ofschoon er iets was in zijn lijfsgeur dat me afstootte onderging ik toch weer een beetje van dat afschuwelijk erge gevoel...

Op een tafeltje stond een opgezette vogel die me met zijn kralen ogen aankeek, en ik dacht: ‘Waarom kunnen we toch zelf niet vóór onze geboorte beslissen wat we worden willen, een dier, een plant, ja, wat dan ook, misschien wel een schemerlamp; of hadden we wellicht toch gekozen mens te worden en te zijn, zelf gekozen, met alles wat dit meebracht.’ Ik wilde dit aan Simon vragen, maar naar zijn ernstige gezicht kijkende, waarvan de ogen nu gesloten waren, (dunne, korte wimpers had hij) zag ik het absurde hiervan in. Hij zoende mijn haren en kreunde als iemand die pijn heeft. Hij streelde mijn borsten door mijn dunne zomerjurk heen. Opeens beheerste hij zich en zei: ‘We moeten gaan slapen, Elisa, want je bent moe. Ik heb geen bed voor je,

maar dat van mij is groot. Je kunt naast me gaan liggen, want ik durf je nu, zo laat, niet meer naar een hotel te brengen, de mensen in een dorpje in het noorden zijn toch anders dan in Holland. Maar mijn hospita vindt alles goed wat ik doe, dat is een oud-Amsterdamse.'

Hij bracht me een nachthemd, ook met een rood festonnetje, en een paar grote plumpe sandalen en ik kleeedde mij uit in zijn toilethokje en ging in het bed liggen. Hij kwam even later. Toen draaide hij het knopje van het licht om, en zei: 'Goedenacht, Elisa,' en gaf me een hand alsof we gingen wandelen. Nu, hij wandelde al gauw naar de slaap toe, ik hoorde hoe zijn ademhalen zwaarder werd, steeds zwaarder en langzaam in snurken overging. Toen maakte ik mijn hand los en bleef weer alleen. Het benauwde me zo, dit naast hem liggen en niet bij hem, dit geluid dat daar onder zijn snor uit tussen zijn warme lippen liep, die lijfsgeur die me vervolgde, dat ik zachtjes opstond en weer naar de fauteuil in de kleine salon terugging. 'Het is overbodig er nog langer over na te denken,' zei ik tot mezelf met een ongewone nuchterheid, 'ik kan niet meer terug, er is geen weg, nergens is er een andere weg. Zo zullen ook wel de meeste meisjes tot een huwelijk komen, een paar maal gaat het niet door, en dan opeens, grijp je de kans. Je moet toch ergens heen met je leven, je moet toch kinderen hebben, een huishouding doen. Waarvoor heb je anders alles geleerd, eerst op een meisjesschool, en dan op een soort huishoudinstituut. Ik weet zelfs dat wanneer je schoenveters geregeld opstrijkt, ze langer mee kunnen in het gebruik, en dat je de lakens kunt rekken in plaats van mangelen. Maar daarvoor moet je natuurlijk met twee zijn. En wat doet het ertoe of hij ouder is dan ik? En wat doet het ertoe dat hij me eigenlijk tegenstaat? Iets voel ik toch. We zijn tenslotte immers niet anders dan dieren, we worden op een dag, als we goed doorvoed en grootgebracht zijn, uit ons nest geworpen. Geen moeder, geen vader zal dit ooit erkennen, maar zie eens die gezichten van families waar de dochters zijn blijven zitten. Een voortdurende er-

gemis, zo'n ouder wordend meisje in huis... Ik wil het zover niet laten komen, ik weet dat ik met zingen iets had kunnen bereiken, maar ik mis de kracht en wat wil je, die bankrekening moest toch ondergebracht worden. Ik moet zien wat dat eigenlijk betekent, zo'n bankrekening, ik wil het chequeboek in mijn handen hebben, ik zal aldus Simon de gelegenheid geven verder te studeren en dan, ik heb toch ook nog een hart, zou ik hem niet een klein beetje lief kunnen krijgen?'

Ik weet niet hoe laat het was toen Simon me wekte. 'Waarom heb je dat gedaan, Elisa?' vroeg hij, 'ik wilde toch geen misbruik van je maken.'

Zeven

Met dit woord werd ik na mijn eerste, in eenzaamheid doorgebrachte liefdesnacht wakker. Simon vroeg mij op te staan en bracht me naar zijn warme bed terug. Daar trok hij mij in zijn armen. Ik voelde nog juist hoe zijn benen trilden en viel toen in een diepe slaap...

Ik stond op een markt. Er was van alles te koop, groente en vlees en kaas, maar het leek wel of de mensen niets nodig hadden want de kraampjes bleven, met hun baas erachter, zonder kopers. Iedereen verdrong zich echter om één man die op een kist stond en iets schreeuwde wat ik niet kon verstaan. Er waren immers ook zo veel mensen en ik zocht een plaatsje, maar zij duwden mij weer weg, tot ik eindelijk langs een kind heen glipte en die man kon aanhoren. ‘Dames en heren!’ riep hij, ‘wanneer ik u deze schoencrème verkoop, dan maak ik geen misbruik van u, integendeel, ik bewijs u een dienst, want nergens anders vindt u zo'n kwaliteit, misbruik van u maken zou ik wanneer ik u slechte waar verkocht. Dames en heren, ik ben een eerlijk koopman, als de crème u niet bevalt krijgt u uw geld terug!’ Ik opende mijn tas en haalde mijn portemonnaie eruit. Mijn schoenen waren stoffig van de reis, zwarte schoenen, dus er kwamen geen kleurencomplicaties bij te pas. Ik betaalde hem en hij gaf me het doosje. ‘Je zult zien, zus,’ zei hij, ‘dat hier van misbruik geen sprake is. Dames en heren...’

Ik liep verder en kwam langs een school. Het was juist speelkwartier en de kinderen zongen en stoeiden in de tuin. De juffrouw klapte in haar handen, maar tevergeefs. Toen riep ze heel hard: ‘Stilte!’ en daarna met een hees geluid: ‘wat laten jullie mij toch een misbruik van mijn spreekorgaan maken.’ ‘Dank u.’ zei

ik tegen die schooljuf; ze keek me aan en ik zag hoe ze, over mij pratende met een collega, met haar wijsvinger tegen haar voorhoofd tikte.

Een man vroeg mij - hij was erg zenuwachtig: 'Kunt u mij ook zeggen waar ik optelefoneren kan?' 'Dat is misbruik maken van twee woorden,' antwoordde ik. Hij gaf me een klap en liep boos verder. Maar mijn slaap was te heerlijk en te diep om er wakker van te worden. Soms echter kwam ik wel even aan de oppervlakte van het dromen toe en voelde een schok van het afschuwelijk erge gevoel. Het maakte me warm en ik draaide me om.

Toen zei Simon: 'Elisa, dat mag je niet beweren, ik heb geen misbruik van je gemaakt. Ik heb je ongerept gelaten, wij hebben ons in liefkozingsen even verloren. Een paar seconden maar, gelukkig.' En de joodse tennisspeler sprak: 'Van jou misbruik maken, Elisa? Van een meisje met wie ik reeds huwelijksplannen had? Dat nooit.' En weer Simons stem: 'Ik wilde toch geen misbruik van je maken...'

Toen ik dan eindelijk wakker werd vond ik een briefje op mijn kussen: 'Ik heb mijn hospita gewaarschuwd, Elisa. Je kunt blijven liggen zo lang je wilt. Misschien ben ik nog op tijd terug om je te zien. In ieder geval, tot spoedig, je Simon.'

Honderd en twintig minuten heb ik in dat bed wakker gelegen. Honderd en twintig minuten heb ik liggen denken, terwijl die dromen van misbruik weer levend voor mij werden. 'Luister, wat ik gedacht heb, moeder. Of vind je het vreemd dat ik juist jou aanspreek en niet een ander? Ik geloof dat we allemaal op een dag naar onze moeders teruggaan, al hebben we haar ook verwaarloosd, al heeft ze soms ook meer verkeerd dan goeds in onze opvoeding gebracht. Hoe zou een man ooit volkomen kunnen begrijpen wat ik in deze twee uren in dat vreemde mahoniehouten bed tegenover die spiegelkast waarin ik mezelf kon gadeslaan, heb doorleefd? Hoe zou een man kunnen begrijpen wat voor ons de stap naar het huwelijk betekent? Je doet die stap of je

doet hem niet, maar omdat het zo gebruikelijk is ga je als vanzelf met de stroom mee en zegt ja. Er is een man op je afgekomen, hij heeft wellicht iets op je tegen-zoals Simon op dat half-joodse van me - maar toch wil hij, want hij is verliefd en heeft een vrouw nodig en soms ook geld. Ergens anders in zal hij deze teleurstelling wel kunnen oplossen, nietwaar? Redeneer ik zo wijs, zeg je, moeder? Ik heb wat rondgekeken terwijl jij je modeplaten bestudeerde en vader met cijfertjes toverde. Goed, voor de man is dus alles zo op het oog in orde. Als hij een fatsoenlijke jongen is zal hij geen misbruik van zijn verloofde maken, dan wacht hij tot hij haar wettig gebruiken mag. Zo geeft dan het jonge meisje zich, dikwijls tegen haar zin, over. Maar het moet, want dit is immers de indeling van het leven: geboorte, huwelijk, moederschap, dood. Ik ben pas aan het tweede toe. Ik moet eerst nog gebruikt worden, via het afschuwelijk erge gevoel als je dat hebt of anders via niets. Laat ik zeggen: zoals ze het in sommige kringen hebben over een gebakje gebruiken. Jij bent het gebakje en hij snoept het op. Maar dan is het weg. Hoeveel keer zou je een vrouw kunnen en willen gebruiken?

Moeder, jij hebt, na mijn elfde jaar, wanneer ik ongekleed door het huis liep altijd geroepen: Oppassen, Elisa, je kunt je zo niet meer vertonen, daar ben je nu te groot voor, te gevormd! Nu zijn al die vormen uitgegroeid en nog nimmer gebruikt. Het is warm, ik transpireer zelfs, ik zal dat witte nachthemd met de rode festonnetjes uittrekken en naakt op de deken gaan liggen.

Goed, goed, alles zal gebruikt worden, mijn lichaam, mijn werkkraft en mijn bankrekening. Ik geef me over op leven of dood. Ik giet mij in de vorm van deze maatschappij, ik kies de juiste weg, nietwaar, ik had natuurlijk nog langer kunnen wachten, nee, ik kon het niet, want ik haat mijn vader en tegen jou, moeder, spreek ik te weinig. Ik heb je er even bijgehaald, dat is zuiver fysiek geweest zoals ik ook niet zonder jou geboren had kunnen worden. De honderd en twintig minuten zijn bijna om, ik moet opstaan om mijn trein en zangles niet te missen. Die les

zal ik nu voorgoed afzeggen. Met die operastem zal ik straks mijn kinderen in slaap zingen. Nog tien minuten heb ik.

Nu gooi ik mijn nachthemd door de kamer, het komt op de schoorsteen terecht en van die schoorsteen valt een vaasje met pitriet omvlochten. Ik raap het op en de geur ervan brengt mij mijn kinderjaren terug. Pitriet, in water geweekt, en dan maar vlechten en vlechten... En in je vingers dat ongeduld om het af te hebben, want als het tot een voorwerp gevlochten is, dan ben je immers weer wat ouder, dan kom je hoe langer hoe dichterbij het echte, heerlijke leven...'

Acht

Mijn ouders waren weinig ingenomen met dit huwelijk. Mijn moeder had liever gewild dat ik met een christen was getrouwd, de bezwaren van mijn vader waren vanzelfsprekend van meer materiële aard. ‘Die vent heeft niets, die wil een fijn leventje gaan leiden van het geld dat ik met moeite bijeengegaard heb. Je bent meerderjarig en je bruidsschat komt je toe, maar geloof niet dat ik je die met vreugde geef. Integendeel. Eén dochter heb ik, ik dacht dat zij mij meer voldoening zou schenken. Enfin, hoogstens vijftien jaren heb ik nog voor me, ik doe maar zo...’ En met het gebaar dat ik van kinds af verachtte bracht hij zijn hand voor zijn ogen en spreidde zijn vingers: ziende blind en horende doof...

Ik had natuurlijk kunnen antwoorden dat hij vergat dat noch ik noch Simon van zijn generatie was. Ik had zijn kleindochter kunnen zijn, en hoe kon hij, die oude cijferende egoïst, erover oordelen wat ik doen en laten moest, terwijl mijn afschuw voor zijn vaderschap op de leeftijd van een grootvaderschap de uiteindelijke oorzaak van mijn beslissing was geweest. Ja, ik had hem dit alles kruinen zeggen, maar ik hield mijn mond ter wille van mijn moeder, over een paar maanden zou ik de ouderlijke woning immers toch vaarwel zeggen.

Simons hospita had een huisje voor ons gevonden en ik ging er telkens een paar dagen naar toe om het in orde te brengen. Er was een aardige, jonge huisschilder aan het werk en eens op een middag zei hij: ‘Kunt u mij nou wijsmaken dat dat liefde is, met zo'n oude man te trouwen? Een vlot aardig ding als u bent. Neem me niet kwalijk, maar het moest eruit.’ ‘Ja, het is liefde,’ antwoordde ik. ‘Het is dom iemand naar zijn leeftijd te beoordelen.’ ‘Maar

kijk dan es naar zijn uiterlijk,' zei hij weer, 'zo'n droogstoppel, zo'n stiekemer, wat weet u ervan wat die in zijn leven al uitgespookt heeft. Je kimt nog voor aardige verrassingen komen te staan, mevrouwjtje.' 'Het zou beter zijn als u werkte in plaats van u met andermans zaken te bemoeien,' antwoordde ik op een damestoon, en hij draaide zich om en witte, al fluitende, verder. Het was een mopje over een blond meisje, een blond meisje dat hij zo graag had willen zoenen en dat er met een ander vandoor was gegaan. Ik luisterde en neuriede mee op het ritme: ja, het is liefde... En terwijl ik in onze toekomstige slaapkamer ringen aan de gordijnen zette, dacht ik: 'Het wordt misschien wel hoe langer hoe meer liefde. Ik ken Simon nu beter, hij is ernstig en meent alles zo eerlijk,' maar meteen begon ik te lachen, stopte de tule voor mijn mond opdat de schilder het niet zou horen en zei in mezelf: 'Houd je niet zo voor de gek, je wilt nu eenmaal meedoen met de maatschappij, en je bent wat in je schik met dit huisje. Je kunt tenminste je donkere kamer thuis voorgoed verlaten, hier is zon en alles is nieuw en iedereen vriendelijk. Ook heb je opeens plezier in het huishouden gekregen, je wrijft en poetst en hebt geld genoeg om te kopen wat je nodig hebt. Je speelt het aanstaande jonggetrouwde vrouwtje, die oude, gehate vader kan je eindelijk uit je omgeving laten verdwijnen, en van die man met de aardige verrassingen heb je tot nu toe nog geen last gehad.'

Inderdaad, Simon liet haar veel alleen, hij had zijn school en 's avonds na de maaltijd bij zijn hospita ging ze vlug naar haar hotel of het station terug. Hij zoende haar zo nu en dan en de nacht bracht hem knapendromen.

Zo werd dan hier op de meestformele wijze een huwelijk voorbereid. De man wachtte geduldig tot de vrouw het nestje had ingericht. Hij werkte ook maar het deed er niet toe of het hard werken of wat geluier was, zijn salaris kwam toch wel op tijd binnen, hij had geen zorgen behalve dat hij van zijn snor afstand had moeten doen, wat hem zo naakt voorkwam. Behalve ook dat hij zich met God in het reine moest brengen. Dat is niet zo eenvoudig

voor een jood die geen confessie kent. Het had dus geen zin om naar de rabbijn van het naburige stadje te gaan en te zeggen: 'Ik trouw een half-jodin, maar haar slechtste helft is joods, wat moet ik doen? Kerkelijke inzegening wordt mij immers onthouden.' Wel zin of geen zin, hij ging toch naar die rabbijn toe. Het was nog een jonge man, jonger dan Simon en hij antwoordde: 'Ik kan u niet aanraden de banden te verbreken, u moet zelf voelen dat het verkeerd is wat u doet. Als u het doorzet brengt u haar dan onze godsdienst bij en leef als een ultra-vrome jood. Dat is het enige wat ik u raden kan.' En zo, in de uren dat hij alleen was, bestudeerde Simon de talmoed. Hij bemerkte hoe langer hoe meer hoe ver hij nog afstond van alles wat hem nader tot God zou kunnen brengen, en iedere nacht na het lezen van het Hebreeuwse geschrift voelde hij dat hij weer wat had gewonnen.

Elisa had er niets op tegen dat ze twee serviezen moest aanschaffen, twee soorten tafelzilver: een voor vlees- en een voor melkspijzen. Hoe meer ze kon kopen hoe gelukkiger ze was. Wat ze er precies mee zou moeten doen zou Simon haar wel uitleggen. Het was opmerkelijk hoe snel zij veranderde. Zij verlangde hoe langer hoe meer naar dit huwelijk dat haar eerst zo absurd geleden had. En ze bewees hiermee hoe vrouwen soms over een geringe persoonlijkheid beschikken, ze bewees hiermee hoe 'onder de pannen zijn' tenslotte voor vele het grote einddoel is en ze was er zelfs van overtuigd dat, wanneer Simon haar nu in de steek zou laten, ze zich aan hem zou opdringen, om desnoods als zwangere te moeten trouwen. Maar er was voor Simon geen enkele reden haar te verlaten. Het ging hem immers zo veel beter. Niet slechts richtte zij hun woning in, maar ze bemoeide zich ook met zijn garderobe en nam hem mee naar herenmodemagazijnen om wat fleuriger pakken te kopen. Zijn leerlingen fluisterden: 'Simon is verliefd,' maar hij hoorde het niet, ja, eenmaal had hij het toch gehoord en gemompeld: 'Gotspeponiems,' en terstond dit woord in het Nederlands als kwajongens vertaald.

Er werd geen bruiloft gevierd want enige weken voor de vast-

gestelde datum stierf, geheel onverwacht, Herman, Simons broer. Simon was er erg van onder de indruk, maar reeds had hij zich het geloof der aanvaarding eigen gemaakt en vond berusting. Elisa's vader zei: 'Als een mens alles vooruit wist zou hij heel veel dingen anders doen. Ik denk aan al het geld dat je aanstaande man aan de studie van zijn broer heeft verknoeid. Hij had dat beter kunnen houden.'

Zo waren alleen Rosa en Alex bij het eenvoudige dejeuner aanwezig. Rosa zei: 'Elisa, kind, je zult eens zien hoe anders alles is dan je het je hebt voorgesteld.' Maar Elisa had zich helemaal niets meer voorgesteld sinds ze zo hard en huishoudelijk aan het werk was gegaan. Ze had zich laten zoenen zonder erbij te denken, ze had zich nooit meer tegen hem aangedrukt zoals die eerste avond, er was te veel afwisseling en te weinig innerlijke onrust geweest om gevoelens te ondergaan en zelfs nu, nu ze haar nieuwe mantel aandeed om de laatste trein te halen naar het Drentse dorpje, dacht ze aan niets, niet eens aan de huwelijksreis die door Hermans dood niet door kon gaan.

Eigenlijk was Simon - de man - in het vergeetboek geraakt; een enkele maal had zij aan misbruik terug moeten denken, bijvoorbeeld toen ze de lits-jumeaux opmaakte, maar de lucht van de nieuwe lakens, die moeilijk waren te hanteren, en de zachte wol van de dekens hadden haar onmiddellijk afgeleid. Ze had veel gezongen, Elisa, bij het in orde brengen van dat huisje, vele klassieke liefdesliederen, en ze had zich telkens meer ingepreut dat ze een groeiend gevoel in zich droeg. Maar daarbij had ze niet Simon voor zich gezien, nee, maar steeds dezelfde krachtige jongen met blauwe, glinsterende ogen, die vrolijk was, die haar geen les in godsdienst en huishouden geven zou en het was ook aan hem dat ze dacht toen ze die nieuwe mantel aantrok om naar de trein te gaan.

Intussen was alles zoals een geordende maatschappij dat wil. Elisa had zich volkomen aangepast: maagdelijk, huishoudelijk, met een bankrekening en de kiem van het bedrog in haar hart verliet ze die avond de ouderlijke woning.

Negen

Ik had de gewoonte tweede klasse te reizen en was dan ook zeer verwonderd toen Simon mij - en dat nog wel op onze huwelijksdag - in een derdeklascoupé duwde die overvol bleek te zijn en waar we moesten staan. Hij vroeg niet: 'Ben je moe, Elisa,' of: 'Wil je wat tegen mij leunen,' maar stak een grote sigaar op en blies de rook in mijn gezicht. Dit was zo onaangenaam dat ik hem de rug toekeerde en zo de slaap van een jongetje kon gadeslaan. Het was een diepe slaap, soms wreef het kind met zijn knuistje over zijn neus alsof iets hem hinderde, maar zijn moeder fluisterde (terwijl de overige reizigers hardop spraken): 'Het betekent dat hij droomt.' En zij verlegde hem en borg zijn hoofdje aan haar borst. Zij boeide mij, die brede moederkloek, en onder haar rechtervleugel had ze ook nog een meisje, maar dat dacht niet over slapen, dat breide, breide steeds maar door en stootte nu en dan haar moeder aan om te laten zien wat ze gemaakt had. Ik dacht, want nu kreeg Simon - de man - weer zijn werkelijke gestalte terug, nu had hij weer een lichaam dat ik kon voelen wanneer ik maar even achteruitweek, ik dacht: 'Ik wil zo vlug mogelijk kinderen hebben, over een jaar heb ik mijn eerste baby, over vijf jaar wellicht al de derde. Meer zal voorlopig niet mogelijk zijn, want dan wordt het huis te klein. Misschien ben ik morgen al zwanger, dat is best mogelijk, zei Rosa. Het gaat er maar om dat Simon gebruik van me maakt. Zou hij mijn mooie ondergoed zien dat ik voor deze dag heb aangetrokken? Hoe zal hij eigenlijk gekleed zijn, hoe zal ik mij morgen om deze tijd voelen?'

Eindelijk kregen ze dan toch een zitplaats, en nu was het Elisa die deed als het jongetje, ze viel tegen Simon aan in slaap. Hij

moest haar wekken toen ze het dorp bereikt hadden. ‘Van harte, mevrouw en meneer,’ zei de stationschef, ‘en laat ik u nu vertellen meneer dat, die eerste avond toen mevrouw hier kwam, ja, ze was nog juffrouw, ik tegen mijn vrouw zei: Waar zal dat meisje wel naartoe moeten? Als we toch ooit aan u hadden kunnen denken, meneer. Van harte gefeliciteerd, een huwelijk is een mooi ding als je beiden wat geven en nemen kunt. Bij ons gaat dat vanzelf, mijn vrouw is verstandig, nu, mevrouwje ziet er ook niet dom uit. Ze zal het best met u klaarspelen.’

Ons huisje stond aan het einde van een straat. Het had een kleine voortuin. Simon opende het hek, toen de deur, draaide het licht aan en hing zijn jas aan de kapstok. Hij hielp me niet uit mijn mantel, maar wel ging hij voor mij staan, zoende me, en zei: ‘Elisa, welkom thuis.’ Ik liep door naar de keuken, vulde de nieuwe ketel, zette die op het nieuwe gasstel, smeerde beschuitjes en zong weer mijn klassieke liefdesliederen tot ik bij Simon in de kamer terugkwam. Hij had zijn jasje uitgetrokken en zat in hemdsmouwen in zijn leren fauteuil met het asbakje op de leuning en wachtte op wat ik hem zou brengen. ‘Ik vind het hier prettig,’ zei hij. ‘Ik denk dat we heel gelukkig zullen worden, Elisa. Ja, ja, je kunt melk in mijn thee doen, het is immers al meer dan een uur geleden dat ik vlees gegeten heb. Al die wetten zullen je in het begin moeilijk lijken, maar ik ben ervan overtuigd dat je over een maand of drie al niet anders meer weet. Ik wil je alles leren en er zal misschien een dag komen dat je zegt: Ik vind ze mooi, die gebruiken, ik ken ze nu niet alleen, maar ik zou ze niet meer willen vergeten.’

Ik liet hem maar praten, wat kon ik anders doen, ik had hem immers beloofd een rituele huishouding te voeren, en reeds had Rosa mij, ongevraagd, een beetje op de hoogte gebracht. Het gaf heel wat meer werk, maar het was wel erg zindelijk vond ik, en ik wilde ook niet graag tijd over hebben zolang we nog maar met z'n tweeën waren. Ik moet eerlijk bekennen, die eerste uren vielen me niet lang. Alles rook zo fris, zelfs Simon, en dat hij

daar in hemdsmouwen zat met paarse elastiekjes eromheen, ach, iedereen brengt zo zijn gewoonten van thuis mee, wat geven en wat nemen heeft de stationschef gezegd. Een simpel man is dikwijls wijs.

Simon had mij niet veel van zijn werk verteld, maar nu vroeg ik hem ernaar. ‘Ja, ik houd ervan,’ zei hij, ‘ik houd van mijn vak. Maar ik geloof niet dat ik als pedagoog geboren ben. Ik heb vaak moeite om orde te houden. Dat komt natuurlijk omdat hier in Drente de Franse taal niet erg geliefd is. Ze is te moeilijk, ja, als ik leraar Engels was geweest... Grammatica, dat gaat nog een beetje, maar als ik in de hogere klassen literatuur geef heb ik het gevoel volkomen alleen te staan, voor mijzelf te spreken, op een enkele intelligente leerling na dan altijd. Weet je, Elisa, ik zou een studie willen schrijven over de Invloed van Napoleon op de Franse Romantiek, maar daar is tijd voor nodig, daarvoor zou ik een paar maanden verlof moeten hebben om in Parijs te werken.’ ‘Ik zou niets liever willen,’ antwoordde ik, ‘dan de bankrekening van mijn vader, wat zeg ik, mijn bankrekening voor jouw verdere ontwikkeling te kunnen gebruiken. Maar voorlopig ga je toch nog niet weg, hoop ik.’ ‘Lieve Elisa,’ zei hij, ‘denk je dat ik je nu alleen zou laten, terwijl ik mij juist zo op mijn gemak voel? En we moeten toch ook eerst kinderen hebben.’ Hij trok me naar zich toe. Ik verweerde me. ‘Nu niet, straks, we hebben immers nog de hele nacht, nog een heel leven voor ons.’

Ik zette de radio aan en Simon ging zijn krant lezen. Het was of we al jaren getrouwd waren. De klok tikte rustig verder en ik nam mijn naaidoosje en ging vaatdoeken merken: M voor melkgerechten, V voor vleesspijzen, MV, MV, Mijnhardt Vuursteen, Moosje Viskoper, neuriede ik. ‘Het lijkt me tijd om te gaan slapen,’ zei Simon toen. Ik treuzelde wat, bracht de theekopjes naar de keuken en zocht lang naar niets in mijn naaimandje. Ik kleepte mij uit in de badkamer, maar trok niet het rose bruidsnachthemd aan dat mijn moeder in mijn handkoffertje had gelegd. We waren immers al jaren getrouwd en het zou daarbij nog zo

afsteken tegen dat witte katoen van Simons Drentse nachtgewaad. Toen ik in de slaapkamer kwam stapte hij juist in bed.

En nu over dat afschuwelijk erge gevoel. Ik dacht: 'Ik zal niet kinderachtig zijn, ik ben nu een volwassen vrouw, heb dit gekozen tussen hoer en operazangeres en het brengt zo veel nieuws wat goed is dat dit nieuwe misschien ook wel goed is.' Ik vlijde me dus tegen hem aan en het kwam meteen terug, eerst schuchter en toen feller... Maar op het ogenblik dat Simon kreunde: 'Nu zal ik dan toch eindelijk mijn vrouw van je maken,' verdween het.

Simon echter was tevreden en na het taartje dat hij had opgesnoept snoot hij zijn neus met veel lawaai en zei: 'Welterusten, Elisa, slaap wel, vrouwtje.' Ik keek hem niet aan, ik had hem helemaal niet aangekeken, noch bekeken, ik had werkelijk niet kunnen zeggen of hij behaard, blank of donker van huid was. Ik had niets gezien en was niet in het minst nieuwsgierig.

Toen ik dus gebruikt was kon ik gaan slapen, maar dat bleek niet zo eenvoudig. Simon snurkte als die eerste nacht toen ik naast hem had gelegen en ik wilde hem niet wakker maken. Geven en nemen, geven en nemen, ik had me gegeven, hij had me genomen, ik gaf hem het snurkrecht, hij gaf mij het leesrecht. Dus draaide ik het licht weer aan en haalde een boek uit zijn bibliotheek. Toen ging ik weer in bed. Simon had zijn arm over mijn kussen gelegd, de mouw van zijn nachthemd was tot ver boven de elleboog naar boven gekropen. Ik legde eerst zijn hand wat opzij, wilde zijn arm aanraken, toen ik verschrikt mijn vingers terugtrok. Door de zwarte haartjes heen zag ik een grote, vurige plek die op sommige plaatsen donkerder was en schilferde. Ik had zin te gillen maar ik zei niets en ik dacht aan de woorden van de huisschilder: 'Wat weet u ervan wat hij in zijn leven al uitgespookt heeft. Je kunt nog voor aardige verrassingen komen te staan, mevrouwtje...' Ik schoof met een ruk die arm van mijn kussen. Simon werd wakker. 'Ben je ziek?' vroeg ik, op die plek wijzend. 'Maar nee Elisa, dat is niets, een geërfde overgevoelig-

heid van de huid.’ Hij schoof de mouw van zijn nachthemd naar beneden. Ik zag hoe hij kleurde. ‘Niets, heus niets ergs, kindje,’ zei hij nog en sliep weer in.

En toen reeds vroeg ik mij af of tussen ons dat afschuwelijk erge gevoel ooit nog terug zou kunnen komen.

Tien

Toch was ik niet ongelukkig. O, verre van dat. Ik had een druk leven, verveelde me werkelijk nooit meer en alleen al dat ik die oude cijferende vader niet meer behoefde aan te kijken en het bankrekeningprobleem was opgelost, maakte van mij een evenwichtige vrouw. Simon leerde me nog heel veel, want hij wist, wat de joodse wet betreft, alles en alles van de huishouding af. Dit gaf mij nog maar meer werk en dat was juist wat ik vroeg. Ik deed wat hij wilde en hij knapte zienderogen op. Zijn bleke tint verdween en het leek wel of zijn handen magerder werden nu ik zijn hoekige nagels zelf verzorgde. Alleen zijn slechte manieren bleef hij behouden. Hij snuifte, snoof, snurkte, peuterde tijdens de maaltijden in zijn tanden, en weet ik wat niet al meer. Natuurlijk spraken we vaak over ons eerste kind. ‘Het moet een zoon worden, Elisa,’ zei hij dan. ‘Ik heb liever een dochter,’ antwoordde ik. Er was eigenlijk niets opmerkelijks aan dat we beiden ons evenbeeld terug wilden zien. In ons hart hielden we immers het meest van onszelf, ik vooral lichamelijk en Simon geestelijk. Toen het zover was hield ik het hem vrij lang geheim. Ik had het gevoel dat ik iets zou moeten delen wanneer ik het hem vertelde. Nu was het van mij, van mij alleen. Ik ging een dag naar Amsterdam onder voorwendsel Rosa op te zoeken, wat ik ook deed, maar mijn doel was toch mijn dokter die onlangs mijn geboortestad voorgoed verlaten had. Hij lachte toen ik hem zei dat Simon van niets wist. ‘Kom, kom, dat kun je mij niet wijs maken,’ antwoordde hij, ‘je bent immers al in de vierde maand, dat moet hij toch zeker wel bemerkt hebben.’ Ik kleurde. ‘Nu biecht eens op.’ ‘Neen,’ zei ik weer, ‘hij weet van niets en als ik het hem niet vertel dan kan het minstens twee maanden lang nog zo door-

gaan. Een man let daar toch niet zo op.' Hij keek me aan. 'Als je dat gelooft, Elisa,' - hij noemde me bij mijn naam, want hij was het ook geweest die mij op de wereld had geholpen - 'dan ben je toch nog geen echte vrouw geworden. Want dan had je allang alles gedaan dat hij het wel bemerkte had.' 'Hij ziet zo slecht,' zei ik nog om Simon te verdedigen. 'Het is best mogelijk dat hij op den duur aan een oog helemaal blind zal worden.' Toen begon hij te lachen, natuurlijk niet om Simons ogen, maar omdat hij mij zo onnozel vond. 'Ga maar gauw naar huis om het te vertellen,' zei hij nog, 'en kom over twee maanden eens terug.' Maar toen ik tegenover Simon aan tafel zat, sprak ik er toch weer niet over. Hij vroeg mij of ik moeite had om het werkwoord *aller* te vervoegen, hij kon dat er bij zijn leerlingen eenvoudigweg niet inkrijgen, zo half regelmatig en half onregelmatig. 'Het lijkt soms of ze het expres doen, Elisa,' zei hij, 'al die stomme fouten. Nu, begin jij eens... Prachtig!' riep hij toen ik het rijtje zonder een fout had opgezegd, 'nu met een paar woorden erachter, zodat het een zinnetje wordt. Als ik zoiets aan mijn Drentenaren vraag dan kijken ze me aan of ik gek ben: zelf een zinnetje maken, waar is dat nu goed voor en waar haal je het opeens vandaan?' Het amuseerde me, en ik zei heel vlug: 'Je vais manger, tu vas boire, il va sortir, nous allons avoir un bébé...'

Ik had die laatste woorden uitgesproken voor ik het zelf wist. Ik legde mijn handen op mijn buik (onder mijn servet) en het was alsof ik aan dat wezentje in me vergiffenis vroeg dat ik het verraden had. Simon verslikte zich haast, nu is dat bij hem nooit zo heel moeilijk, hij neemt altijd te grote of te kleine happen, en riep: 'O, Elisa, ben je er zeker van?' Ik wierp mijn servet op tafel en ging voor hem staan. Ik droeg een lichte tricot jurk die om mijn middel spande. 'Nu zie ik het,' zei hij, met een stem alsof hij een nieuwe wereld had ontdekt, en: 'Ja, ik zie het, heel duidelijk zelfs, Elisa, hoever ben je, en waarom heb je mij dat niet de eerste dag al verteld?' 'Ik dacht dat je het zelf wel merken zou,' antwoordde ik, 'dat is juist zo prettig voor een vrouw als haar

man haar iedere dag opnieuw weer in zich opneemt. Jij kijkt me alleen maar op vrijdagavond aan en op de sabbat, dan zie je of ik iets moois aanheb, of ik een bijou draag dat me flatteert, of mijn kraagje helderwit is.’ ‘Spreek niet zo, Elisa,’ zei hij, ‘ik ben een man en ik heb dit alles niet eerder gekend.’

Het werd een heerlijke avond, want er was zo veel te praten en alles ging ons samen aan, het was louter domheid van mij geweest dat jonge leven in me voor mezelf te willen houden. Eerst wilde Simon weten wat ik voelde. ‘Niets,’ zei ik. ‘Ja, ik ben zelfs niet misselijk. En veel honger heb ik ook niet.’ ‘Dat ik daar niets van gemerkt heb,’ zei Simon weer. ‘Maar voel je nu ook dat er iets in je groeit?’ ‘Nog niet,’ antwoordde ik, ‘maar dat komt heel gauw.’

We zaten daar als een aangeklede Adam en Eva; Eva, kortelings uit Adams rib opgedoken, en nu samen wachtend op een zoon, hun zoon, en het wonder der bevruchting werd nauwkeurig onderzocht. We hadden geen andere boeken dan die ik op school voor natuurlijke historie gebruikt had, nu, daarin kwamen we niet verder dan de meeldraden en stampers, dus lieten we de rest aan onze fantasie over. Ik noemde de datum waar vanaf gerekend moest worden: het kind - daarvan kon ik zeker zijn - was op een zaterdagavond tot leven geroepen. Nadat we die sabbat met een kaarsje, een zilveren beker gevuld met wijn en een Hebreeuws lied uitgezongen en uitgedoofd hadden, hadden we nog wat domino gespeeld en waren toen naar bed gegaan, als alle andere avonden, en er was niets bijzonders gebeurd wat een vreugdevolle herinnering achtergelaten kon hebben, er gebeurde nimmer iets bijzonders. Maar vanavond huiverde ik even bij de gedachte hoe mooi het geweest zou zijn wanneer wij op zo'n stille avond die naar de zondag liep - want zondag bleef het, of Simon die nu al of niet wilde erkennen - bewust deze geboorte opgewekt hadden... ‘Dus zal het in mei komen, Elisa,’ zei Simon, ‘dat is de mooiste maand van het jaar. En waar krijg je het, in huis of in een kliniek?’ ‘Ik doe als alle anderen in het dorp,’ antwoord-

de ik, 'ik neem een juffrouw of een baker of hoe ze dat hier noemen. O, Simon, wat moet er nog veel in orde gebracht worden. Eerst het kleine kamertje dat we ongemeubeld hebben gelaten. En dan die hele uitzet.' 'Nemen ze niet een andere kleur voor een jongen dan voor een meisje?' vroeg Simon. 'Ja, voor een jongen is het blauw.' 'Maak dan alles blauw.' 'Nee, half blauw, half rose.' 'Het wordt toch een zoon.' 'En als het nu eens geen zoon wordt.' 'Het wordt er een en daarmee uit. Hij zal jouw blonde haar hebben, Elisa, en van mij, nee, van mij lichamelijk niets, hij mag een beetje van mijn liefde voor taal erven, en...'

Ja, werkelijk, het was een heerlijke avond. We maakten al een hele toekomst voor onze zoon. Ik had Simon nog nooit zo kinderlijk opgetogen gezien. Telkens wilde hij weer wat anders weten. 'Zal je mij zeggen wat je voelt als hij gaat bewegen?' vroeg hij, en dan weer: 'Zou ik erbij mogen zijn als hij geboren wordt?' 'Alsjeblieft niet,' antwoordde ik en ik wist waarom ik dit zo zondermeer zei. Hij had immers nooit moeite gedaan mijn lichaam te ontdekken, zou hij het dan bij de geboorte moeten doen?

'Als het er twee zijn,' zei hij toen, 'wordt het huis te klein. Heb jij tweelingen in je familie?' 'Nee.' 'Ik ook niet. Dit huis is toch te klein op den duur,' ging hij verder. 'Maar weet je, Elisa, ik maak een goede kans binnen een paar jaar in een stad aangesteld te worden. Dan wordt mijn salaris ook hoger.' 'En ik kan wel eens wat meer aan mijn bankrekening gaan plukken.' 'We zullen al onze kinderen een goede opvoeding geven,' zei hij. 'Als het een jongetje is - en dit is er een - wordt het de achtste dag besneden. Dat is een groot feest.' 'O,' antwoordde ik, 'het arme schaap...'

'Laten we er iets op drinken,' opperde hij toen. 'Geen thee, iets anders. We hebben nog een fles cognac, die is al minstens vijftien jaar oud.' Hij ging op een stoel staan om bij de bovenste plank van de boekenkast te komen, hij moest heel ver reiken, want de fles was goed verborgen. 'Dat is dus zijn geheime bergplaats,' dacht ik, en het idee dat er dingen in huis waren die ik niet kende intrigeerde me. Natuurlijk kreeg hij de kurk er niet rechtstreeks

af, dat was jammer, nu moest ik die naar beneden duwen, de fles in. Ik haalde glaasjes te voorschijn en schonk in. ‘Op onze zoon, Elisa,’ zei hij. ‘Op ons kind, Simon,’ antwoordde ik.

Het spreekt vanzelf dat hij mij die avond in zijn armen nam. Ik liet hem begaan, zoals ik van de eerste keer af gedaan had. Hij snoepte steeds vlugger zijn taartje op...

Elf

De winter vorderde snel, het was koud in ons dorp en wanneer het niet noodzakelijk was ging ik niet naar buiten. Ik deed het huishouden te zamen met een meisje dat 's ochtends kwam. Mijn gezondheid was goed en ik begon hoe langer hoe meer het huwelijk te zien als de oplossing voor elke vrouw, en omdat ik zo dacht was ik ook nimmer ongelukkig. Ik voelde mij een geordend wezen en dikwijls, al breiende aan de babyuitzet, kwam het in me op hoe het zou zijn als ik nu nog thuis was, nog in de nabijheid van mijn vader die intussen al weer ouder geworden was, nog bij mijn moeder en haar eeuwige modeplaten, nog bij mijn zangleraar die met mijn stem zijn carrière wilde maken.

Hoewel ik het na de lagere school nooit meer gedaan had ging het als vanzelf, dat breien en ik speelde met de kleertjes zoals ik vroeger met het poppegoed deed. Ja, zo verliep de winter, ik was natuurlijk heel veel alleen maar vond dat prettig.

Met Kerstmis hadden Simon en ik ons eerste grote conflict. Ik was een paar dagen tevoren naar mijn moeder gegaan en bij de oude man op de markt, waar wij altijd onze boom kochten, had ik er nu twee genomen, een grote voor mijn ouders en een kleinere voor ons: 'Want weet je, Hoefstar, ik moet die zelf vanavond in de trein meenemen.' 'En je hebt al een ander vrachtje te dragen,' lachte hij en kneep mij in de wang, want hij kende me van toen ik nog een klein meisje was.

Zo reisde ik terug naar ons dorp, het boompje op mijn knie, en ik dacht eraan hoe het het volgend jaar zou zijn wanneer de baby de kaarsjes zou zien, de zilveren bollen die ik in de bazar gekocht had en de witte, vlokkige watjes.

Simon was nog niet thuis en ik begon vast de takken te ver-

sieren, ook had ik sterren, van die glinsterende sterren, en ik stak er twee in mijn haar, een rechts en een links en juist toen ik voor de spiegel stond sloeg de klok zeven uur. Ik zocht op het schrijfbureau naar Simons lesrooster en zag dat hij vandaag om drie uur vrij was en daarna tot zes uur particuliere leerlingen had die hij meesttijds op school ontving. Hij had in zijn werkhokje zo weinig plaats en hij wilde ze niet in onze huiskamer laten komen, omdat hij er niets voor voelde dat ik ze zou ontmoeten: ‘Zeker die opgeschoten jongens niet, Elisa,’ zei hij, ‘in de toestand waarin je thans verkeert.’

Ik begon ongerust te worden, waar kon hij wel zijn? ‘Zal ik naar zijn school gaan,’ vroeg ik mij af, maar ik besloot tot half-acht te wachten en vergat alles toen ik mij opnieuw met het optuigen van het boompje amuseerde. Zo hoorde ik niet eens dat Simon het hek en de deur opende en ik schrok van het geluid van zijn vallende wandelstok. Even later stond hij in de kamer. ‘Goedenavond,’ zei hij, ‘ik ben laat, hè? Weet je waar ik geweest ben?’ ‘Neen,’ antwoordde ik terwijl ik met mijn omvang de kerstboomverrassing verborgen trachtte te houden. ‘Je had immers tot zes uur privé-les te geven. Heeft dat zo lang geduurd?’ ‘Neen,’ zei hij, ‘ik had afgezegd en ben vanmiddag naar de stad gegaan om dit voor je te kopen.’ Hij hield een groot pak in zijn handen, het was een doos en om die doos zat een stevig, bruin papier. Ik liep naar hem toe om het in ontvangst te nemen. Opeens richtte zich daar achter mij de kerstboom op, die vrolijke kerstboom die zo trots zijn zilveren bollen, glinsterende sterren en vlokkige watjes droeg. ‘En ik heb ook een verrassing voor je,’ zei ik nog. ‘Kijk...’

Toen viel dat pak met een smak op de grond. Wat daar wel in kon zitten? Simon raapte het op, zoende het stevige, bruine papier, legde het op tafel en liep op de boom af. Die stond in een aarden pot en die aarden pot stond weer in een sierpot, een smakeloos ding, een geschenk voor ons huwelijk dat ik voor deze gelegenheid van de zolder gehaald had. Zonder iets te zeg-

gen maar met een van drift gespannen mond en rollende ogen achter zijn brilleglazen, nam Simon die pot tussen zijn dikke handen, ging met grote stappen de kamer uit, de keuken door naar het achtertuintje, waar hij het deksel van de vuilnisbak lichtte en de boom met bollen, sterren, watjes en al erin gooide. Toen zette hij het deksel er weer op, maar dat bleek niet zo gemakkelijk want de boom was te groot, dus traptte hij met zijn voet net zolang tot de emmer gesloten was. Ik stond ernaast en riep maar: ‘Wat betekent dat, ben je gek geworden?’ En ik wond me zo op, en ik voelde hoe het kindje in mijn buik zich om- en omwendde. ‘Je bent gek!’ schreeuwde ik weer toen hij de kamer inging, en ik nam op mijn beurt zijn pak van de tafel en smeed het in een hoek. ‘Elisa,’ riep hij, ‘als je wist wat daar in zat. God vergeve het je.’ Hij prevelde een gebed en zoende opnieuw het stevige bruine papier. ‘Dat je niet meer begrip hebt, domoor,’ zei hij, ‘het lijkt wel of je mijn dienstmeisje bent in plaats van mijn vrouw.’

‘Wat heb ik gedaan?’ riep ik weer en barstte in tranen uit. De glinsterende sterren vielen uit mijn haar. ‘Je hebt iets gedaan dat je had moeten laten,’ zei hij. ‘Met een beetje joods begrip had je geweten dat Kerstmis geen feest is voor ons, dat wij niet de geboorte van Christus kunnen vieren.’ ‘Maar Christus was toch een jood en hoe kan ik dat weten, ik heb altijd Kerst gevierd en ook Sint-Nicolaas, en je hebt er niets van gezegd toen ik je op vijf december een surprise gaf. Sinterklaas is toch ook een heilige geweest.’ ‘Dat is een volksfeest geworden, Elisa, niemand denkt bij de viering daarvan meer aan de oorsprong. Maar Kerstmis; hoe heb je die boom hier in mijn huis durven halen? En dat terwijl ik mijn lessen expres heb afgezegd en de trein heb genomen om jou te kunnen verrassen!’ ‘Te verrassen? Waarmee? Ik wil jouw verrassing ook niet, begrijp je.’ ‘Elisa, je hebt mij voor ons huwelijk beloofd de huishouding, ons leven, op joodse basis in te richten. Nu heb ik gemerkt dat ik een fout heb gemaakt, ik had je nog beter moeten inlichten. Maar hoe heb ik ooit kunnen vermoeden dat je dit niet voelde?’

‘Vreemd,’ dacht ik, terwijl ik hem aankeek, ‘die van drift gespannen trek om zijn mond is helemaal verdwenen, zijn ogen rollen niet meer, hij heeft zich beheerst, hij houdt van me, hij houdt stellig meer van mij dan ik van hem.’

‘Kom eens hier,’ zei hij toen, en streek over mijn haren. ‘Je moet je niet zo opwinden, dat is niet goed voor je. Als je wilt zal ik de boom uit de vuilnisbak halen en weggeven.’ ‘Nee, nee,’ antwoordde ik, ‘ik wil hem niet meer zien.’ En ik nam de rest van de bollen, sterren, watjes en kaarsjes die op de grond verspreid lagen en stopte ze in de papiermand.

‘Ik zal je wat vertellen,’ zei hij toen. ‘Ieder jaar, ook in december, vieren de joden Chanoekah.* Want in de tijd der Makkabeeën heeft God onze voorouders wonderen en verlossing gebracht. Een van die wonderen is de olie geweest die acht dagen lang heeft gebrand, en om dit te herdenken ontsteken wij acht avonden lang kaarsjes aan het Chanoekah-ijzer. Eerst twee, dat wil zeggen een, waarmee dan de andere wordt aangestoken, dan drie (een en twee) enzovoort, tot ze op de laatste avond allemaal branden. We zingen er een Hebreeuws lied bij en spelen als kinderen ganzenbord, en als onze zoon er is krijgt hij ieder jaar een cadeau van mij. Kijk,’ zei hij terwijl hij het pak opnam en het papier eraf wikkelde, ‘ik ben naar de stad gegaan om dit Chanoekah-ijzer voor jou te kopen.’

Het was een negenarmige koperen kandelaar, en weer kuste hij, nu het gladde metaal, omdat er staat voorgeschreven dat een ritueel voorwerp dat is gevallen afgezoend moet worden. ‘Zo'n heel oude, met olievlammetjes heb ik helaas niet kunnen vinden,’ zei hij. ‘Het is mooi,’ antwoordde ik, als een boudierend meisje. ‘En waar zijn de kaarsen?’ ‘Hier, Elisa, witte kaarsjes.’ ‘Waarom wit?’ ‘Omdat gekleurde in deze tijd van het jaar speciaal voor kerstbomen worden gemaakt.’ ‘Ik vind gekleurde toch heel wat vrolijker,’ zei ik weer en toen barstte ik opnieuw in tranen uit. ‘Het kan me ook allemaal niks schelen,’ snikte ik, ‘ik hoor toch nergens bij, niet bij die witte en niet bij de gekleurde.’

* *Het Inwijdingsfeest.*

Twaalf

Ik had een volkomen normale zwangerschap en toen het voorjaar begon te worden maakte ik iedere dag een wandeling. Het dorp lag dicht bij de heide en urenlang dwaalde ik over dat wijde, vlakke land. Ik sprak tegen het wezentje dat ik in me droeg, ik zei bijvoorbeeld: ‘Dit is de lucht, daarachter gluurt Onze Lieve Heer (en lachte om mijn eigen woorden), dat zijn de vogels, en soms komt er een grote metalen vogel, die hebben de mensen gemaakt. Als het nog warmer wordt gaat de heide bloeien en later, als je groot bent, zal jij die afsnijden en aan je moeder een vaas vragen om de bloemen in te zetten...’ Dan weer zong ik liedjes, kinderliedjes uit mijn jeugd, en als ik de schaapherder ontmoette ging ik naast hem zitten en sprak niet, maar keek naar zijn kudde. Eens zei hij: ‘U ziet er best uit, het wordt vast een jongen, want als u een meisje zou baren zou u een betrokken gezicht hebben.’

Ik vertelde dit aan Simon en hij antwoordde: ‘Natuurlijk wordt het een jongen, onze Abraham.’ Hij stond erop dat zijn kinderen de namen van zijn joodse familie zouden dragen, het meisje moest Judith heten, naar zijn moeder. Ik had Stephan of Hélène veel mooier gevonden, maar ik zei hem dat zelfs niet, ik had toch beloofd hem in zijn joodse opvattingen en gebruiken te volgen. Van Abraham kon ik immers Ab maken en Judith klonk zo muzikaal dat ik er tenslotte niets meer op tegen had.

Tegen mei was alles klaar, het witte wiegje stond in onze slaapkamer en de dorpsdokter zei dat ik de baby nu iedere dag verwachten kon. Er kwam een oude vrouw in huis die haar diploma's voor mij uitstalde en mij vroeg haar Baker te noemen. Ze wilde niet dat ik mij nog vermoeide met koken en Simon

wilde niet dat zij kookte vanwege het ritueel, dat werd dus heel ingewikkeld, maar deze keer was het toch Simon die zwichten moest. Hij schreef ten einde raad aan Rosa of zij ons wellicht kon komen helpen, maar Rosa wilde Alex niet in de steek laten, en zo at Simon al die dagen, net als in zijn vrijgezellentijd, uitsluitend melkspijzen.

De eerste weeën kwamen in de nacht. Ik maakte Baker, die in Simons bed lag (want hij sliep op de divan in de huiskamer) wakker, en zei: 'Ik voel wat, maar het is niet erg.' 'Dat is het begin,' antwoordde ze, draaide het licht op en trok haar japon over haar nachthemd aan. 'Zal ik uw man wekken?' 'Nee, dat is niet nodig,' antwoordde ik terwijl ik op mijn lippen beet. Ik had me voorgenomen niet te schreeuwen, ook niet als het heviger werd. 'U hoeft hem alleen maar te roepen als er iets niet goed is, dan kan hij de dokter halen.' Ze onderzocht mij en zei: 'Het is nu drie uur, voor de melkboer belt zal het wichtje er wel zijn.'

De weeën volgden elkaar nu sneller op. Het deed veel pijn, stellig, maar ik vond het zo machtig, zo aards en hemels tegelijk en ik dacht maar: 'Klein, klein kind, daar in mij, nu ga je me verlaten, nu kom je van dat veilige plekje opeens in de wijde wereld.' Ik dacht allemaal zulke dingen, net als miljoenen vrouwen die op het punt staan moeder te worden ook doen. Pijn, gedachten, pijn, gedachten, zelden pijn met gedachten en tegen de ochtend voelde ik mij als een opgejaagd dier dat van angst niet schreeuwen kan.

'Persen, persen, persen,' zei Baker, en: 'Het komt, het komt, het komt.' Eindelijk gilte ik toch, het was een rauwe kreet die tussen mijn kapotgebeten lippen vandaan kwam. 'Prachtig mens, dat moet je nog eens doen,' riep zij, 'nog eens, vooruit, laat je gaan.'

Toen werd de deur geopend en daar stond Simon, zijn riemen voor het morgengebed om arm en voorhoofd gebonden, zijn wit wollen gebedsdoek met de zwarte strepen om zich heen gewikkeld, en ik weet niet meer of mijn wangen zo gloeiden van

het baren of van diepe schaamte. Ik hoorde Baker weer roepen: ‘Een meisje, een fijn wicht, pikzwart haar, rustig blijven mens, doorgaan, nee, nee, er is geen tweede, maar de nageboorte moet eruit, de moederkoek...’

En ik perste weer en keek naar Simon, die stond daar, zijn gezicht was bleek, hij kwam niet naar mij toe, het drong nog niet tot mij door dat het een teleurstelling voor hem betekende dat het geen jongen was. Ik had immers gekregen wat ik wenste, een meisje. En het duurde niet lang, toen legde Baker het kindje in mijn armen, het was zo teer, zo klein, ik zoende het warme hoofdje en mijn handen waren zo groot. Simon kwam nu naderbij en kustte mij op mijn haar en ik zei om hem te troosten: ‘Ik kan er heus niets aan doen, een volgende keer beter.’ Hij opende zijn hand, er lagen drie rijksdaalders in, ik wist het, die wilde hij Baker geven, dat was afgesproken. Maar wat deed hij, twee ervan liet hij weer in zijn zak glijden en gaf haar slechts die ene die in zijn hand restte. Zij keek wat verwonderd, maar ik begreep: een meisje, dat was niet de moeite waard, dat kon met een kleine fooi volstaan, en ik voelde mij zo eenzaam, en ik legde de kleine Judith dicht aan mijn hart.

Maar nu ons tweede kind. Dat kwam twee en half jaar later in de maand oktober. Judith was al een echt meisje geworden, ze liep mij overal in huis al babbelend achterna. Voor zover Simon zich met haar bemoeide was hij heel lief voor haar. Maar dat gebeurde niet vaak, ik moest hem telkens op zijn dochter attent maken: ‘Kijk, ze heeft haar eerste tandje, moet je zien, ze kan al zitten, kruipen, stappen...’ Dan keek hij ook werkelijk en trok een gezicht of hij iets ontdekte. Maar in wezen ontdekte hij nooit iets aan haar. Judith bestond nu eenmaal en ik was nog jong: ‘Ditmaal zal het een jongen zijn, nietwaar, Elisa?’ ‘Ik hoop het,’ antwoordde ik, ‘maar wat ik niet begrijpen kan is dat een zo religieus man als jij hierin onderscheid durft te maken. Het is volgens jou toch Gods wil, wat er ook met ons geschiedt, meng mij er dan ook niet in.’

Hierop zei hij lange tijd niets meer tot de dag van de geboorte naderde. Baker kwam weer, ik voelde me weer goed, het was een simpele herhaling en dit keer veel minder opwindend omdat ik vooruit wist wat er gebeuren ging. In die maand vielen juist de joodse Hoge Feestdagen. Op het joodse nieuwjaar dekte ik de tafel met de zilveren kandelaars en het mooie servies. Ik had nog zelf een heerlijk maal gekookt, en behalve de rauwe zoete appel met honing, de voorbode van een goed jaar, aten we ook nog gestoofde zoete appeltjes. Baker, die anders bij ons aan tafel meeat, had zich uit zichzelf in de keuken teruggetrokken.

Simon kwam laat uit de kleine synagoge. Hij omhelsde mij en zei: ‘Lesjono touwoh tikoseif,* voor jou, Judith en onze zoon.’ Hij zei dit met zo’n overtuiging in zijn stem dat ik dacht: ‘Als het weer een meisje wordt is het een ramp.’ ‘Het zou prachtig zijn wanneer Abraham de eerste dag van dit nieuwe jaar op de wereld kwam,’ voegde hij er nog aan toe. Hij keek me aan met een blik van bijna hysterisch verlangen naar een zoon, zijn zoon, zodat ik mijn hoofd afwendde. ‘Hoe kan een man iets van de natuur willen afdwingen,’ dacht ik. ‘Het is eigenlijk hetzelfde als wanneer hij mij nu om aardbeien zou vragen. Ik kan toch niet iets geven wat ik niet heb, wat niet bestaat.’ Toen deze woorden door mij heen gingen wist ik het, ik droeg weer een meisje in me, al had de schaapherder dan ook opnieuw een jongen voorspeld. Het was een dochter, er bestond geen twijfel, zou ik hem hierop voorbereiden? Maar ik sprak mijn gedachten niet uit, want ach, hij keek zo gelukkig, en hij at met zulk een welbehagen zijn zoete appeltjes, en zei: ‘Straks zal ik je iets voorlezen.’ Dat deed hij wel meer de laatste tijd, hij wist dat ik ervan hield, ik kwam er zelf zo slecht toe een boek op te nemen om mij er blijvend in te verdiepen. Maar die avond luisterde ik niet. Ik dacht aan Rebecca, het zusje van Judith, hoe ze zou zijn. Judith leek heel veel op Simon, was donker en had zijn bruine ogen; Rebecca zou mis-

* *Gelukkig nieuwjaar.*

schien op mij lijken, blond... Simon las intussen maar door, op het laatst waren de woorden alleen nog maar voor hemzelf, hij merkte heel goed dat ik niet luisterde. ‘Nog geen pijn?’ vroeg hij, opkijkend. ‘Nee,’ antwoordde ik, ‘misschien duurt het nog wel tien dagen, dan is het juist Grote Verzoendag.’ In mijn hart had ik deze datum altijd gewenst. Want die dag, van 's ochtends vroeg tot 's avonds, was Simon in de synagoge opgeborgen, dan zou ik alleen met Baker zijn, alleen met mijn kind, het meisje. Dan kon ik mij voorbereiden hoe het hem te zeggen. En zo praatte ik het mijzelf in: het is voor over tien dagen, voor over negen dagen, enzovoort, ik beleefde vooraf zo sterk deze geboorte in de eenzaamheid dat ik wel hevig teleurgesteld zou zijn geweest wanneer het anders gelopen was. Ik wist het zo zeker dat, toen die vastendag aangebroken was en Simon om zes uur het huis had verlaten, ik om kwart over zes pijn kreeg. Het was heviger dan de eerste keer, maar ook bewuster en de gedachte dat Simon niet thuis zou komen voor na zonsondergang, maakte mij zo vrolijk dat Baker, die mij opeens hardop hoorde lachen, ontsteld binnenliep en vroeg: ‘Wat was d'r dan, wat was d'r dan?’

Rebecca werd om een uur 's middags geboren, het was ook weer een teer kindje, maar met blond haar. Zij was zo helemaal mijzelf dat ik, ontroerd van dit wonder, zachtjes hilde. We bleven de hele middag samen, Rebecca en ik. Ik kon haar vanuit mijn bed in haar wieg je zien liggen. Nu en dan dommelde ik wat in, maar dan maakte ik mezelf weer wakker. Ik was met het kind alleen, alleen en ik dacht hoe prettig het zou zijn dit huisje, Judith en Rebecca en dan Baker, die goede oude vrouw, allen te zamen. Dus geen Simon. Hield ik dan niet van hem? Helemaal niet? Ik voelde opeens zelfs een heimelijk plezier hem straks te kunnen zeggen: ‘Weer heb ik mijn zin gekregen.’ Maar ik zei niets toen hij bleek en vermoeid van het vasten de kamer binnenkwam. Baker had het hem al verteld en hij keek niet eens in de wieg, vroeg slechts hoe het mij ging en verdween naar de huiskamer om zijn haring te eten. Ik heb hem de gehele avond niet weergezien.

En nu de jongen...

De meisjes groeiden en ik geloof wel dat ik een goede moeder was. De drang de baby bewust pijn te doen, die ik al bij Judith had voelen opkomen, was dit keer nog sterker. Ik begreep de oorsprong hiervan, ik behoefde niet ver in mijzelf te zoeken. Het was de kiem van haat voor Simon die in mijn handen opwelde. Soms was het zo hevig, maar direct wanneer ik in de nabijheid van het kindje kwam voelde ik een soort verlamming in mijn armen, polsen en vingers en ik fluisterde: 'Vergeef mij...' Dit duurde bij de beide kinderen niet langer dan hun eerste levensjaar.

Ja, die jongen... 'Doorgaan, dat is het enige wat je doen moet,' zeiden Baker en de schaapherder, en terwijl dat doorgaan zelve mij generlei vreugde bracht, nu nog minder dan ooit, omdat mijn concentratie zich hoe langer hoe meer van Simon verwijderde en op de kinderen richtte, bracht dit ook geen nieuwe zwangerschap meer. Judith ging al op de lagere school en Rebecca was nog thuis en ik overlegde: 'Wat moet ik doen als ze beiden de hele dag weg zijn?' De gedachte geheel en uitsluitend terug te moeten komen in de huishouding, zonder de kinderen om mij heen en nog wel met hulp van een dagmeisje dat ik niet weg wilde sturen, deed me besluiten naar mijn dokter te gaan. Hij onderzocht mij en zei: 'Een jongen kan ik je niet garanderen, Elisa, maar wel kan ik je vertellen op welke dag je de meeste kans hebt bevrucht te worden.' Het was een knappe dokter en ik hield ervan te luisteren hoe hij mij alles uitlegde. Ik herhaalde zijn woorden aan Simon en zei: 'Proberen kunnen we het altijd.' Maar wat gebeurde er toen? Iedere keer dat Simon mij op een bepaalde datum in zijn armen moest nemen (hij zorgde ervoor die plek verborgen te houden), in zijn armen, enzovoort, enzovoort, was er een of ander iets waardoor dit volgens de joodse wet niet geoorloofd was. Dit ging zo maanden door, tenslotte raakten die data in het vergeetboek, en dus ook onze zoon die wij tot leven moesten wekken en die ik uiteindelijk niet meer wenste.

Dertien

Toen geschiedde er lange tijd niets meer. Een dag had zestien uren en een nacht acht. Ik verliet zelden ons dorp, soms bracht ik een bezoek aan mijn ouders. Mijn vader was nu héél oud maar cijferde toch nog steeds, mijn moeder verbleekte van dag tot dag. Maar werkelijk, er gebeurde dan ook niets. Simon, Judith en Rebecca gingen na het ontbijt naar school, kwamen om twaalf uur en dan weer tegen halfvijf. In die tussentijd kon ik doen wat ik wilde. Het meisje helpen, lezen, breien of lui zijn. Kennissen hadden we weinig, nu en dan kwam er een vrouw van een collega op bezoek. Simon was wel gezien maar niet geaccepteerd.

Juist omdat er niets gebeurde was ik veel met mezelf bezig. Ik was nu al bij de dertig, een niet te dikke en gezonde vrouw. Maar dat was de buitenkant. Vanbinnen ging er iets mis. Ik was niet gelukkig, al hield ik nog zo van de kinderen, vooral van de jongste die steeds meer op mij ging lijken en die ik beter begreep dan Judith die veel van haar vader had. Het ging me nu heel gemakkelijk af om de huishouding ritueel te houden. Ik wist alles, toch vond Simon wel aanleidingen tot conflicten: dan was op vrijdagavond het zilveren zoutvaatje niet mooi genoeg gepoetst of dan weer waren de broden waarover hij een gebed moest uitspreken lichtelijk geschonden. Hij werd steeds fanatieker maar ik had al geleerd niet te antwoorden om de kinderen onaangenaamheden te besparen.

Simon was stellig ook niet gelukkig. Toch leefden we verder. Als hij me in zijn armen nam dacht ik aan andere dingen, soms aan huishoudelijke maar toch ook nog wel eens aan Richard, in dat bos tussen Deventer en Gorssel. Dat deed ik expres om zo te trachten iets van dat afschuwelijk erge gevoel weer tot leven te

roepen. Maar het was weg, voorgoed verdwenen, het kwam alleen nog vaag te voorschijn bij het lezen van een boek of het eten van een bonbon. Ik, die nooit van zoet had gehouden, snoepte nu veel...

Maar om op mijn innerlijk terug te komen, het was of iemand ergens in mijn hart een hekje had gezet, nee, geen hekje, een deur en of alles daar voor bleef liggen, en wat er te veel kwam ging weer terug en werd omgezet in werk en liefde voor de kinderen, maar wat er achter die deur lag besloten was van vroeger, van voor mijn huwelijk. Het kwam er nu maar op aan de sleutel van die deur te vinden om alles door elkaar te mengen en daar iets van te maken dat stand kon houden, want wat ervoor lag kon zondermeer niet blijven bestaan. Soms liep ik over de heide, dat waren nog mijn gelukkigste uren, en dan dacht ik: 'Als ik nu eens een echte sleutel zou vinden, dat zou dan wellicht het symbool zijn van die ik vanbinnen nodig heb.' Het was natuurlijk erg kinderachtig van zo'n leraarsvrouw op een dorp die er heel degelijk en bezonnen uitzag, maar ik was immers niet normaal gegroeid na mijn trouwen, er was veel bijgekomen, grotendeels overbodigs, dat in een ander vrouwenhart gestopt had moeten worden.

Ook met mijn moedergevoelens kon ik niet in het reine komen. Ik noemde ze een vergroot verantwoordelijkheidsgevoel, zo groot dat de rust ermee heenging. Angst en oppassen en oppassen en angst dat er onheil kon geschieden aan die twee stukjes lichaam, die opgroeiden buiten mij om. Maar wat had dat met moederliefde te maken, of was dat zoals ik het gewaarwerd, slechts de uiteindelijke definitie van dat zo veel bezongen woord? Mijn moeder zei: 'Elisa, je bent zo veranderd de laatste tijd.' Zij bedoelde: je bent zo veel begrijpender geworden, zo veel dichter naar mij toe gekomen. 'Hoe kan het ook anders,' antwoordde ik, 'ik wist immers niet wat het was moeder te zijn. Nu begrijp ik pas wat jij allemaal voor mij gedaan en van mij verdragen hebt.' Verder ging zo'n gesprek gewoonlijk niet. De

vrouw die trouw bleef aan de zijde van haar oude, cijferende man, verdiepte zich wederom in modeplaten. Ze had er nu ook extra kindernummers bijgenomen en verraste mij vaak met een jurk voor een van mijn dochters, een wat bizarre smaak, vond ik, en ik haalde de overvloedige strikken en franje eraf om de kinderen niet te stads te doen gelijken.

Zo leefde ik dus, ik, Elisa Cohen-van Dam, een niet te dikke en gezonde vrouw van bij de dertig, met een deurtje in mijn hart.

Toen Simon in zijn loofhut zat, waarin hij ter ere van het Loofhuttenfeest acht dagen lang overdag huisde, toen Simon in zijn loofhut zat, die hij in de achtertuin door een neef van de schaapherder had laten bouwen, toen Simon daar zat, helemaal alleen, met wat gebedenboeken voor zich en daarnaast nog wat andere, en hij zijn jas dicht om zich heen trok, want het was al ver in oktober, toen hoorde hij opeens roepen: ‘Overwintering op Nova-Zembla.’ Hierna was het even stil, een proestlachen volgde en een andere stem zei hard: ‘Robinson Crusoe in zijn eerste woning.’ Simon verroerde zich niet, dat waren natuurlijk weer de vlegels uit Vier A die over de tuinmuur keken. Het geschreeuw duurde voort, maar omdat hij niet reageerde verdwenen de jongens na een tien minuten.

Toen stond Simon even op en rekte zich uit. De tuin lag daar voor hem, de bomen waren al kaal maar er scheen nog een mooie herfstzon. Hij zag Elisa, die in de keuken bezig was. Hij zag haar blonde haar waarop hij verliefd was geworden. ‘De jaren veranderen de mens,’ dacht hij, ‘en als zij ooit geloofd heeft dat ik haar getrouwd heb om haar bankrekening, dan had ze het toch mis. Stellig, ik heb ervan geprofiteerd en ik zal ervan blijven profiteren. Mijn salaris is nu eenmaal niet groot. Wanneer ik binnenkort mijn aanstelling in de stad zal krijgen, is zij het die de inrichting van het nieuwe, grotere huis zal bekostigen. Ook wil ik nog naar het buitenland gaan om daar mijn studie “De Invloed van Napoleon op de Franse Romantiek” te voltooien.

Ik heb haar getrouwd omdat ik van haar hield. Maar wat heb ik haar gegeven? Wat is er tussen ons gegroeid? Godsdienst heb ik haar geleerd, helaas, haar bloed is te gemengd om die te kunnen aanvoelen. Toch heb ik haar zo ruim mogelijk willen behandelen, Elisa draagt bijvoorbeeld niet een bandeau, wat toch uitdrukkelijk staat voorgeschreven voor een joodse echtgenote. Ook gaat ze niet, dan bij hoge uitzondering, naar de synagoge. Ook... ach, er is zo veel. En wat er alles zo veel is, dat is voornamelijk teleurstelling. Waarom kon het niet beter?’

Simon ging weer zitten en boog zich over zijn boeken, hij leek een oude man, en was toch maar juist over de vijftig, een oude, gekwelde man.

Toen drong zijn hart zich naar boven toe. Het drong zo snel dat er geen tegenhouden meer aan bleek. En het kwam daar te liggen in die loofhut, juist tussen het gebedenboek en André Spirés *Versets* in. Tussen de voorgekauwde deugd van het goede, godvruchtige leven en de menselijke jammer en ellende. Het lag daar en bewoog niet. Maar Simon bewoog wel. Hij sloeg zijn handen voor zijn gezicht - hij had eerst zijn bril afgezet - en luisterde naar dat eigen hart. Het was een soort horoscoop. Het vertelde weinig van het verleden, maar het hechtte dat wat voorbij was aan wat gebeuren ging.

‘Je bent bezig,’ zei het hart, ‘je leven in de verkeerde richting te brengen. Alles wat je doet, doe je te goeder trouw, dat valt niet te ontkennen. Je huwelijk met een half-jodin heeft je tot de uiterste orthodoxie gedreven, in de hoop dat God je eens vergeven zal. Maar je hebt dat niet voor jezelf kunnen houden, je hebt je onwetende vrouw erin gemengd, zo ruw erbij betrokken dat je, in plaats van de liefde, de haat in haar aangewakkerd hebt. Nu haal je daar je dochters ook nog bij, naïef als je bent richt je je vooral tot Judith, die uiterlijk zo op je lijkt. Wees toch niet zo dom, Simon, als ze iets voor je voelden, die vrouw en die twee meisjes daarbinnen in de warme kamer, dan zouden ze je toch geen week lang alleen in een koude, kale loofhut laten zitten.

Dan zouden ze immers bij je komen, je wat afleiding geven. Herinner je toch je eerste huwelijksjaren. Elisa bleef toen bij je... Ook in je armen ligt ze al lang niet meer met vreugde. Integendeel, want omdat je haar nimmer hebt durven vertellen wat die plek betekent die ze de eerste nacht bij je elleboog heeft ontdekt, is ze hierover gaan nadenken, heeft ze in boeken gezocht. Zo is ze je sperma ook gaan haten. Dat is de enige reden waarom je zoon is uitgebleven. Haar weezin blijkt krachtiger dan alle natuurwetten. Het is een sterke vrouw, jouw Elisa. Maar jij hebt haar vermaakt, zoals een pak dat eerst goed zat, maar dat door het telkens keren en veranderen en aanmeten naar andere vormen, krimpt en kleurloos wordt. Pas op voor Elisa, Simon. Ga enige maanden weg om je studie in het buitenland te beëindigen, alleen reeds het gevoel dat zij bereiken zal wat ze met haar bankrekening heeft beoogd zal Elisa doen opleven. Breng haar terug naar een wereld van meer kleur, ze verdort vanbinnen als de heide in dit seizoen. Kun je dit niet, Simon, dan...'

Er kwam plotseling een windvlaag, die het gebedenboek op de grond deed vallen, het hart weer op zijn plaats zette en André Spirés *Versets* liet liggen. Het dak van de loofhut bewoog.

Je kon er zeker van zijn dat wanneer Judith lachte, het bijna altijd om een seksueel grapje was. Ze was elf jaar nu, donker, had de slechte ogen van Simon geërfd en droeg een bril. Ze was niet groot, een pientere leerling, maar ze kwam meestal toch met slechte rapporten thuis waarop bij 'opmerkingen' in mooi schoonschrift stond geschreven: 'Judith kan veel beter.' 'Hoe kan de onderwijzer dat nu weten, hij zit toch niet in mijn hersens,' zei Judith. Die onderwijzer liet haar zelfs eens niet overgaan. Dat was het drama van het jaar. Zelden had Elisa Simon zo boos op zijn dochter gezien. Hij had Judith over zijn knie gelegd en afgerost, een groot meisje waarvan de borsten zich al vormden, afgerost. Elisa had er machteloos bij gestaan en Judith had haar vader in zijn arm geknepen. Waarschijnlijk op de gevoelige

plek, want hij had haar opeens losgelaten. Het was niet verwonderlijk dat vanaf dat ogenblik Judith haar vader ontliiep. Als zittenblijven een misdaad was, wat zou hij dan van dat andere wel zeggen?

Judith had een geheim leven dat zich met een paar grotere vriendinnen op zondagmiddag, soms na schooltijd, en in de vakantie afspeelde. Ze hadden een anti-jongensclub opgericht en waren onderling getrouwd. Judith was de vrouw van Heske, een forse meid, de dochter van hun kruidenier. Er waren nog drie andere paartjes en ze kwamen te zamen in het tuinhuis van Jantien, wier vader burgemeester was, een tuinhuis met twee divans en rieten fauteuils. Eerst speelden ze 'keurige visite', dronken thee en aten koekjes die de moeder van Jantien had gebracht. En als ze er zeker van waren dat zij uit was gegaan, maakten ze de deur dicht en zetten er een divan voor. Jantien had het spel bedacht, ze was ook al veertien, maar hoe durfde je dat zomaar te bedenken. Heus, de eerste keer toen zij haar broek had laten zien en commandeerde: 'Allemaal rokken op!' had Judith dat zo vreemd gevonden. Bovendien wist ze niet of de anderen ook zoals zij, van die rare kantjes aan haar ondergoed hadden, die oma in een grote winkel in Parijs had besteld. Maar toen ze aan het bevel geen gehoor gaf kwam Jantien op haar af en trok haar rokken naar boven en 'Oooooh!' riepen de meisjes, 'wat heb jij fijn ondergoed aan, Judith. Dragen ze dat zo bij de joden?' Daar wist Judith geen antwoord op, maar opeens stonden ze allemaal om haar heen en hesen aan haar broek, en trokken zo dat de knoopjes losgingen, en die naar beneden zakte. Wat er toen allemaal gebeurde, het duurde niet lang, en zij hoefde echt niets te doen, Heske was haar man en zei: 'Ik zal je eens flink verwennen, lekkere meid, maar zet die bril dan af, die stoot ik nog stuk.' Ja, het ging allemaal heel vlug, want ze waren bang dat er iemand tegen de deur zou duwen, al stonden er dan ook twee van haar op wacht. Judith vroeg vaak aan Heske: 'Zullen wij vandaag op wacht gaan?' niet omdat ze het naar vond met Heske te zijn,

maar ze voelde zich zo zondig en het ging maar door haar heen: ‘Als vader zittenblijven al zo vreselijk vindt, wat zal hij dan van het andere wel zeggen?’ Maar Heske liet haar niet op wacht staan, het vreemde was nog dat die grote meiden om haar vochten, ze begreep niet waarom, eenmaal zei Jantien: ‘Omdat je zo'n lekker jodinnetje bent, weet je.’

Maar er kwam een avond, na een geheime bijeenkomst die uitzonderlijk lang had geduurd, dat ze niet kon inslapen. Vooral toen haar hart zo begon te kloppen. Judith hield veel van natuurlijke historie en ze moest eraan denken hoe dat hart er vanbinnen nu wel uitzag, had zich misschien het slagaderlijk bloed met het aderlijke vermengd, was de hartklep wellicht defect? Ze werd bang, kroop eerst onder de dekens, toen weer erboven, en begon een versje te zingen dat haar altijd zo vrolijk maakte, het was een gek schoolversje:

*'t Eitje breekt, wat daar een aardig kopjen uitsteekt,
't Windeken houdt nu zijn fatsoen, 't kindeken zal geen kwaad u doen,
Kom er maar uit, piepende guit, hoor je niet hoe er de lente al fluit,
Hoor je niet hoe er de lente al fluit?*

Ze zong zachtjes, want Rebecca lag naast haar, maar die sliep door, haar kleine gezicht onder het blonde haar begraven. Elisa echter was er wakker van geworden en kwam de kamer binnen. ‘Wat is dat, Judith, weet je dat het al over elven is, en jij ligt hier nog te zingen?’ Haar moeder draaide het licht op, Judith knipperde met haar ogen. ‘Wat betekent dat?’ vroeg Elisa weer en schudde het kussen op en drukte het kind tegen zich aan, zoals ze deed toen haar dochter nog klein was. Dat vond Judith heerlijk en opeens ging ze huilen en natuurlijk vroeg Elisa: ‘Wat is er lieveling, voel je je niet goed?’ ‘Mijn hart,’ snikte ze, en vlak daarna zei dat hart alles, alles van de geheime anti-jongens bijeenkomsten, van Heske en van Jantien en van de divan voor de

deur. Elisa luisterde en zocht naar wat er in haarzelf van haar jeugdijaren restte, en of zij ooit zoiets had meegemaakt. Maar ze kon niets vinden. Alles was begonnen bij Richard, alles was opgehouden bij Simon. En Judith wist nu al zo veel, kende, wat ze nooit meer vergeten zou; integendeel. Misschien had ze moeten zeggen: 'Ik verbied je weer naar dat tuinhuis te gaan,' maar ze was te verstandig, want dan zou Judith immers juist gaan. Dus zei ze: 'Natuurlijk is het heel verkeerd wat je daar doet, Judith, je kunt dat zelf wel begrijpen. Als je vrij bent speel dan liever met je zusje of met meisjes van je eigen leeftijd.'

Toen knoopte haar moeder haar nachthemd open, en ook dat van Judith en ze legde het hart van haar dochter tegen haar eigen hart...

Rebecca zei op haar achtste verjaardag: 'Ik heb nu een aardige leeftijd.' Rebecca hield van het leven en met die aardige leeftijd bedoelde zij, dat ze nu evengoed met haar eigen vriendinnen als met die van Judith kon spelen. Ze hoorde nu overal bij en was daar blij om. Rebecca was eigenlijk altijd blij, het gewone leven ging wat langs haar heen, ze keek nog niet goed, ze wist bijvoorbeeld niets raars van haar vader te vertellen en als Judith zei dat de jongens op school hem uitlachten, dan kon haar dit niets schelen, omdat ze het niet begreep. Rebecca was het gezonde, normale kind, mooi, groot, alles stond haar goed, terwijl Elisa bij Judith altijd denken moest: 'Als ik haar krullen zo kam, is ze neuzig, als haar jurk te kort is heeft ze te dikke benen,' want Elisa, al zou ze het zichzelf nimmer willen bekennen, had toch wel iets van haar moeders liefde voor mode geërfd. Ja, zo nu en dan bracht ze zelfs wel eens een modeplaat mee van haar ouderlijk huis. 'Voor Rebecca,' zei ze dan, maar wie kon weten hoe lang en hoe opletend Elisa die in de trein had bekeken?

Rebecca greep ernaar als een ander kind naar een plak chocolade. Ze nam meteen de schaar en begon de dames, heren, meisjes en jongens die erin afgebeeld stonden uit te knippen. Dan haalde

ze karton van de zolder, plakte dit erachter met een extra stukje, waardoor het poppetje kon staan en zette ze op de piano neer, die hele familie, één familie, nee, het werden wel vier, vijf, zes families, en ze smeekte haar moeder en Judith geen muziek meer te maken om de gezinnen niet te storen. Tot de papieren mensjes zo stoffig of slap geworden waren dat ze er wel vanaf moesten om grondig opgeknapt te worden. Het was een heerlijk spel en Rebecca was daar uren zoet mee. Het waren haar beste vrienden, er kwamen vele andere kinderen en grote mensen bij, gelukkig ging er zelden iemand dood.

Maar dat zoeken naar karton op die grote zolder, dat was heus zo gemakkelijk niet, er lag daar zo veel rommel. Laatst moest ze zelfs over koffers heen, langs een ladder naar de achterzolder klimmen, en toen viel ze warempel nog over een ouderwets valies waarvan het slot, hoep, opensprong. Er rolden wat losse papieren uit, op een ervan was in een hoekje een hart getekend, een hart van rood krijt. Het was vanbinnen helemaal wit gelaten, er stond juist één stip in, het leek wel een bloeddrop en daaronder in drukletters: Richard. ‘Dat is prachtig,’ dacht Rebecca, ‘een van mijn liefste modeplaatmeneren heet Richard, Richard Pompadour, ik zal dit uitknippen en op zijn jasje plakken.’

Toen Elisa dat zag, dat oude hart van Richard, juist voor het afscheid op de weg Deventer-Zutphen getekend, toen is ze eerst even geschrokken, maar ze heeft niets gezegd. Alleen: ‘Zal ik jouw hart nu eens tekenen, Rebecca?’ En ze heeft haar vulpen genomen en een prachtig groot meisjeshart gemaakt. ‘Wat moet erin?’ heeft ze gevraagd. ‘Natuurlijk wij vieren,’ heeft Rebecca geantwoord, ‘vader, jij, Judith en ik, wat zou je anders willen?’

Nu rest er nog een vijfde hart. Dat vijfde hart behoorde aan niemand. Het bestond niet, maar het had kunnen bestaan. Wanneer Elisa Simon maar had liefgehad.

Er zijn verschrikkelijke dingen gebeurd, waar Simon niets van heeft geweten. Want niet lang voor zijn overplaatsing naar

de stad wist zij: een keer waren de natuurwetten sterker geweest dan haar weerzin, ze was opnieuw zwanger. Maar ze wist ook dat ze geen kind meer wilde. Wat te doen, wat te doen? Simon merkte niets, niet dat ze bleek zag en niet dat haar borsten zwaarder werden. Ze ging weer naar haar dokter in Amsterdam. Die feliciteerde haar: 'Mijn raad, Elisa, heeft tenminste een goede uitwerking gehad. En ditmaal een zoon, zullen we hopen.' 'Ik wil niet,' antwoordde zij. De dokter begon te lachen: 'Je hebt niets te willen, het is er en daarmee uit.'

Toen bleef Elisa drie dagen in de stad. Aan het einde van die derde dag belde ze weer bij haar oude dokter aan, het was al laat 's avonds. Hij maakte zelf open. Op de mat van de huisdeur viel Elisa neer...

Het trof dat Simon juist heel veel werk had met zijn eindexamens. De dokter schreef hem dat hij Elisa een paar dagen in observatie wilde houden, ze klaagde over buikpijn. Simon antwoordde direct dat hij hoopte dat ze helemaal opknapte, de verhuizing naar de stad zou binnenkort plaatsvinden. 'Houdt u haar dus maar zo lang als het u goeddunkt,' eindigde hij.

Zo bleef Elisa veertien dagen. Veertien dagen en nachten bracht ze grotendeels alleen door in een kleine, zonnige kamer. Ze had dus veel tijd om na te denken. 'Ik heb er geen spijt van, ik had niet anders gekund, niet anders gekund, als het weer een meisje was geweest...' herhaalde ze hardop. Het was goed dat ze zo sprak, Elisa, ze wilde immers beter worden. Maar in de nacht vouwde ze haar handen over haar buik en wachtte vergeefs op dat hart dat ze verjaagd had.

Veertien

Geboorte, huwelijk, moederschap, dood... Voor Louise bestond alleen het eerste en laatste.

‘Huwelijk en kinderen, waarde vriend, heb ik overgeslagen en daar mijn kunst voor in de plaats gebracht. Ik ben gelukkig, werkelijk gelukkig.’ Zij herhaalde dit dikwijls, en lachend, maar haar mond had minder krampachtig moeten zijn om dit geloofwaardig te maken.

Daar is dus een juffrouw, mejuffrouw Louise Meeuwssen, die pianoles geeft, begeleidt, voor zichzelf studeert en die ook wel in een orkestje speelt met eens per jaar een uitvoering, waarvoor zij zich dan een nieuwe japon moet aanschaffen. Maar ook zonder die nieuwe japon ziet Louise er vanzelf ieder jaar anders uit, naast de ogen komen een paar hanepootjes, de mond wordt slapper en de haarkleur grijs.

Nu stond er voor het nieuwe huis van Louise, in die provincieplaats, een eenzame boom, een denneboom nog wel, niet heel hoog. Wie die daar ooit geplant had wist niemand, maar reeds de eerste nacht was hij de vriend van Louise geworden. Een eerste nacht in een vreemd huis is nooit zo prettig en zeker niet wanneer je helemaal alleen bent, je ligt dan maar in bed en je wacht, ja, je wacht. Waarop? Louise keek naar het gordijn dat opwaaide en dacht: ‘In Amsterdam was ik niemand, maar hier word ik iemand en daarom ben ik hier naar toe gegaan. Ik heb nu een eigen huis, het is nog nooit bewoond geweest en zo wordt alles wat ik erin breng nieuw. Ik kan er iets heel moois maar ook iets lelijks van maken, ik kan er muziek in brengen, maar ook haat. Nee, de haat heb ik in Noord-Holland willen achterlaten, de haat van een oudere vrouw die moet aanzien wat jongeren

bereiken waarvan zij heeft gedroomd: op een podium staan voor een groot orkest, in een lichte, gedecolleteerde avondjurk, en dan, juist voor je je naar de piano begeeft, even de zaal inkijken, dromerig, maar toch ziende... Iemand ontdekken die voor jou alleen is gekomen, die trilt en luistert zoals jij, die je bloemen stuurt. Als die je dan na afloop gebracht worden, kijk je natuurlijk op het kaartje, dat is een schijngebaar, want je weet immers... Je weet immers alles van tevoren, hoe degene die ze gezonden heeft nu bij je in de loge zal komen, je zal omhelzen, naar huis brengen, tot of in huis.'

Dat alles heeft Louise nimmer gekend, ze heeft wel vrienden gehad, maar gewone vrienden, zoals ze ook vriendinnen had, en natuurlijk is ze ook wel eens gezoend. 'Maar ik voel niets,' zei ze altijd, 'en waarom zal ik dan eigenlijk verdergaan?' 'Als je verdergaat voel je misschien wel wat,' antwoordde Anton, de violist, maar Louise, langs haar gladde heupen strijkend, trachtte hem te overtuigen. Daar had ze niet lang voor nodig gehad, want Anton was een man zoals andere: 'Niet, goed, maar pas op, ik kom nooit terug...' En het akkoord dat hij na deze woorden op zijn viool aansloeg had iets van beledigde muziek.

Louise keek nog steeds naar het opwaaiende gordijn en opeens zag zij die denneboom. Het was toch zo'n simpele boom, zo fris en groen, sommige takken reikten bijna tot haar venster alsof ze wilden aankloppen om te vragen of ze binnen mochten. En toen wist Louise: 'Dat is mijn vriend, ik kan niet altijd alleen zijn, ik zal doen of hij een levend wezen is dat mij wacht, dat zich naar mij toebuigt om wat te vertellen. Als ik naar mijn piano kan luisteren, waarom zou ik dan ook niet naar een denneboom kunnen luisteren?'

Ze sprong uit haar bed, iets wat eenzame vrouwen dikwijls doen. Want naast of rondom dat bed is immers een leegte, en om in die leegte te komen is moed nodig. En daarom springen zo veel vrouwen eruit, een, twee, drie, en met een zwaai de benen op de grond.

De benen van Louise zijn bleek, met wat donkere haren hier en daar en blauwe aders die door de dunne huid heen schijnen. Haar tenen zijn ontegenzeggelijk onsympathiek, eigenwijs, met wat domme, vierkante nagels. Ze verbergt ze meteen in vilten pantoffels. Dan blijft ze even voor de spiegel staan, haar kunstzijden nachthemd is verkreukt en plakt om haar kleine borsten, ze heeft twee lange vlechten die 's nachts loshangen. Zo van achteren gezien lijkt ze nog heel jong, een wat uitgerekt hbs-meisje, maar haar gezicht heeft de trekken van een vrouw over de veertig, een vrouw die slechts zichzelf heeft liefgehad.

Er was natuurlijk nog van alles in dat huis te doen en dat vond ze prettig. Louise had de ware Hollands-binnenhuisje-smaak, niets ontbrak er dan ook van wat daar alles zo bijhoort: de hangklok, Brabantse stoelen, Delftse tegels, reproducties van Van Gogh, en om ook de koloniën niet te vergeten, een wajong op haar vleugel. Dan nog een paar kinderportretjes, de jongen en het meisje van haar zuster, en natuurlijk een blauw porseleinen theeservies op een rollend tafeltje en een gehandwerkte theemuts met beugel. Dat alles moest nu een eigen plaats krijgen, dat alles zou daar blijven staan voor x jaren, tot er weer eens een verhuizing kwam.

Wat later maakte Louise kennis met de winkels in haar straat, ze vond haar bakker, haar melkboer, haar groenteboer en slager, en van allen kreeg ze een bestelboekje, dat legde ze op de schoorsteen, naast het asbakje met de miniatuurleeuw en een doosje Virginia sigaretten. Toen, bij het inrichten van haar eikehouten boekenplank, stond ze zich even te bezinnen: zou ze de boeken alfabetisch neerzetten, dus Adema van Scheltema, Boudier-Bakker, Couperus enzovoort of volgens de jaren: Vondel, Staring, Multatuli, of wellicht beter op een rijtje van voorkeur? Maar dat was te moeilijk, je las immers zo veel wat je moest bijhouden als ontwikkelde vrouw, je vond sommige even mooi, als weer andere even middelmatig. Dat was niet zo met muziek, daarin wist ze wie ze boven alle componisten prefereerde: Bach...

Zo gingen er uren met dat inrichten heen, de denneboom gaf haar raad; als zijn takken zich ietwat naar links bewogen, dan betekende dat: neen, zo niet, dat is te kaal. Naar rechts was het: iets te veel snuisterijen, Louise; storm wilde zeggen dat alles weer veranderd moest worden; windstille: uitstekend, waarde vriendin.

Vandaag was het windstil en een deel van het voorgenomen werk was reeds verricht. 'Ik moet toch eens verder gaan dan mijn straat,' dacht Louise, en voor dit eerste officiële bezoek aan haar nieuwe woonplaats trok ze haar beste mantelpak aan en maakte zich wat op. Niet te veel natuurlijk, juist om even dat gelige van haar tint, dat kleurloze van haar lippen te verbergen.

Zo ging ze uit, zo wandelde ze, rechtop en langzaam. Sommige mensen keken haar aan. Een vreemdelinge? Dat stemde haar gelukkig. Ze ging ook langs de muziekschool waar zij als lerares was aangesteld. Het was een oud gebouw, een paar kinderen stonden voor een raam, een tikte tegen het venster en stak zijn tong uit. Louise liep steeds door, toen kwam ze langs een straat waar alle huizen eender waren, een voordeur met een stoepje op en een souterrain met een stoepje af. Het was een indrukwekkende provinciestraat, zo een waar niemand ooit te hard zou spreken, waar ook geen kinderen speelden want achter al die trapjes op en af waren heel veel kamers en tuinen. 'Een goeude buurt,' mompelde Louise, en stond nu naast een verhuiswagen. 'Ook hier komen dus nieuwe mensen, tegelijk met mij,' en ze bleef staan kijken naar de kisten die uitgeladen werden.

Een paar dagen later kwam ze er weer langs, de verhuiswagen was natuurlijk allang vertrokken, en op de huisdeur prijkte een gloednieuw naambordje: S. Cohen. Leraar Frans MO.

Elisa was nog wel een beetje slap van die geheimzinnige Amsterdamse ziekte, zoals ze die noemde, maar Simon zei - en hoe trouw en eerlijk stonden daarbij zijn ogen achter de nu al weer versterkte brilleglazen -: 'Daar is niets geheimzinnigs aan. Je was

waarschijnlijk oververmoeid, Elisa, en dat is toen in je buik geslagen.’ Geslagen, dat kwam nog van zijn moeder, een zware kou sloeg in je hoofd en een harde spit in je rug. En het kruipt er vanzelf weer uit en als het er niet wil uitkruipen ga je dood. ‘Je hebt gelijk,’ antwoordde Elisa, en bracht toen het gesprek vlug op iets anders.

En er was inderdaad genoeg om over te spreken, het huis dat ze nu betrokken hadden was minstens tweemaal zo groot als dat in het Drentse dorp. Er moest van alles aangeschaft worden en Elisa ging naar veilingen en kocht daar soms wat mooi, maar soms ook wat lelijk was. Er kwam een meid voor dag en nacht, Mina, en een juffrouw, die de kinderen Foeffie doopten. Beiden sollicitanten op een advertentie. Mina was uitverkoren van tien. Haar negen mededingsters hadden graag de betrekking aangenomen, maar toen Elisa aan het eind van de besprekingen had gezegd: ‘Wij zijn joden en hebben een rituele huishouding, dus dubbel dit en dubbel dat,’ hadden ze verwonderd opgezien. ‘U een jodin?’ hadden ze gevraagd, naar haar steile, blonde haar kijkend. Elisa had zich de moeite bespaard uit te leggen waar al dat blonds vandaan kwam. De een na de ander weigerde toen, sommigen direct, anderen per brief: ‘Mevrouw, mijn verloofde wil niet dat ik bij joden dien. Verexcuseert u mij dus...’ Maar Mina was al oud en zei: ‘Jullie eten tenminste lekker, met wat vet in de jus, ik heb genoeg van al die waterkostjes.’ En zo was zij dus gekomen.

Daar Foeffie joods was had Elisa haar maar dadelijk aangenomen. Foeffie was foeilelijk, Simon dacht dat de kinderen van Elisa dat woord hadden afgeluisterd en haar daarom zo gedoopt hadden.

Toen alles eenmaal goed geregeld was had Elisa veel vrije tijd. Ze wilde zich weer op haar zang toeleggen en ging op een middag naar de muziekschool om iemand te vinden die haar begeleiden wilde. Daar trof ze Louise in gesprek met de directeur. Het leek wel of Louise op de komst van Elisa had gewacht, zij

voelde dat dit de bewoonster van dat pasingerichte huis moest zijn. Ze nam haar op met de onbescheidenheid, een oudere, alleenstaande vrouw eigen. Elisa werd er verlegen van. Ze trok aan de sluiting van haar rok, verstak haar broche en stond er eigenlijk bij als een schoolmeisje. ‘Mevrouw,’ zei de directeur, ‘ik kan u juffrouw Meeuwssen van harte aanbevelen.’ ‘Ik zal het met plezier doen,’ voegde Louise eraantoe, ‘ik heb veel zang begeleid, ik houd ervan en ik heb een goede vleugel thuis.’ ‘Ik heb liever dat u bij mij komt,’ antwoordde Elisa, ‘ik ben zo gewend aan mijn eigen instrument.’

Vijftien

Nu zat er niets anders meer op, Rebecca moest een andere woning zoeken voor de modeplaatfamilie. Maar waar zou ze ooit zo'n uitgestrekt terrein kunnen vinden als het glimmend zwarte pianodeksel had geboden? Ze sprak er niet over, Rebecca, maar de volgende ochtend vond Elisa de poppen met afgescheurde hoofden in de prullenmand. 'Waarom heb je dat gedaan?' vroeg ze. 'Ik heb niets gedaan,' antwoordde het kind, 'ze hebben zelfmoord gepleegd want ze waren niet meer gelukkig.' Elisa keek haar dochttertje aan, het was zo'n rustig klein meisje, waar haalde ze die trieste wijsheid vandaan? En was ze dan niet in staat geweest een andere oplossing te zoeken? 'Nee,' zei Rebecca, 'er zat niets anders op, ze waren zo treurig toen ik zei dat ze verhuizen moesten, ze hadden zo'n verdriet.' Weer keek Elisa haar aan. Terwijl ze sprak beefde haar mond, maar ze hilde niet, ze hilde bijna nooit. 'Kom eens hier,' zei ze, en trok Rebecca op haar schoot, 'als ik weer naar oma ga zal ik andere modeplaten voor je meebrengen. Dan maken we samen een nieuwe familie.' 'Nee,' antwoordde Rebecca, 'wat dood is is voorbij, voorbij voor altijd.' Elisa's hart deed er pijn van; wanneer Judith nog zoiets gezegd zou hebben, maar dit stille kind. Wat ging er in haar om? 'En het hart van Richard, waar is dat gebleven?' 'Ik heb het in de koffer teruggelegd, moeder.'

Nu kon Elisa die piano niet meer openen zonder aan de massazelfmoord van Rebecca's modeplaatkinderen te denken, ze liet hem daarom openstaan en legde een looper over de toetsen.

Louise zou die zondagmiddag om drie uur komen om met de gehele familie kennis te maken. En tenslotte ook met Elisa, want

na die ontmoeting op de muziekschool had ze haar niet meer gezien. En zo werd er dan ook om drie uur precies gebeld. O, Louise had wel al om twee uur willen bellen, zo blij was ze uit te kunnen gaan, want het was de eerste keer na haar aankomst in de provinciestad dat ze ergens op bezoek ging. Eerlijk gezegd, die nacht was ze er een paar keer wakker door geworden. ‘Wat is er toch voor plezierigs vandaag?’ vroeg ze zich slaperig af. De denneboom dommelde en kon dus geen antwoord geven. De ochtend had ze doorgebracht met het aanpassen van ongeveer haar hele garderobe. Ten slotte besloot ze bij haar eerste keus te blijven: de grijze tailleur, die ze het liefst droeg. Tot kwart voor drie speelde ze toen piano.

Foeffie maakte de deur open en Elisa kwam Louise in de gang begroeten. Simon, zijn zwart zijden keppeltje op zijn nu geheel witte haar, zat in zijn fauteuil te lezen; hij stond op en reikte haar de hand. Elisa zei: ‘Ik zal de thee laten komen.’ Toen kwam Rebecca binnen om lijm te vragen. ‘Hoe heet je?’ vroeg Louise en: ‘Wil jij geen pianoles hebben?’ ‘Nee,’ antwoordde het kind. Er viel een stilte. Elisa had het lijmptje allang gezien, maar deed of ze het niet vinden kon. Zo rekte ze de tijd. ‘Schiet je nu op, moeder?’ vroeg Rebecca.

Het kwam ten slotte toch tot een gesprek. Simon vertelde over zijn vertrek naar Parijs, hij had drie maanden om voor het concours te werken.

‘Wanneer gaat u weg?’ vroeg Louise. ‘Over een paar weken.’ Louise kreeg meestal iets opgeschroefds wanneer ze met een man sprak, en dan begon het in haar rechterbeen te kloppen. Vandaag echter voelde ze niets, ze praatte met Simon alsof ze hem al lang kende, ze vond hem intelligent en ongezond. Toen Rebecca weer terugkwam en om pakpapier vroeg, werd hij driftig.

‘Blijf in de speelkamer,’ zei hij, ‘en kom niet binnen wanneer er bezoek is.’ Louise glimlachte, maar was het tegen het kind of wellicht tegen Simon? En Rebecca keek hem aan, er was geen

haat in haar ogen, zoals bij Judith wanneer de vader haar onrechtvaardig behandelde, maar het waren treurige ogen, met tranen. ‘Kom, kom,’ zei Elisa, en zoende haar, ‘wees niet zo teerhartig, Rebecca. Vader meent het zo kwaad niet.’ En tegen Louise toen het meisje weer weg was: ‘Het is zo'n gezond en normaal kind; onze oudste, Judith, schept heel wat meer problemen. Zij is vanmiddag uit.’

Ik voelde opeens hoe Louise niet naar mij luisterde. Wel stond zij voor mij maar haar ogen volgden Simon die, gebogen over de tafel, aandachtig een kaart van de Parijse metro-stations bestudeerde. ‘Hij is al weg,’ zei ik lachend, en toen zijn wij gaan musiceren. Ik bemerkte aan mijn stem dat ik lang niet had gestudeerd. Ik was wat schor en kon de hoge tonen nauwelijks halen. Ik verontschuldigde mij meerdere malen bij Louise, die met veel geduld en muzikaal begrip begeleidde. Tot slot speelde zij Bach. Van kerkelijke muziek kwam het gesprek toen op kerken en godsdienst. Ze wilde van alles over het jodendom horen en vroeg aan Simon de vreemdste dingen, bijvoorbeeld: ‘Leek Mozes in zijn biesenmand op Jezus in zijn krib?’ Daar gaf Simon geen antwoord op, met Jezus had hij voorgoed afgerekend sinds die zijn jood-zijn verraden had. ‘Dat was geen verraad,’ meende Louise en was hoogstverbaasd toen zij hoorde dat Simon het Nieuwe Testament niet kende. ‘Wij hebben wel het Oude gelezen,’ zei ze, ‘dan zijn wij tenslotte toch heel wat veelzijdiger.’ ‘Niet veelzijdiger,’ antwoordde ik, ‘maar jullie staan meer open voor alles dan de joodse orthodoxie.’ Jullie, hiermede bedoelde ik de liberale Hollander, die noch aan politiek noch aan godsdienst doet. Het was het eerste wat ik in deze discussie zei, maar ook het laatste. Want Louise, van haar kant, richtte uitsluitend het woord tot Simon. Ik nam mijn verstelmand en stroopte sokken en kousen over de maasbal. Eerst luisterde ik nog wel, daarna keek ik alleen maar zo nu en dan. Door haar lichte maquillage heen verschenen nu blosjes op de magere wangen

van Louise. Ze was niet lelijk, wat oud, wat verwelkt. ‘Hoe zou het zijn als we ruilden,’ dacht ik, ‘zij hier en ik in haar woning, onafhankelijk, met de kinderen?’

‘Hoe zou het zijn wanneer ik met Simon getrouwd was,’ vroeg, door het diepgaande gesprek heen, Louise zich af. ‘Een man, kinderen, een huishouding en liefde, ja, liefde in mijn leven...’

Ze kon die gedachte maar niet meer kwijtraken, Louise. Ze bleef heel lang. Foeffie kwam binnen om te vragen of ze kon dekken, want Mina had haar vrije dag, en omdat er nooit iemand te dineren werd gevraagd, stak Simon dus zijn hand uit en zei: ‘Tot ziens.’ ‘Louise,’ vulde zij aan. Elisa bracht haar tot de huisdeur. Ze zei nog: ‘Natuurlijk komt u maar zo vaak als u zin hebt, en niet alleen voor de lessen, maar liefst 's avonds en vooral niet voor het eten, dan zijn de kinderen met hun huiswerk bezig.’ Ze zei ook nog, toen die huisdeur open was en voor haar de verlaten straat lag: ‘Zo'n provincieplaats is eigenlijk stiller dan een dorp.’ Toen stond Louise op de stoep en draaide de rug naar het gloednieuwe naambordje: S. Cohen. Leraar Frans MO.

Reeds de volgende middag kwam zij terug: ‘Heb ik mijn handschoenen hier laten liggen?’ Elisa was niet thuis, maar Simon ontving haar en zij vergat te zoeken en bleef praten. Wat je overigens al niet kan vergeten op een les: je muziekboek, potlood, gommetje, blocnote, en alles moest natuurlijk noodzakelijk overdag teruggehaald worden, liefst op een uur dat er kans bestond dat Simon alleen was. En terwijl zij soms met succes, maar ook wel willens en wetens tevergeefs zocht, trachtte ze telkens weer de een of andere discussie met hem te beginnen.

Zestien

Het vertrek van Simon naderde. Elisa had veel werk om zijn garderobe in orde te brengen. Ze vond in alle broekzakken apenootjes, waar hij die vandaan haalde wist ze niet, want zij kocht ze nooit. Ze vond servetten terug die hij als zakdoek had gebruikt en tussen alles lag tabak verspreid. Ook kwam er een lang verjaarde rekening van zeventig gulden voor een taxi naar Amsterdam te voorschijn, van de chauffeur van het Drentse dorp. Toen Elisa de datum zag, herinnerde zij zich: het was die middag geweest dat hij haar met het Chanoekah-ijzer had willen verrassen en een kerstboom gevonden had. ‘Hij kan dus ook liegen,’ dacht ze, want destijds had hij van een trein gesproken. Ze lachte wat om al die rommel. ‘Als ik een betere huisvrouw was geweest,’ dacht ze, ‘zou ik alles eerder ontdekt hebben.’ Ze bestelde ook de zalf voor zijn zieke arm, o, ze maakte nu werkelijk alles tot in de puntjes in orde. Was ze dan zo blij dat hij eindelijk eens wegging? Ze zong de hele dag en gaf Simon de laatste week alleen eten waarvan hij veel hield. De nacht voor zijn weggaan zei hij: ‘Kom, Elisa, drie maanden lang zal ik geen vrouw hebben.’ Hij gebruikte opeens allemaal rare liefdewoordjes die zij niet kende. Maar bij at zijn taartje weer zo vlug, met zo veel lawaai en daarbij zo onhandig, dat deze kleine fantasie toch zondermeer aan haar voorbijging. Toen dan ten slotte de trein wegreed, blies er over het open perron een warme wind. Een wind, zo zwierig en zo licht, zo vol beloften en zomerse mildheid, dat Elisa maar bleef wuiven met haar witte zakdoek, zelfs toen er van die trein niets meer te zien was. Toen stond ze met haar dochters alleen. Het werd een feest. Sinds lange tijd waren de kinderen niet zo dicht bij haar geweest, zo aanhankelijk

en gelukkig. Zij haastte zich om alles voor de vakantie in orde te brengen.

En nu staat dan op een vroege ochtend Elisa voor het raam van haar kamer aan zee. Ze heeft haar intrek genomen in een groot hotel, er was nog juist plaats aan de ene kant van de gang voor Judith en Rebecca, aan de andere voor haar alleen. Ja, werkelijk een groot hotel, maar zij schreef onmiddellijk aan Simon om hem gerust te stellen: ‘...Natuurlijk wonen we hier alleen maar, en gebruiken wij onze maaltijden in het joodse pension Van der Hoek...’

Wat een heerlijke leugen, in lang niet had Elisa zo van verboden spijzen gesmuld. De kinderen keken eerst vreemd op: ham en vlees met boter, wat zou vader daarvan wel zeggen? Elisa antwoordde: ‘Niets, want hij zal het nooit te weten komen.’ Het was een soort verbond dat ze zo met haar drieën sloten, het ging als vanzelf. En voor het eerst na al die huwelijksjaren ontwikkelde zich de kiem van het bedrog welke zij reeds op haar trouwdag bij zich droeg, zij het dan ook in een andere vorm.

Maar nu die zee. Ik sta daar, het is juist zes uur geweest, ik sta daar voor het raam en zie hoe de nevel optrekt. Het gaat zo snel, of sta ik hier zo lang, ik zie de zon doorbreken, ik ontdek een vissersboot, het zand verandert van kleur, ik zie zo veel verder dan die wijde horizon... Ik zie mijn leven.

Ik ben gelukkiger alleen dan met Simon. Het is of ik weer jong word, het is of mijn armen zich tot de einder kunnen strekken, dat betekent dat ik weer het gevoel van oneindigheid in mij krijg. Weer? Nee, want ik heb het nimmer gekend, wellicht eenmaal, een paar minuten, met Richard. Ik sta nog steeds voor het raam en Simon is zo ver, en die stille provincieplaats met Foeffie, Mina en Louise is zo ver, heb ik daar eigenlijk ooit gewoond? Nu moet ik mij aankleden, niet vlug, maar zo langzaam als ik zelf wil; ik hoor geen man in de badkamer snuiven en

proesten, ik hoor niets dan de zee, ik trek mijn mooiste jurk aan, het is immers zondag...

Dagen achtereen alles te doen in strijd met Simons opvattingen geeft Elisa een ander gezicht. Ze wordt slanker en jonger en de moeder gaat hoe langer hoe meer op haar dochter Rebecca lijken. Dikwijls zeggen de mensen: 'Net drie zusters.' En dat verheugt haar.

De kiem van het bedrog ontwikkelde zich verder. Het overschrijden van de rituele spijswetten was nog slechts een begin geweest, nu gingen ze op zaterdag expres fietsen en allemaal andere verboden dingen doen. 'Hoe krijg ik de kinderen ooit weer in het gareel,' dacht Elisa soms in een opwelling van wroeging. 'Ik had ze er eigenlijk niet in moeten betrekken, ik had ze weg moeten sturen naar een kinderkamp of waar dan ook heen, en alleen zondig moeten zijn.' Judith zei: 'Thuis is thuis en hier is hier, en ik zal thuis en hier heus niet door elkaar halen.' Rebecca zei niets, ze lachte...

Ik kwam van het strand, warmverbrand, en stond voor de spiegel en borstelde mijn haren. Ik zag de zandkorrels in de felle zon rondom mijn hoofd wegstuiven. Het leven was goed en licht en blij, en alles wat zwaarwichtig was ontbrak. Toen we aan tafel zaten (de kinderen aten voor de eerste keer garnalen) zei Rebecca: 'Draai je eens om, moeder, er zit daar een man die mij aankijkt of hij me kent.' 'Dat kan ik niet,' antwoordde ik, 'dat zou heel onbeleefd zijn. Hoe ziet hij eruit?' 'Kaal, met opzij wat haar, en spierwitte tanden.'

Ik herkende hem toen hij diezelfde avond naast mij op het terras stond. De kinderen waren juist naar bed en ik hield een boek onder mijn arm, waarin ik nog niet gelezen had. Zo droeg ik het al dagen bij me. Hij begon te spreken, hij zei iets van de zon: 'Ik had vroeger een bal die precies die kleur had.' Hij zei ook: 'De Fransen hebben zo'n mooie uitdrukking voor zonsondergang... le soleil se couche. A quelle heure vous couchez

vous?’ Toen ging hij weer verder in het Hollands. ‘Ik woon in Parijs,’ zei hij, ‘en ben gedeeltelijk daar, en hier opgevoed. Maar ik voel me Fransman.’ ‘O,’ antwoordde ik, ‘mijn man is juist in Parijs. Hij logeert...’ Ik noemde de naam van zijn straat. ‘Daar?’ vroeg hij verwonderd, ‘dat is een onaangename buurt.’ Het was of hij even nadacht. ‘Wellicht heeft hij niets anders kunnen vinden, in dit seizoen is alles overvol.’ ‘Inderdaad,’ antwoordde ik, maar ik wist meteen wat hij bedoelde met onaangename buurt. Het was natuurlijk een klein joods hotel, ergens achteraf, waar Simon zijn intrek had genomen.

Hij vroeg of ik meeding een strandwandeling maken. Ik liep naar boven en haalde een wollen jasje, sloeg het om mijn schouders en toen ik mijn kamer weer uit wilde gaan bleef hij voor mij staan en hield de knop van de deur in zijn hand. Hij zei: ‘Er is erg veel wind, misschien kunnen wij beter thuisblijven en hier praten. Mag ik binnenkomen?’ Hij wachtte mijn antwoord niet af, maar sloot de deur en trok mij op bed. Ik verweerde mij, hij fluisterde: ‘Chérie, comme tu es belle...’ Ik sloeg hem in zijn gezicht en hij beet in mijn hand. Maar ik was sterk, en terwijl ik even aan Richard moest denken en toen aan Simon, en de kiem van ontrouw alleen nog maar lust had groter en groter te worden, gelukte het mij toch me weer vrij te maken. ‘Ga weg!’ riep ik, ‘ga mijn kamer uit!’ Maar ach, wat leken deze woorden op: ‘Blijf, blijf toch, neem me in je armen...’ Hij stond op, trok zijn jasje recht, boog en verdween.

Na dit verblijf aan zee gingen wij nog een week naar mijn ouders toe. Mijn vader zag er slecht uit. Hij toverde nu geen cijfertjes meer, maar bleef de hele dag in bed. Ik dacht: ‘Als hij sterft vraag ik of moeder bij ons wil wonen.’ Ik zei het haar zelfs. Maar ze wilde er niets van weten. Ik was trouwens ook wel voorbarig geweest, want de oude man knapte op en er bleek dus niets veranderd. Daar Judith en Rebecca zich verveelden gingen wij eerder naar huis terug dan ons eigenlijke plan was.

Nu Simon weg was vroeg ik Louise dikwijls te eten en zij bemoeide zich dan veel met de kinderen. 'Judith,' zei ze, 'is nu bijna over haar moeilijkheden heen gegroeid, die komt wel terecht. Maar over Rebecca maak ik me bezorgd.' 'Het is juist andersom,' antwoordde ik, 'Judith is buitengewoon lastig, maar Rebecca is het gezondste en gemakkelijkste kind dat er bestaat.' Ik voelde heel goed dat zij iets van haar onrust in mijn leven wilde brengen, en zij reageerde dit af op Rebecca. Het kind was inderdaad overgevoelig, maar dat kwam, legde ik haar uit, omdat zij te vlug groeide. 'Je moet haar anders aanpakken, Elisa,' zei ze weer, 'sterker.' Ik sloeg mijn muziekboek open en beëindigde het gesprek.

Zeventien

Ten slotte was die denneboom toch niet de vriend van Louise geworden, maar uitsluitend de bespieder. Want Louise was hem allang vergeten. Maar soms even, voor zij de ramen sloot, waaide de boom opzettelijk een takje naar binnen; dat bleef dan de hele nacht gluren en sloeg haar gade en zag hoe zij zich in het alleenzijn gedroeg. Tot in de ochtend volgde het de vaak nutteloze gebaren en bewegingen die een mens in eenzaamheid verricht.

Op haar elf-stedenkalender streekte Louise iedere dag van Simons verblijf in Parijs 's ochtends met een rood potlood door. Dat was dus ook vandaag weer het eerste wat zij deed. Ze geloofde stellig dat ze op deze wijze de uren van zijn afwezigheid beter en vlugger zou doorkomen. Wat verwachtte ze toch eigenlijk van hem? Waarover had ze dan met hem gesproken, die paar keer dat ze hem alleen had ontmoet? Simon zou antwoorden: ‘Gesproken? Ik herinner het mij niet. Ze vroeg me eens om haar handschoenen, een ander maal naar haar muziekboek en zij wilde ook het Oude Testament te leen hebben. Met een Hollandse tekst heb ik alleen mijn eigen gebedenboek, dat geef ik niet, dat heb ik bovendien nog op mijn barmitswoh* van mijn moeder gekregen. Dan had ik natuurlijk nog vele andere, maar alle met een Franse vertaling, die kon ik haar niet lenen, want ze leest geen Hebreeuws, en Frans kent ze zeer slecht, zegt ze zelf. O ja, dan was ze er nog eens vroeg in de ochtend, ik ging juist naar school en ze is tegelijk met mij de deur uitgegaan en heeft me een eind weggebracht. Ze zei: ‘U moet eens langskomen,’

* Kerkelijke meerderjarigheid.

en toen ik niet antwoordde heeft ze eraan toegevoegd: ‘met Elisa en de kinderen, bedoel ik.’ Dat is alles. Maar we zijn nog nooit bij haar geweest. En ik vind het onaangenaam om met haar over straat te gaan, twee meisjes uit 5 B hadden mij gezien en ze staken haar opmerkingen niet onder de schoolbanken...’ Ja, dat zou Simon antwoorden en meer niet, en dan zou hij weer zijn pijp gestopt hebben om zich in zijn studeerkamer op te sluiten.

En Louise zou antwoorden, ja Louise dacht, terwijl ze zo naar dat plaatje op de elf-stedenkalender keek: ‘Wat ik van hem verwacht? Die man heeft nu werkelijk iets dat mij aantrekt. Of het zijn goedge ogen zijn die achter zijn brilleglazen knippen, of zijn dikke handen, waarvan ik ril en waaraan ik toch dikwijls moet denken, of dat het zijn stem is, ik weet het niet. Maar één ding is zeker: Elisa maakt hem niet gelukkig, dat zie ik heel goed. En toch vormen zij met de kinderen een huisgezin en ben ik altijd alleen, en als Elisa hem dan niet gelukkig kan maken, waarom zal ik dan niet trachten hem iets te geven? Maar hoe moet ik dat anders aanleggen dan alleen door discussies, ik heb immers zo weinig ervaring.’

Terwijl ze daar zo stond kwam er een lach op haar gezicht, de lach van een vrouw die iets redden wil dat reeds is verloren, de lach van een eenzame die nimmer iets heeft ontvangen en zich bijna voelt uitgeput, maar die, op wat er nog rest - een vlammetje zo groot als dat van een waxine-lichtje onder een theepot - wat olie wil gooien die ze bij een ander moet stelen. Zo gaat het ook in haar pianospel, daarom houdt ze ook meer van begeleiden dan van solospelen. Op de muziekschool in die noordelijke provinciestad weet niemand daar maar iets van. ‘Louise Meeuwssen heeft talent,’ zegt de directeur, en steeds meer leerlingen worden er op haar lesrooster ingeschreven. Daarom kan ze 's ochtends ook niet dralen. Nu huivert ze in haar dunne nachthemd. Louise heeft het steeds koud, al wijst de thermometer zelfs tachtig graden in de schaduw. ‘Vissebloed heb je,’ zei haar getrouwde zuster, maar zij bedoelde, het bloed van een oude vrijster.

Ja, Louise huiverde, en ze trok dus vlug haar nachthemd uit en kleepte zich aan tot en met haar onderjurk. Ze had een mooie badkamer maar die gebruikte zij alleen op zaterdagavond, nu waste ze hals, armen, handen en gezicht onder de kraan van de gootsteen. Toen zette ze water op voor koffie. Zo zat ze daar aan de keukentafel en wachtte op het fluiten van de ketel. Het was stellig het moeilijkste ogenblik van de dag, die nog beginnen moest: een uur voor Floortje, een halfuur voor Wim en drie kwartier voor de tweelingen Suze en Marietje te zamen. Dan een uur vrij, juist genoeg om naar huis te gaan boterhammen eten, en weer een uur voor die en een ander voor die, tot ze om vier uur naar Elisa toe moest voor begeleiding. Het zou de eerste keer zijn dat ze haar na de vakantie weer zag. Hoeveel dagen zou Simon nog wegblijven? Ze liet de ketel fluiten en liep naar de elf-stedenkalender en telde: eenendertig. Kon ze eigenlijk Elisa niet om zijn adres vragen? Langs een omweg bijvoorbeeld? 'Simon,' zei ze hardop, 'Simon Cohen. Leraar Frans MO. Een jood.' O, Louise had geen afschuw van joden, integendeel, ze vond hen begaafd en royaal, soms wel wat opdringerig. Ze was zelf op een christelijke hbs geweest en geregeld naar de kerk gegaan. Maar later had ze die kerk vergeten, je zat daar zo alleen op een bank, ja, als je er nu nog met je gezin heen zou kunnen gaan...

En de ketel floot maar door terwijl in Louises hersenen opeens de ene banale intrige na de andere opkwam. Ze dacht aan doodschietsen en vergiften, Elisa bloedend op de vloer, Elisa met een opgezwollen gezicht in bed, en steeds zijzelf erbij als troostbrengende ziel. Dit wond haar zo op dat ze even op de divan ging liggen en haar ogen sloot.

De denneboom keek door het halfgeopende gordijn naar binnen. Hij zag een vrouw die haar handen samenvouwde als in een gebed, die haar knieën hoog optrok, en toen die handen over haar platte buik spande. Louise verkeerde in een bij haar veelvuldig voorkomende hysterische toestand, en haar lach waarmee zij die middag om vier uur Elisa, bruinverbrand en jonger

dan ooit, begroette, leek op de kreet die zij 's ochtends geslaakt had toen zij de smeltende fluitketel op het gas had teruggevonden: verschrikking en verblijding dat er iets gebeuren ging. En zo trad zij dan weer in de atmosfeer van het huis van de man die haar denken beheerste en van de vrouw die haar intrigeerde, zonder dat zijzelf met afdoende intriges gewapend was.

Achttien

Simon had niet geschreven hoe laat hij zou aankomen, want hij moest nog even in Amsterdam zijn voor hij naar huis terugging... ‘Ik denk dat ik er tegen het eten zijn zal, maar wacht niet op mij, Elisa...’ Dat deed zij dan ook niet. Aan tafel zei ze opeens tegen de kinderen: ‘Geen woord aan vader over alles wat wij aan zee gegeten en gedaan hebben. Beloven jullie mij dat?’

‘Natuurlijk, moeder,’ antwoordde Judith die niets liever wilde dan een nog hechter bondgenootschap tegen de vader. Rebecca, haar soep lepelend, vroeg dromerig: ‘Waarom?’ En Elisa tegen haar gewoonte in, werd boos en zei: ‘Maar Rebecca, wat een kinderachtige vraag van je. Als ik geweten had dat je zo dom was, zou ik met jullie in een joods hotel zijn gegaan, en dat was lang zo deftig niet geweest. Je houdt toch van deftig, zeg je altijd.’ ‘Natuurlijk,’ antwoordde Rebecca, en: ‘Goed, ik zal heus niets zeggen, als vader dan ook maar niets vraagt, nee, ook dan zal ik nog niets zeggen, dat zou verraad zijn, hè? Maar waarom toch,’ fluisterde ze nu weer, meer voor zichzelf dan tegen haar moeder.

Eenmaal weer thuis was Elisa in niets meer van de rituele spijswetten afgeweken, Mina was eraan gewend en Foeffie erop gesteld. ‘Dus ik zal het bord van meneer maar weer meenemen,’ zei Mina toen het avondeten bijna beëindigd was. Op dat ogenblik hoorde Elisa juist de sleutel in het slot steken en even later kwam Simon binnen met een nieuwe hoed op, een grote, zwarte flambard met brede rand. Die hoed stond wat scheef en wat was dat? Zijn snor was weer aangegroeid en er was zelfs een puntbaardje bijgekomen. Hij zei: ‘Goedenavond allemaal.’ Hij zag er moe uit, zijn gezicht was vermagerd, en het

leek wel of hij huiverde. Elisa stond op: ‘Simon,’ zei ze, ‘welkom thuis.’ Hij omhelsde haar, zoende de kinderen, gaf Foeffie een hand. Rebecca zei: ‘Je lijkt nu op Sinterklaas, vader,’ en Judith lachte en Mina bracht de opgewarmde soep binnen. Simon sprak niet, hij zei bijvoorbeeld niet: jullie zien er goed uit, hij zei ook niet: ik ben blij weer hier te zijn, hij slurpte zijn soep op, en de balletjes, speciaal voor hem gedraaid die erin dreven, slikte hij door zonder te kauwen.

Zo zat er dan na maanden weer een man aan tafel, de echtgenoot van Elisa en de vader van twee meisjes, die vol verlangen naar de gesloten koffer keken. Een man met opnieuw versterkte, nu dubbele brilleglazen, met slordig, grijs haar, een man die niet sprak. ‘Als dat alles is wat hij te vertellen heeft,’ dacht Elisa, en ze zei: ‘Waarom moest je eerst in Amsterdam zijn?’ Hij antwoordde niet. ‘Wat heb je?’ vroeg zij toen hij maar doorging zich uitsluitend met zijn eten te bemoeien, ‘ben je zo vermoeid?’ Nu richtte hij zijn hoofd op. ‘Welnee,’ zei hij, ‘maar het is vreemd na zo'n lange reis opeens weer in je eigen omgeving te zijn.’ Hij maakte nu eindelijk zijn koffer open, hij had niets meegebracht voor de kinderen, Elisa gaf hij een rood kunstzijden sjaaltje met de Eiffeltoren erop. Dat was alles. ‘Ik had geen tijd meer,’ verontschuldigde hij zich tegen de meisjes, ‘later krijgen jullie wel eens wat.’

Na de maaltijd wilde hij meteen naar bed. Het was nog geen negen uur, toch volgde Elisa hem naar de slaapkamer. Hij kleedde zich uit, deed het schoon gesteven nachthemd aan dat zij voor hem uit de kast haalde en ging liggen. Elisa, aan het voeteneind zittend, vroeg: ‘Heb je goed gewerkt?’ ‘Het gaat wel,’ antwoordde hij, ‘maar het zal zeker niet af zijn voor het concours.’ ‘Dus alles is voor niets geweest?’ ‘Voor niets, ja, voor niets.’ ‘Jammer van het geld,’ zei Elisa, ‘heb je veel uitgegeven?’ ‘Veel?’ herhaalde hij, ‘je bankrekening is op, we zullen voortaan van mijn salaris moeten rondkomen.’ ‘Wat?’ riep Elisa, ‘wat?’ Hij had zich omgedraaid, hij lag met zijn gezicht in het kussen,

ze hoorde hem snikken en uit de mouw van het nachthemd stak zijn arm met de zieke plek, die groter was geworden. ‘Wat?’ riep zij weer, en ze kwam op hem toe en schudde hem door elkaar, ze trok aan dat schoon gesteven hemd, ze trachtte zijn hoofd om te draaien, maar hij hield het vast met zijn beide handen, hij was sterker dan zij, maar zij beet en zij krabde, en toen moesten zijn vingers zich wel ontspannen. Hij draaide zich om, zijn ogen waren vochtig. ‘Laat me,’ zei hij alleen, ‘laat me, Elisa, ik word driftig, ik voel het aankomen.’ Maar ze ging door, ze wilde meer weten: ‘Wat is er gebeurd? Je zult het mij zeggen. Als de opvoeding van de kinderen van je inkomen betaald moet worden, waar halen wij dan het geld voor Foeffie en Mina vandaan? En dat voor het dure huis? Spreek dan Simon, spreek...’ Toen schreeuwde hij, het bulderde door het huis: ‘Het is op, het is op!’ en daarna prevelde hij een gebed. Elisa heeft hem laten liggen en met Foeffie samen het bed in de logeerkamer opgemaakt om daar te slapen. ‘Meneer is te vermoeid,’ heeft zij gezegd, ‘ik wil hem niet storen.’ Foeffie, met haar lelijke hoofd, heeft begrijpend geknikt.

Negentien

Het was inderdaad een klein joods hotel waar Simon bij aankomst in Parijs zijn intrek had genomen. Maar daar de wanden dun waren en hij de hele nacht wakker werd gehouden door zijn vrolijke burens, is hij verhuisd. Hij heeft toen een kamer genomen in de omgeving van de Trinité, een donkere kamer op de zevende etage, maar rustig gelegen, en waar hij ongestoord kon werken en slapen. Hij had vooraf zijn programma vastgesteld: overdag naar verschillende bibliotheken om zich te documenteren, en na het diner schrijven tot hij er genoeg van had. Dan nog een straatje om en vervolgens naar bed, om de volgende ochtend weer te beginnen bij de bibliotheken. Hij had alles uitgestippeld en nauwkeurig in een agenda genoteerd: vandaag zoveel bladzijden, morgen zoveel, en de uitgaven mogen zo- en zoveel franken niet overschrijden. Soms voegde hij er nog een bezoek aan een museum of aan Versailles bij. Gemakkelijk, zo'n vastgesteld programma, vond Simon, je wist dan waaraan je je te houden had. En zo kon je na je verlof naar huis teruggaan met een taak die was volbracht.

Elisa had hem gezegd dat hij niet te zuinig behoefde te zijn, ze had hem een chequeboekje meegegeven: 'Zoek de gulden middenweg, Simon,' en hij had geantwoord: 'Ik zou niet weten waaraan anders geld uit te geven dan aan logies en eten...'

Logies en eten, je hebt het transport nog vergeten, Simon, eten en logies, je hebt je postzegels nog vergeten, Simon, logies en eten, en je biertje op het terras, eten en logies, en je tabak, logies en eten... 'Ha, ha, ha, monsieur,' lachte de man bij wie hij de kamer had gehuurd, 'en de rest, en als ik het niet aan uw accent hoorde, dan zou ik zweren dat u een echte 'parigot' was. U hebt

nu werkelijk niets van een vreemdeling, u valt hier niet op, maar ja, met alle Franse woorden die u kent kunt u toch beter uw mond houden als u zich tenminste niet wilt verraden.’

Nu stond Simon even stil voor de kleine spiegel. Hij zag hoe langer hoe slechter, en zo, zonder bril, kon hij slechts onduidelijk de trekken van zijn gezicht onderscheiden. Hij deed zijn gebedsdoek om en de riemen, en bad en zong zijn ochtendgebed. Het klonk heel anders in deze kamer, het klonk heel anders dan thuis, en het ging ook veel vlugger, het was of iemand tegen hem zei: ‘Schiet toch op.’ Eens sloeg hij zelfs een bladzijde over, maar toen maakte hij zijn vinger nat en likte zo die pagina weer terug. Boroeg, ato, adanoi... Geloofd zijt Gij, Eeuwige onze God... ‘Net een Fransman,’ had de patroon gezegd, ik, Simon Cohen, net een Fransman. Hij lachte. En zoals iedere morgen hier na het gebed, kwam ook nu weer dat bevrijdende gevoel niet naar school te hoeven, geen: goedemorgen, meneer, geen: goedemorgen, jongens, gegiechel, gestomp, een bril die valt, een boord dat kriebelt... Vrij, vrij, zo iets was nog nooit gebeurd in het leven van Simon, maar al had hij dan ook nog zo mooi zijn werkprogramma opgesteld, het kostte hem moeite er zich aan te houden.

Want het kon elf uur slaan, en hij zat zomaar buiten op een zonnig terras achter een glas koffie aan niets te denken, en hij kon om halfvier op zijn horloge kijken en hij zat zomaar weer buiten op een terras achter een glas porto aan niets te denken... Dan weer liep hij de ene bibliotheek na de andere in en uit of wandelde door oude straatjes en schone parken. En als hij 's avonds werken wilde, miste hij de benodigde aantekeningen. ‘Morgen is er weer een dag,’ dacht hij, ‘morgen beter,’ zei hij, en ruimde zijn papieren op en liep nog wat om en sprak hier een woordje en daar een woordje. Natuurlijk ging hij op vrijdagavond naar de synagoge toe en op zaterdag ook. Het was er vol in die buurt en Simon viel niet op, misschien was zijn gebedsdoek iets witter, maar dat was dan ook alles. Hij boog diep en langdurig en zong

al even traag en met even weinig overtuiging als de anderen. En in tegenstelling tot zijn Hollandse gewoonte wachtte hij nu met ongeduld op het uur dat de sabbat beëindigd was, en hij weer in metro en autobus mocht rijden of ergens in een café kon gaan zitten.

Die zaterdagavond ging Simon naar het toen bloeiende Montparnasse toe. Ja, het bloeide daar met baardige artiesten, krullige, kleurig geklede vrouwen, meisjes, kinderen nog bijna, die op hooggehakte schoentjes voorbijtrippelden, en mannen die versuikerde sinaasappelen en pinda's verkochten. Simon keek zijn ogen uit. Hij had zijn hoed afgezet en stond, zijn pijp in de mond, tegen een lantaarnpaal geleund. God, wat voelde hij zich goed. Hij was zowaar alle schoolbanken van de hele wereld en alle conventie van zijn provinciestad vergeten. Hij zou nu ook eens een pernod drinken, bijna iedereen daar op het caféterras had zo'n glaasje met geel-groen nat voor zich, bijna iedereen keek zo vrolijk, en wie er dan nog triest was, die was nog niet gewoon triest. Hoe zou het wel smaken? Juist toen hij zijn lantaarnpaal wilde verlaten, kwam er iemand op hem af. 'Pardon,' zei ze. Het was een meisje, ze zag er verschrikt uit, alleen maar verschrikt, dacht Simon. 'Pardon,' zei ze weer, 'zoudt u mij een plezier willen doen?' 'Dat hangt ervanaf,' antwoordde Simon, 'als het in het bereik van mijn mogelijkheden ligt.' 'Zeer zeker,' zei ze. Zij sprak zacht en vlug. 'Het is namelijk zo,' ging ze verder, 'het is een lang verhaal, ik ben verschrikkelijk jaloers, wilt u naar mij luisteren?' 'Zeer zeker,' antwoordde hij weer. En het meisje: 'Ik heb een vriend, al maandenlang. Vanavond kwam hij bij mij en hij zei dat hij zich niet aan onze afspraak kon houden, omdat hij geen tijd had. Hij was erg gehaast en ging meteen weer weg. Ik liep hem achterna, ik voelde dat er iets niet in orde was. Dat kan je zo hebben, nietwaar, zo'n soort ingeving. En wat zag ik? Hij stond juist stil voor een kleine modewinkel, maar hij stond er niet alleen, er was een vrouw bij hem, een grote, donkere vrouw. Ik verborg mij in een portiek, ik zag hoe ze samen die

winkel binnengingen, en toen ze eruit kwamen hield zij een pakje in haar hand en zoende hem, twee-, driemaal, ze zoende hem, monsieur!’ ‘Dat was niet prettig voor u,’ zei Simon. ‘Maar hij wist natuurlijk niet dat u daar stond. Kunt u mij ook zeggen wat ik met dit alles te maken heb?’ ‘Laat u mij alstublieft uitspreken,’ ging zij door, ‘ze liepen gearmd, en dat is nog geen tien minuten geleden en nu zitten ze op het terras aan de overkant. Nee, niet recht voor u, maar links, die grote, donkere vrouw, nu brengt de kelner juist ijs, dat eet hij anders 's avonds altijd met mij.’ Simon zag natuurlijk niets, maar hij knikte ja en vroeg toen: ‘Wilt u dan nu ijs van mij aannemen?’ ‘Wat een vraag,’ zei het meisje verontwaardigd, ‘denkt u misschien dat ik u daarvoor aangesproken heb? Voor een vertering? Nee, ik ben naar u toe gekomen omdat ik u nodig heb, omdat u er zo ernstig uitziet, zo anders dan de mannen hier van Montparnasse. Wilt u een eindje met mij wandelen, eventjes maar, vijf minuten hoogstens, de straat oversteken en dan met mij voorbij het terras lopen waar mijn vriend met die vreemde vrouw zit. Twee-, driemaal heen en weer, dat is werkelijk alles wat ik u vraag.’

Nu talmde Simon met zijn antwoord. Wat betekende dit? Wilde zij hem erin laten lopen? Het was hem sinds zijn huwelijk niet meer gebeurd dat hij met een andere vrouw gewandeld had dan met Elisa, behalve die ene keer met Louise dan, maar toen was hij te zamen met haar uit zijn huis gegaan. En hier stond hij in een wereldstad. Een ernstig man, had het meisje gezegd, ja, een ernstig man die hier gekomen was om via de bankrekening van zijn vrouw een cultureel succes te boeken. ‘Morgen zal ik mij opsluiten,’ dacht hij nog, ‘dit wordt werkelijk te gek. Ik geef geld uit en doe niets. Als mijn moeder nog leefde, wat zou zij daarvan wel gezegd hebben? Als mijn moeder nog leefde, wat zou ze wel van dit meisje denken?’ ‘Jaloers bent u,’ zei hij toen opeens, ‘en ik moet als bliksemafleider dienen.’ ‘Hoe u het noemen wilt moet u zelf weten, maar maakt u nu alstublieft voort, die vreemde vrouw heeft haar ijsje al op en ik ken mijn

vriend, hij blijft nooit langer dan een halfuur in hetzelfde café. Het enige wat ik wil is dat hij met zijn eigen ogen zal zien dat ik heus niet op hem zit te wachten.’ ‘Goed,’ antwoordde Simon toen, ‘ik zal met u meegaan.’ En hij zette zijn hoed op. ‘Nee, houdt u die in uw hand, ik vind uw grijze haren erg mooi en als het kan zet dan die dikke bril af.’ ‘Dat kan niet,’ antwoordde hij, ‘want ik heb slechte ogen.’ ‘Pardon,’ zei zij hierop.

Toen stak hij dus met haar de boulevard over tot ze dicht bij het terras kwamen waar de bedrieger zat. ‘Wilt u mij een arm geven?’ vroeg zij, ‘nee, niet zo los, wat steviger. En lacht u nu een beetje en praat wat met me.’ ‘Praten, waarover?’ ‘O, dat was toch zo prettig, uw onverwachte invitatie,’ zei ze toen heel hard. En toen nog eens: ‘Heerlijk, mon ami.’ Terwijl ze sprak keek ze, achter Simons rug langs, naar haar vriend en de grote, donkere vrouw. Maar hij zag haar niet, hij riep: ‘Kelner, nog een ijsje voor madame!’ Driemaal heen en weer ging zij zo met Simon, heen en weer, heen en weer en heen en weer... Toen bracht ze hem terug naar de lantaarnpaal. Hij zag hoe haar gezicht een andere uitdrukking gekregen had, de jaloezie was eruit verdwenen. Het was voor het eerst dat hij zo'n vrouw bekeek. Ze was nu heel kalm, ze stak haar hand uit en zei: ‘Merci.’ En: ‘Excusez-moi.’ Toen liep ze weg voor Simon het eigenlijk wist. Hij stond daar en zag weer de glaasjes met het geel-groen nat. Hij zag ook hoe het meisje verderging, terwijl hij haar bij zich had willen houden. En daar drong zich Simon Cohen, leraar Frans MO, tussen de menigte, daar riep een Hollands ambtenaar op de boulevard tegen een onbekende vrouw: ‘Hallo, hallo!’ maar het meisje keek niet om. Dat kostte moeite om haar in te halen, maar opeens stond ze stil voor een grote bloemenwinkel... Toen legde hij zijn hand op haar schouder. ‘Nu moet ik u wat vragen,’ zei hij, en: ‘o, ik ben mijn hoed kwijt...!’ Dus vroeg hij niets en ze gingen samen op zoek, maar nergens lag er een hoed en het meisje zei: ‘U bent zo blootshoofds toch veel leuker en die hoed maakt u nog ouder.’ Toen behoefde hij ook niets meer te vragen, ze wandelden

immers al vanzelf. Het meisje had veel gelezen en gezien, ze kende alle films en veel toneelstukken, ze was ook wel op reis geweest, maar nooit de grens over. ‘Dat doen wij zo gauw niet,’ zei ze. ‘Nee, dat doen wij zo gauw niet,’ zei ze weer toen Simon haar ergens, in een klein café, naar zich toe trok. ‘Franse meisjes houden van de liefde, maar niet de eerste avond, zo zijn wij niet. Dat moest u toch weten, u hebt immers Frans gestudeerd.’ ‘Dat komt er niet bij te pas,’ lachte hij, ‘onze studie is wat eenzijdig, maar tellen kunnen we wel.’ En toen hij haar een, twee, drie avonden had ontmoet, liet zij zich zoenen, en de vierde avond...

Ze woonde in een heel klein appartementje; het was net een poppenhuis, met een zitbad en in de kast een ingebouwde keuken. Ze had hem voor het diner uitgenodigd, hij had nu al zo vaak voor haar betaald. Eerst had hij geweigerd. ‘Waarom?’ vroeg zij teleurgesteld, ‘ik kan toch zo heerlijk koken.’ Opeens had hij gezegd: ‘Goed, ik kom.’ Maar toen hij bij haar aan tafel zat, weigerde hij te eten. ‘Ben je ziek?’ vroeg ze. ‘Nee,’ zei hij en at. Ja, hij at, waarom ook niet, gekookte vis en eieren; dat mocht als je je in nood bevond en hij dronk, hij dronk het ene glas wijn na het andere, en toen at hij ook de ene verboden spijs na de andere, ze gaf hem biefstuk en gebakken aardappelen en een melkpudding toe. ‘Eerst had ik varkensvlees willen nemen, maar veel mensen kunnen dat in de zomer niet verdragen,’ zei ze, ‘en toen heb ik maar mijn eigen lievelingskostje klaargemaakt. Ben je tevreden?’ Hij voelde zich zo ver weg, zo heerlijk doezelig, en hij was er op dat ogenblik van overtuigd dat varkensvlees een zacht-zoete smaak moest hebben. ‘En ham?’ vroeg hij, ‘kan dat ook kwaad in de warmte?’ ‘Ja, ham, daar zeg je wat, dat had ik je wel kunnen geven,’ antwoordde ze. Zij ruimde af, trok hem zijn jasje uit en bond hem een vaatdoek voor. ‘Het gaat zo naar ruiken als ik dat alles laat staan, wil jij even afdrogen?’ Hij zei dat hij liever waste, en dus stroopte hij zijn hemdsmouwen op en plensde met zijn dikke handen in het water. ‘Als ik nog eens in Parijs terugkom, zal ik een Hollandse zeepklopper voor

je kopen,' zei hij, en begon hard te lachen. Toen wilde hij ook nog aanvegen, en hij opende het raam en gooide alle kruimels op de binnenplaats. 'Pas op!' riep zij, maar reeds klonk de schelle stem van de conciërge: 'Dat zal u duur komen te staan, mademoiselle Felix.'

Ja, en toen was er niks meer op te ruimen. Hij viel op de divan neer en toen hij wakker werd lag hij onder een laken. Hij begreep er niets van, tastte in het duister om zich heen en voelde een blote, warme schouder. Hij tastte verder en kwam toen bij een borst terecht. 'Kiekeboe!' riep een stem, en een arm strekte zich uit naar een lampje naast het bed. Hij zocht op zijn neus naar zijn bril maar er zat niets, toen begreep hij langzamerhand waar hij was. Ook herkende hij zichzelf aan de rode merkkletters op zijn hemd: S.C.; leraar Frans, MO, vulde hij aan.

Toen het al ver in de ochtend was stond zij op en maakte de luiken open. Ze droeg nu een dun wit nachthemd en had haar haar in een grappig bosje op haar hoofd gebonden. 'Je bent anders dan gisteravond,' geeuwde hij, 'dat toefje daar had je immers niet. Je bent toch wel Minouche?' 'Neen, ik ben nu Colette,' antwoordde zij, 'zo ben ik gedoopt.' 'Gedoopt?' herhaalde hij en dacht aan het besnijdenisfeest van zijn nooit geboren zoon. Maar dat duurde niet lang, want ze kwam weer bij hem in bed. 'Je ligt halfnaakt,' zei ze, en trok zijn hemd recht. Nu moest hij weer aan zijn moeder denken, aan toen hij nog klein was en zij hem toedekte; Minouche was de tweede vrouw in zijn leven die dit had gedaan. 'O,' zei ze opeens, 'wat een nare plek op je arm. Die moet je beter verzorgen, mon pauvre ami. Er bestaat een pommade voor, een vriend van een vriend van mij had ook eens zoiets, hij was bij alle doktoren geweest, zelfs in het buitenland, tot hij bij de apotheker die naast hem woonde het geneesmiddel vond. Je hoeft soms niet ver te zoeken. Doet het pijn?' 'Neen, helemaal niet,' antwoordde hij, 'heb je eigenlijk je vriend teruggezien, Minouche?' 'Welke vriend?' 'Die toen op het terras zat.' 'Ja, natuurlijk. Hij is de volgende dag gekomen

en heeft gezegd: ‘Wie was die vent met wie jij daar liep?’ Ik zei: ‘Een aardige vent, nietwaar?’ En hij: ‘Dat weet ik nog zo net niet.’ Toen ben ik over die grote, donkere vrouw begonnen. En het eind van het liedje is geweest dat ik hem de deur heb uit gegooid, maar echt eruit gegooid, begrijp je. En toen is hij natuurlijk nooit meer teruggekomen, ik ben hem nu vergeten. Ik vind jou veel aardiger, maar jij blijft hier niet, hè?’ ‘Nee, ik ga weer weg.’ ‘Wat doe je nu eigenlijk precies?’ ‘Ik ben leraar.’ Ze begon opeens hard te lachen: ‘En die meisjes-leerlingen zijn natuurlijk maar een beetje jonger dan ik. Wat leer je die dan? Toch geen Frans?’ ‘Ja, Frans.’ ‘En je maakt zelf nog zo veel fouten en er zijn nog woorden waarvan je nooit hebt gehoord. Ik geloof je niet, zeg nu eerlijk, wat voor les geef je?’ ‘Ik jok niet, Franse les.’ ‘Weet je wat voor les ik jou zal geven?’ ‘Nee, hoe kan ik dat nu weten?’

Hij strekte zich uit en moest aan een poes denken, opgerold, uitgestrekt, uitgestrekt, opgerold, en nu lagen ze tegen elkaar aan als een vork en een lepel in een etui, maar dat merkte hij niet eens, hij wist alleen dat hij het goed had en dat de mensen gelijk hadden om 's ochtends wakker in bed te blijven. Dat deed hij nimmer, niet op zaterdag en niet op zondag, hij stond steeds onmiddellijk op om zijn handen te wassen. Een paar druppels water waren genoeg, maar het moest van de wet, eerder mocht hij niets aanraken. Hij moest ook meteen zijn mond spoelen. En nu had hij met ongewassen handen Minouche al aangeraakt, nu streefde hij weer haar voorhoofd, een laag voorhoofd. ‘Heb je gestudeerd?’ vroeg hij. ‘Nee, ik maak kinderkleertjes en die verkoop ik dan aan kleine zaken.’ Ze ging het bed weer uit en zocht in een koffer. ‘Kijk,’ zei ze, terwijl ze iets blauws en rose in de hoogte hield, ‘kruippakjes en broekjes. Vind je dit geen prachtig mutsje?’ Hij bekeek het, maar zag niet veel. Zij gaf hem, zonder dat hij erom gevraagd had, zijn bril. ‘Dank je, Minouche,’ zei hij en draaide het mutsje om en om. Het was van blauw linnen en overal waren bloemetjes geborduurd. ‘Ja, het

is prachtig,' zei hij. Toen pakte ze zijn hoofd beet en zette het hem op. Dat was prettig koel vond hij, vooral tegen zijn oren aan, die zo gloeiden. Hij bond het vast en zij lachte en riep: 'Je hebt eigenlijk een echt babygezicht en ik geloof dat je ook nog een baby bent. Want je bent nu al sinds gisteravond bij me en je hebt mij de hele nacht niet aangeraakt.' 'Ik sliep,' antwoordde hij. 'Ja, maar nu slaap je toch niet meer.' 'Dat is waar,' zei hij en meer niet. 'Je kunt dan wel Franse les geven, maar van de liefde weet je niets,' ging ze door. 'Zal ik jou daar nu eens les in geven?'

Hij had werkelijk geen tijd meer om te antwoorden, want ze wipte haar dunne witte nachthemd, hup, over haar hoofd heen, ze trok het laken weg en ze slingerde zijn hemd met de rode merkletters S.C. door de kamer, waar het op de koffiepot bleef hangen. En toen, ja, toen leerde ze de liefde aan Simon Cohen. Leraar Frans MO.

Het was moeilijk niet meer terug te gaan, het was zo moeilijk. Als hij nee zei, dan trilden zijn benen, zei hij ja, dan trilden ze ook, maar dat was een ander getril, dan moest hij gaan wandelen om dat kwijt te raken, dan kon hij niet werken, en ja, dat zeiden die benen vaak, dus werkte hij weinig, steeds minder en de tijd schoot op. Hij had geen elf-stedenkalender, zoals Louise, maar een eenvoudige schoolagenda en de blaadjes die er voor zijn verblijf nog restten werden steeds geringer. En toch is hij niet teruggegaan, Simon. Niet naar Minouche en niet naar Montparnasse, waar Minouche 's avonds, na een dag lang met kinderkleertjes geleurd te hebben, wat vertier zocht. Eigenlijk was er weinig in hem veranderd, hij vergat langzamerhand dit avontuurtje, hij hield er alleen de gedachte van over dat hij Elisa erbuiten moest laten. Later zou hij haar laten zien dat hij nu meer van de liefde afwist, later, als 'De Invloed van Napoleon op de Franse Romantiek' bekroond uit het concours zou zijn gekomen en hij Parijs weer had vergeten.

Maar onmogelijk was het te vergeten dat hij tegen de rituele

wetten gezondigd had, voor de eerste keer in zijn bestaan. Hij sloeg daarom geen dienst van de synagoge meer over om God in zijn gebeden aan te roepen en om vergiffenis te smeken.

Van Elisa kreeg hij korte brieven. Het verblijf aan zee had haar en de kinderen veel goed gedaan, ze vroeg wanneer hij thuiskwam. Diezelfde dag had hij juist gezien dat hij nog niet een vierde van zijn arbeid voltooid had, terwijl zijn geld iedere dag meer slonk. Waaraan, waaraan? Hij liep wel een paar keer per week naar de bank en vulde een cheque in. Het was een onprettig gevoel, dacht hij, niet te werken voor geld dat juist hiervoor beschikbaar was gesteld. Natuurlijk was alles werken, zowel museumbezoek als het zien van revues met naakte meisjes; je leerde overal Frans van, evengoed van de onderschriften van een Rubens, die je dan weer in het Hollands vertaalde, als van de liedjes die de meisjes op de scène zongen. Maar daar kon hij bij thuiskomst niets van tonen, hij moest zijn werk laten zien, hij moest kunnen zeggen: ‘Kijk, Elisa, dit alles heb ik geschreven en zo veel geld heb ik nog overgelaten.’

Op een dag, uit een bibliotheek komend, liep hij wat rond in de omgeving van de beurs. Het was er vol en hij ging in een café zitten en bestelde een glas bier. ‘U ziet er Frans uit,’ hadden hem nu al veel mensen gezegd, maar de man die naar hem toe kwam had maar al te goed gehoord dat hij een vreemdeling was. ‘Moeilijkheden?’ vroeg hij. ‘Wat bedoelt u?’ antwoordde Simon, het glas bier naar zich toe trekkend. ‘Ik bedoel,’ zei de man weer, ‘dat er op het ogenblik grote speculaties mogelijk zijn, indien er tenminste met behoorlijke sommen gewerkt wordt.’ Simon vroeg hem nog een paar inlichtingen; ze spraken af voor de volgende dag op hetzelfde uur. De bankbediende keek verwonderd van het grote bedrag dat Simon die dag kwam halen, het was driemaal meer dan hij tot nu toe in het geheel gebruikt had. Maar het stond er nog op en dus zweeg die bediende. Wel voegde hij eraantoe dat wanneer monsieur zo doorging er spoedig niets meer zou zijn.

Vijf dagen achtereen ontmoette Simon die vreemde man in het café, vijf dagen ging hij naar de bank toe. De zesde dag zei de bediende: 'Er staat nu juist nog voor een week geld, als ik het u geef kunt u niet meer terugkomen.' Maar Simon nam het toch op en ging weer ermee naar het cafeetje bij de beurs. De man was nu echter zeer gehaast, hij weigerde het geld en zei: 'Houd dat maar liever, want van de rest is niks terechtgekomen. Dat heb je zo bij speculeren.' Toen verdween hij.

Er was ergens bij de Trinité een kamer, daarin hadden al vele mensen gewoond. Sommigen lang, anderen kort. Daar was gelachen en gewerkt, geliefkoosd en geleden. Toen Simon, nadat hij dagenlang haast niets had gegeten, zijn onvoltooide studie in zijn koffer legde, dacht hij aan de portemonnaie van zijn moeder en schreide.

Twintig

Louise komt hoe langer hoe meer bij ons. Ze merkt alles op. Dat er geen koekjes meer bij de thee zijn, bijvoorbeeld. ‘Voor de lijn?’ vroeg ze, en op Rebecca wijzend: ‘die kan er anders best nog wat bij hebben.’ Ook was ze aanwezig toen Foeffie afscheid van ons nam. Dat gaf werkelijk een scène. Ik wist niet dat de kinderen zo aan haar gehecht waren. Ze hadden haar immers geplaagd zo veel ze maar konden, vooral Judith, en nu was zij het die in tranen uitbarstte en riep: ‘Waarom vind je ons te groot voor een juf, moeder? Je zult eens zien hoe lastig wij worden zonder Foeffie.’ En Foeffie stond daar maar bij en snoot haar neus en zei: ‘Er is een tijd van komen, er is een tijd van gaan, ik moet nu andere kinderen verzorgen.’ Toen snikte ze zachtjes. ‘Maar als ze er alle drie zo'n verdriet van hebben, waarom houd je haar dan nog niet een jaartje?’ zei Louise. ‘Nee,’ antwoordde ik, ‘nee,’ dat was alles. Toen gaf Foeffie Simon de hand en in haar ogen was haat, ze had allang begrepen, want ze had immers die avond van zijn thuiskomst alles gehoord. Ze omhelsde mij en bedankte me voor de goede tijd die ze bij ons gehad had. De kinderen brachten haar naar het station, ze wuifde zo lang ze kon met haar doordrenkte zakdoek.

Louise was erbij toen ik Mina vertelde dat we het voortaan wel met een dagmeisje af konden. ‘Dacht ik het niet,’ zei ze, ‘een echte jodenstreek. Eerst profiteren en dan wegsturen.’ ‘Het is geen wegsturen,’ antwoordde ik, ‘ik zeg je op omdat...’ ‘Omdat er geen centen meer zijn bedoelt u, maar daar geloof ik niks van. Goed, ik zal gaan, maar het zal u berouwen.’ ‘Mina,’ zei ik, ‘je hebt goed gewerkt en ik zal je een uitstekend getuigschrift geven, maar waarom je de joden erbij haalt wanneer je van

betrekking moet veranderen, begrijp ik niet goed.’ ‘De joden!’ riep ze toen, ‘die zijn de schuld van alles. En als het waar is wat de kruidenier zegt, dat er oorlog komt, nou dan kunnen ze hun plezier wel op. Vergeet mijn woorden niet.’

Ja, Louise was overal bij. ‘Ze zoekt wat gezelligheid,’ zei Simon, die zich hoe langer hoe meer afzonderde. Want hij moest zich met God verzoenen. Maar hij vond de weg niet, hij vond slechts een menselijke uitweg in onbeheerste driftbuien die de kinderen angst aanjoegen. Ook daar was Louise bij. Bij een driftbui om niets, op seideravond, de inwijding van het achtdaagse paasfeest. Louise had gevraagd: ‘Zou ik jullie storen als ik mee aanzit die avond? Men heeft mij verteld dat het zo buitengewoon interessant is.’ Het viel mij werkelijk mee dat Simon ja zei. En ik dacht: ‘Een vreemde aan tafel, dat kan alleen maar de stemming verhogen.’

Er was heel veel werk, die dag die de feestavond voorafging. Het overgebleven brood moest verbrand worden. Simon stookte een vuurtje in de tuin, het paasservies werd van de zolder gehaald, de laatste restjes meel, suiker, enzovoort werden weggegeven. Judith en Rebecca, reeds gekleed in haar mooie witte jurken, brachten dat pak verboden levensmiddelen naar een arme familie. Rebecca had tranen in haar ogen toen ze terugkwam. ‘Ze waren zo vies en zo blij,’ zei ze.

Ik had mij ook mooi gemaakt, o, ik hield me goed. Nooit was er tussen Simon en mij meer een woord over zijn Parijse tijd gerept. Ik droeg de parels van mijn moeder en ontstak, toen hij thuiskwam, de kaarsen in de zilveren kandelaars. Louise, rechtop, keek nieuwsgierig toe. Haar fletse ogen glansden. Toen verdiepten we ons allen in onze eigen Hagodah, het gebedenboek voor het paasfeest, en Rebecca moest, zoals voor de jongste van de aanwezigen gebruikelijk was, het ‘manisjtanoj’ voorlezen. Ze zei eerst de Hebreeuwse tekst op, daarna de Nederlandse... ‘Waarin verschilt deze nacht van alle andere nachten... alle andere nachten dopen wij slechts eenmaal in...’ ‘Een vulpen-

houder,' fluisterde Judith. Rebecca ging lachend verder. Judith maakte mij en haar zusje, zoals ieder jaar, op de rare plaatjes opmerkzaam. Er stond bijvoorbeeld een onnozele afgebeeld, die van alles wilde weten. 'Net de groenteboer,' zei ze. 'Nee,' antwoordde ik, 'hij lijkt op een poedel.' 'Ssstt...' siste Simon. 'Ssstt... siste Louise op haar beurt. Ik keek op en zag hoe zij elk van Simons bewegingen volgde, haar nieuwsgierigheid had plaats gemaakt voor een dweepzieke uitdrukking. Toen kwamen dan de tien plagen, die met de pink, tienmaal in het glas wijn getipt, als druppels weggegooid moesten worden. Zo werden ze verbannen. 'Wat zonde,' zei Judith, en likte telkenmale haar vinger af. Rebecca deed haar na en ik volgde. 'Als plagen zo zoet zijn,' fluisterde Judith weer, 'waarom willen wij er dan niets van weten?' En ze doopte voor de twintigste keer haar pink in de wijn. Toen gebeurde het. Ik wist niet dat Louise vooraf de gebruiken van de seideravond bestudeerd had, maar ze kende ze beter dan ik. Ze stootte Simon tegen zijn arm, en ze deed het niet per ongeluk zoals ik eerst dacht. Hij keek op en zag hoe zijn dochters en ik gretig nipten aan dat wat versmaad had moeten worden. Zijn handen geklemd om de seiderschotel, zei hij: 'Laat dat,' en meer niet. Toen viel zijn oog op het zoutvaatje. Mijn God, ik had het zout van gisteren erin gelaten. En boven op dat blanke wit lagen zelfs wat oude broodkruimels. Ik wilde het nog wegtrekken, maar reeds was het te laat. Zijn ogen rolden achter zijn brillenglazen. Hij schopte met zijn handen het ding van de tafel af - ik had nooit eerder geweten dat handen schoppen konden - en het kwam rinkelend in een hoek van de kamer terecht. Hij riep: 'Erger dan een christin ben jij, jij half-jodin, jij bent niets, niets, je hebt geen liefde voor het een noch voor het ander. Louise begrijpt mij beter dan jij, die heeft zich tenminste in de gebruiken verdiept, jij tracht alles belachelijk te maken bij de kinderen, je doet met ze mee. Jij, jij...'

Hij strekte zijn arm uit en greep mij bij mijn parelsnoer vast, de parels sprongen rechts en links, ze rolden tegen het gebraden ei aan,

over de mierik heen, naar de matzes* toe. Rebecca schreeuwde.

Ik ben opgestaan, ik heb tegen de kinderen gezegd (met een stem die buiten adem was): ‘Pas op verder, en gehoorzaam jullie vader.’ Ik ben naar onze slaapkamer gegaan en heb de deur op slot gedaan. Ik telde de parelen die ik nog over had: veertien. ‘Ik had ze je eigenlijk op mijn sterfbed willen geven,’ had mijn moeder gezegd, maar ik vroeg haar destijds ze me toen reeds te laten. ‘Wees er zuinig op,’ zei ze, ‘het is een oud familiebezit.’ Ik borg die veertien in een doosje, ik was zo moe, zo overstuur dat ik niet eens de moeite nam te antwoorden op het herhaald geklop op de deur. Ik geloof dat ze nog klopten toen ik al bijna sliep. Ik heb dus Louise ook niet naar huis horen gaan. De volgende morgen vond ik de kamer keurig opgeruimd terug. Er lag geen matzekruimeltje op het tapijt en het gebraden ei en het overgebleven zoete kruidenmengsel stonden klaar voor wie van de dochters het eerste op was. Dit jaar was dat Judith. Ze tikte de schil van het ei tegen een vaas en hapte gulzig in het groenige wit. Toen gaf ze mij een doosje waar de parelen in lagen. Ik telde weer: zeventien. Er misten er nog vier. ‘Het was verschrikkelijk vervelend toen jij naar bed was,’ zei ze, ‘ik durfde echt geen grapjes meer uit te halen want Louise keek ons steeds aan. Wat heeft dat mens er eigenlijk mee te maken, moeder? En o, ze deed toch zo vriendelijk tegen vader. Ze legde het kussen onder zijn arm, opdat zijn elleboog op deze feestavond vooral goed zou kunnen steunen. Alsof jij anders niet de grootste moeite hebt zijn ellebogen van tafel te houden. En later, bij het souper, zette zij de schotels neer, net of ze die zelf bereid had. En hij liet zich maar bedienen.’ ‘Het is je vader, Judith, spreek niet zo. Heb wat meer eerbied.’ ‘Vader liet zich maar bedienen, zeg ik, en ze heeft hem wel tien keer bedankt voor de mooie avond die ze bij ons door-gebracht had. Mooi, terwijl jij bent weggelopen, moeder. Hij heeft haar tot de deur gebracht, ze zei: “Tot ziens, Simon...” en:

* Ongezuurde broden.

“Trek je er maar niets van aan. Voor mij was deze Seider onvergefelijk.” ‘Zei ze dat, en wat nog meer?’ ‘Nog meer?’ vroeg Judith, ‘is dat soms niet genoeg?’

Ik weet niet waarom, maar opeens ging ik naar de deur en legde mijn hand op de grendel. Die was dicht. ‘Ze hebben de deur samen gesloten,’ zei ik hardop en liep naar Simons studeerkamer toe. Hij lag half aangekleed op de divan en snurkte, hij lag op een laken dat hij er stellig niet zelf neergelegd had. Maar Louise was er niet. Zou ze dan toch werkelijk 's avonds weggegaan zijn? Want die deur hebben ze samen gesloten. Daar bleef ik bij. Samen, misschien hij, alleen, aan de binnenkant met een ‘Goedenavond, Louise,’ en zij, haar hand tussen de geopende deur houdend, met een langgerekt ‘Tot ziens, Simon.’ En ik, die vroeger die deur niet durfde te sluiten omdat ik niet wilde dat zij hoorde dat ik de grendel erop deed, zo bang was ik geweest dat zij dit met mijn bevrijd ademen zou associëren. En ik, die niet uit liefde maar uit achting voor Simon haar expres 's avonds inviteerde omdat hij zich dan opsluit in zijn studeerkamer en alleen te voorschijn komt als ik roep: ‘Simon, de thee wordt koud...’ opdat hij slechts Louise de hand behoefde te reiken en niet meer had te zeggen dan: ‘Ça va?’ En ik, die mij afvroeg of achting wellicht een hogere vorm van liefde was; die altijd toch nog het eerst aan Simon dacht, en me voelde alsof ik niet verder kon... Ik verbeeldde me toen dat ik ongelukkig was, ongelukkig... Gelukkig was ik in die waan waarin ik leefde, in het pakje fatsoen waarin ik mij gestoken had, in de volgzzaamheid die ik mijzelf had opgedrongen. Gelukkig was ik toen nog tussen de opeenhoping van mijn vaatwerk en zilveren tafelbestek, verwend door Foeffie en Mina. Gelukkig, omdat ik die grendel niet durfde te verschuiven. Opeens zie ik Louise voor me, met haar gladde heupen en dat bleke gezicht. Ik hoor weer haar wat dunne stem die onlangs nog zei: ‘Een mens krijgt weleens genoeg van het alleenzijn. Toen ik nog met mijn zuster woonde was alles na-

tuurlijk anders, maar toch kwam er nooit een man in huis, een man die meer plaats inneemt dan een vrouw. Een andere plaats bedoel ik. Zou jij graag alleen willen zijn, Elisa,' heeft ze toen gevraagd. En ik heb zonder nadenken ja, geantwoord. 'Ja, Louise, want het lijkt mij dat je de aanwezigheid van een man overdrijft. Kinderen, dat is iets anders. Een man, ach, er zijn zo veel mannen.' 'Zo veel, Elisa, dat hangt dan toch zeker van de vrouw af...' Maar nu was dan die deur gesloten zonder scrupules, nu had Louise dan een man alleen gehad, wie weet hoe laat ze was weggegaan. Maar nee, Simon kon op de Hoge Feestdag die Pasen was, geen overspel gepleegd hebben. En dan nog wel met Louise, dat was immers onmogelijk.

Plotseling valt me in dat Simon achter zijn boeken een geheime bergplaats heeft, waar hij eens een fles cognac vandaan heeft gehaald toen wij op mijn eerste zwangerschap dronken. Maar nee, dat was immers in het huis in Drente. Misschien heeft hij er hier weer een op dezelfde plaats ingericht. Ik ga op mijn tenen zijn studeerkamer binnen om hem niet wakker te maken, neem een stoel, klim erop en tast met mijn handen achter de lange rij boeken. Stof, stof, niets dan stof. Ik blaas het weg. Eindelijk, op de bovenste plank voel ik iets: weer een fles cognac, en een ijzeren kistje. Ik ga met dat kistje op de stoel zitten en licht het deksel op, want het is niet op slot. Er ligt een kartonnen doosje in met vergeten hopjes, en een vergeelde enveloppe die ik openscheur en waaruit de portretten van zijn ouders en broer vallen... Ik krijg een onbehaaglijk gevoel en houd op verder te zoeken, zet alles weer op zijn plaats en denk: 'Wat zal er nu gebeuren?' Dan zegt opeens Simon: 'Hoe laat is het eigenlijk, Elisa?' Ik antwoord: 'Bij achten.' 'Dan moet ik opstaan,' zegt hij weer. Hij heeft een zachte stem vanmorgen, hij heeft berouw. Hij trekt mij naar zich toe: 'Waarom spot je zo met de kinderen over dingen die mij heilig zijn? Ik schaamde me voor Louise.' 'Voor Louise?' herhaal ik, 'voor Louise?' 'Ja, voor Louise,' herhaalt hij dan ook.

Dan ben ik Louise, ik strijk hem over zijn haar en zeg met een wat dunne stem: ‘Je was zo opgewonden gisteravond, Simon, dat is niet goed voor je.’ Hij kijkt me verwonderd aan, zo spreek ik immers nooit tegen hem. Ik zeg verder: ‘Je moet nu opstaan, de dienst in de synagoge is zeker al begonnen.’ Ik ga naar de slaapkamer toe, hij volgt mij. Ik haal een schoon overhemd voor hem te voorschijn, strik zijn das; hij laat me begaan, ik borstel zijn pak. ‘Dat mag niet vandaag, Elisa,’ zegt hij. ‘Louise,’ verbeter ik. Hij hoort het niet, hij is nu gehaast. ‘Welk gebedenboek?’ vraag ik, terwijl ik naar zijn studeerkamer ga. ‘De Hagodah is alleen voor de twee seideravonden, nietwaar?’ ‘Dat rode, links,’ antwoordt hij. Ik neem het en geef het hem. ‘Dag lieverd,’ zeg ik als ik hem omhels. Met zijn wat dikke handen duwt hij opeens mijn hoofd achterover en legt zijn warme mond op die van mij. Er gaat iets door mijn bloed heen, het is noch afschuwelijk erg noch heerlijk. Ik ben immers Louise.

‘Judith,’ zeg ik, ‘wil jij met Klazien (ons dagmeisje) voor de lunch zorgen?’ Judith is al heel handig in huishoudelijke werkjes en ze antwoordt dan ook: ‘Graag.’ ‘Ik moet even weg,’ voeg ik er nog aan toe, doe mijn mantel aan en ga de deur uit, rechtstreeks naar Louise toe. Ik bel, maar niemand doet open. Dan steek ik mijn hand door het halfgeopende raampje en zo kan ik met mijn vingers bij het slot komen. De hangklok slaat juist tien uur, de kamer is reeds keurig opgeruimd. Ik zoek naar haar lesrooster om te weten hoe laat zij thuiskomt. Ik vind niets en ga in haar fauteuil zitten. Nu ben ik weer Louise... De dag ligt open voor me, ik kan eten wanneer ik wil en wat ik wil. Ik kan gaan slapen wanneer ik zin heb, en mijn vrienden ontvangen. Ik kan iedere nacht een minnaar nemen, en overdag een degelijke en werkende vrouw zijn. Ik wil geen man heeft Louise altijd gezegd, maar nu ze over de veertig is voelt ze zich eenzaam en denkt er anders over. Hoe eenzaam? Heeft ze dan niet genoeg aan haar blauwe theeservies en haar gehandwerkte theemuts?

Aan haar Starings en Ina Boudier-Bakkers? Wat een heerlijke stilte. Niemand komt me storen. Ik dommel wat in, dan opeens spring ik op alsof iemand mij roept. Zo moet Louise doen als ze zich geen raad meer weet, zo, van de kamer naar de keuken lopen en van de keuken naar de slaapkamer en iets zoeken wat ze nooit in haar bezit heeft gehad. Zo doet Louise nu, ze loopt van haar huis naar het mijne om iets te zoeken wat ze nooit in haar bezit heeft gehad: een man. Zullen we ruilen, zal ik het haar straks vragen? Gewoon maar ruilen, zonder Simon erin te kennen. Haar op een dag bij hem aan tafel zetten terwijl ik met de kinderen hierin trek. Maar nee, met de kinderen bij me ben ik immers nog geen Louise. Ik zal ze naar kostschool sturen. Ja, ik vraag haar of wij zullen ruilen. Zij krijgt alles: Simon, met zijn slechte ogen en zijn plek op zijn arm, met zijn tot waanzin gedreven orthodoxie, Simon, met zijn wat dikke handen en ook met zijn mooie stem waarmee hij verzen van Kloos reciteert. Maar het is al zo lang geleden dat hij dit gedaan heeft, zo lang... Hij kan dan met haar opnieuw beginnen.

Kijk, zo zal het gaan: 'Louise,' zal ik haar zeggen, 'op een maandagmorgen zullen we dat in orde maken. Want die dag komen de kinderen niet thuis met koffiedrinken. Ze hebben dan joodse les en eten bij de godsdienstleraar. We verhuizen in alle stilte zodra Simon op weg naar school is. Alleen onze kleren en toiletartikelen nemen we mee, Louise, voor de rest gaan we leven in de huid van de ander, dus ook in haar persoonlijke dingen. Jij zult opeens parfum op je toilettafel vinden en een shampoo die je haren opblondt. Voorts in de kast een doosje met bijous - behalve de parelen, die neem ik mee - veel tassen, en het rode kunstzijden sjaaltje dat Simon voor mij uit Parijs heeft meegebracht. Ja, dat laat ik je ook. Jij zult twee kussens in je bed vinden en in de la van het nachtkastje een schone handdoek. Je hebt een dagmeisje om je te verzorgen en je zult wel even nodig hebben om wegwijs te worden uit het vele vaatwerk en zilverbestek. Jij moet zelf aan Simon vertellen dat we geruild hebben,

je zegt de waarheid: “Ik kon het niet langer uithouden, zo alleen, en Elisa is in haar hart toch eigenlijk een onafhankelijke vrouw.” Eigenlijk, moet je vooral zeggen. En ook nog eraan toevoegen: “Ze was niet heel gelukkig. Niet heel erg.” Dat laat dan nog plaats voor een beetje geluk, want iets is er toch dat mij aan hem bindt. En het is heus niet alleen omdat hij in zijn onnozelheid mijn geld verspeeld heeft dat ik nu weg wil. Dat heb ik hem al vergeven, ik heb me reeds aan de nieuwe omstandigheden aangepast. Ik werk weer wat meer en zing weer wat minder, we doen het zuinig aan en kunnen ons huis dus behouden. Nee, het is niet daarom. En ook niet alleen omdat hij met zijn taartjessnoeperij al het gevoel in mijn lichaam heeft verstomd, dat afschuwelijk erge, en mij nooit een liefdewoord heeft horen fluisteren. Nee, het is omdat hij mij voorgoed ervan bewust heeft gemaakt wat die jongen van de tennisclub en Richard al hadden bewezen: dat ik bij niemand hoor, niet bij de joden en niet bij de christenen. Ik heb en van mijn vader en van mijn moeder iets meegekregen, maar van beiden te zamen niet genoeg om er een geheel van te kunnen maken. Ik heb Simon gevolgd, hij heeft mij in de ban van zijn wetten geduwd, ik kon ze aanvoelen, maar juist omdat ik dat kon redeneerde ik ze met mijn verstand weg. Begrijp je me, Louise? Maar jij, jij bent helemaal christen, je bent een oprechte protestant. Als hij jou opeens op mijn plaats zal zien, dan zal het hem toch niet duidelijk zijn wat er is gebeurd. Maar, zoals afgesproken, jij zult het hem zeggen. Natuurlijk wil hij mij terughalen, maar met je weetgierigheid naar alles wat het jodendom betreft zal je hem kunnen boeien. Jij staat er zo fris tegenover, volkomen onbevooroordeeld, alles zal nieuw en belangrijk voor je zijn. Verdiep je in de vele serviezen, in de veelvuldige theedoeken, melk, vlees, vlees, melk, randjeszilver en glad namaakzilver, op donderdag om twaalf uur worst bij het brood, en dus thee zonder melk uit glazen met de vleeslepeltjes. Louise, in godsnaam, vergis je niet, maar jij zult je niet vergissen, jij gaat over van het een op het ander, zo met een sprong, ik kon

niet meer springen, ik was immers al in tweeën gespleten. Hoe kon ik dan anders zijn dan ik was? Simon zal veel bezwaren hebben, maar hij kan scheiden want we zijn niet kerkelijk getrouwd, en dan zal hij jou trouwen. Heb je eigenlijk familie, Louise, behalve je zuster? En jullie zullen een zoon krijgen die besneden zal worden; wat zal Simon gelukkig zijn. Of denk je dat je te oud bent om kinderen te krijgen, Louise? Ik geloof het niet. Je zult misschien de meest godvruchtige jodin worden die er ooit heeft bestaan. Want op een dag zal hij je meenemen naar een Duitse rabbijn, niet naar een Nederlandse want die bekeren niet, die zijn nog niet zo ver, en die Duitse rabbijn zal jou drie maanden of nog langer laten blokken, en aan het einde van die leertijd ken je al de gebeden uit je hoofd. Dan leg je een examen af, en je bent een Israëlitische vrouw geworden. Maar om die rabbijn te vinden zullen jij en Simon ver moeten reizen, Louise. Je kunt dan ook derdeklasse gaan, misschien vind jij dat niet erg, maar mijn derdeklas huwelijksreis van mijn ouderlijk stadje naar het Drentse dorp zal ik nooit kunnen vergeten. En ik zal hier zitten, in jouw stoel, zoals nu, ik zal op jouw piano spelen en mijzelf begeleiden. Weet je wat ik zal zingen? Luister...'

Het is stil in de kamer en in die stilte klinkt opeens Elisa's stem:

*Wenn mein Schatz Hochzeit macht, fröhliche Hochzeit macht,
Hab ich meinen traurigen Tag
Geh ich in mein Kämmerlein, dunkles Kämmerlein
Weine. Dein. Um meinen Schatz, um meinen lieben Schatz.*

Het klinkt zo onwezenlijk, zo ver van haarzelf weg, en als het uit is begint ze opnieuw... 'Wenn mein Schatz Hochzeit macht, fröhliche Hochzeit macht...'

'Hoe ben jij in godsnaam binnengekomen?' vraagt opeens Louise. Elisa schrikt op. 'En waarom zit je hier te zingen?' gaat

Louise verder, 'heb je mij wat te vragen? En hoe lang, hoe lang wacht je eigenlijk al op mij? En waarom dan, spreek toch!'

Elisa staat op. Ze kijkt Louise aan die er warmer en gelukkiger uitziet dan anders. 'Ik wilde je vragen,' zegt ze dan, 'of je vanavond weer de seider bij ons komt doorbrengen. Er zijn er twee, weet je.' 'Natuurlijk weet ik dat.' 'Nu, de tweede is minder streng. Daarbij is meer van echt vieren sprake. Het spijt me toch zo wat er gisteren gebeurd is. Ik had natuurlijk niet weg moeten lopen. Maar ik kan die driftbuien niet meer aanzien.'

En wat antwoordt Louise? 'Die goede Simon,' zegt ze, 'je begrijpt hem niet, Elisa. Natuurlijk kom ik vanavond, ik had het je al willen vragen. Maar hoe in 's hemelsnaam ben je hier toch binnengekomen? En heb je lang gewacht?'

Eenentwintig

Ik liep met Rebecca langs de man met de luchtballonnen. ‘Welke wil je?’ vroeg ik haar. ‘Een rode, een blauwe? Kijk, daar heb je ook een gele, net een zon. Wil je die?’ Ze schudde van nee. ‘Voel je je er al te groot voor?’ plaagde ik. ‘Moet je daar die jongen zien, hij is vast wel drie jaar ouder dan jij, en hij heeft er toch nog zo'n plezier mee.’ Ze schudde weer van nee. Ik keek haar aan. Ze zag bleek de laatste tijd, haar gezichtje was nog smaller geworden, haar blauwe ogen geleken geplukte bosviooltjes. ‘Ben je ziek, lieveling?’ vroeg ik. ‘Nee, moeder,’ antwoordde zij. Ik liep met Rebecca langs de poffertjeskraam. Het rook er naar reuzel, en omdat het er naar reuzel rook mochten wij er niet ingaan, ja, wel voor een kogelflesje, maar niet voor de poffertjes. ‘Wie gaat er nu voor limonade in zo'n tent,’ zei Judith terecht en ik gaf haar geld voor de cakewalk. Rebecca wilde niets. O ja, alleen de dikke dame wilde ze zien. ‘Geloof jij dat het echt vlees is?’ vroeg ze. ‘Daar kan je zeker van zijn,’ zei ik. ‘En als ze doodgaat, krimpt het dan?’ ‘Natuurlijk, langzamerhand vergaat alles, alleen haar geraamte blijft nog jaren bestaan.’ ‘Een geraamte als van een gewoon mens?’ ‘Ik denk het wel.’ ‘Maar als ze een kind moet krijgen, hoe kan ze dan nog dikker worden?’ ‘Alles kan.’ ‘Ja, dat is waar, alles kan.’ Ik liep met Rebecca langs de stoomcarroussel. Ze wilde er niet in, ze gaf haar kaartje aan Judith; die zat met hoogopgetrokken rokken op een paard en riep ons toe, telkens wanneer ze ons voorbijdraaide.

Ik liep met Rebecca langs de luchtschommels en de kraam met snuisterijen, voorbij de kop van Jut en de schiettenten. ‘Ik heb geld,’ herhaalde ik steeds, ‘je weet dat ik gisteren voor de kermis het groene varken kapot heb geslagen. En er zat veel meer in dan

ik dacht.’ Maar ze wilde niets, en de centen, halve stuivers en stuivertjes rolden telkens weer uit mijn volle hand in mijn mantelzak terug. Zo nu en dan gaf ik Judith wat, die vermaakte zich dan en kwam weer bij ons, in de hoop nog wat te krijgen. ‘Nu heb jij helemaal niets gehad,’ zei ik tegen Rebecca toen we thuiskwamen, ‘nu mag je nog wat kiezen, zomaar iets, wat je wilt, uit een gewone winkel en niet van de kermis.’ Ze dacht even na. ‘Heb je nog modeplaten?’ vroeg ze toen. ‘Nee,’ antwoordde ik, want na die massa-zelfmoord had ze mij er nooit meer om gevraagd, dus had ik ze daarna steeds met andere kranten mee weggegeven. Maar toen zei ik direct hierop: ‘Ik zal ze voor je halen, morgen ga ik naar oma toe. En dan breng ik ze mee.’ ‘Dat is prettig, moeder,’ zei ze nog, en nam een boek.

Mijn moeder was verrast door mijn onverwachte bezoek. Ik kwam hoe langer hoe minder bij haar. Ik had immers een nieuwe taak: het bewaken van Simon en het bespieden van Louise. Maar daarover kon ik haar natuurlijk niet spreken, wat zou ze gezegd hebben? Ik keek haar eens aan zoals ze daar zat voor die ronde tafel waarop haar handwerkjes lagen: ze was nog altijd mooi en betrekkelijk jong. Misschien, als ik er wel over gesproken zou hebben, zou ze geantwoord hebben: ‘Gunst, Elisa, dat zoiets kan bestaan. Een andere vrouw die zich in je huis dringt. En je huwelijk is toch zo goed. Of misschien niet helemaal? Dat joodse moet je wel wat vervelen, hè? Wellicht komt Simon er later van terug.’

‘En heb je het niet te druk, zo alleen met een dagmeisje, Elisa?’ ‘Dat gaat wel, moeder,’ antwoordde ik en ik zocht in de muziekstandaard naar modeplaten. ‘Nee, die niet!’ riep ze, ‘die mag je niet nemen. Er staat zo'n alleraardigst model in, dat wil ik namaken. Voor een van je kinderen. Kijk dit,’ zei ze. Ik boog me met haar over het plaatje. Mijn hoofd lag tegen haar schouder. Ik had moeite mij niet te laten gaan, dat hoofd op haar schoot te leggen en te huilen. Toen kwam mijn vader binnen. Ik gaf hem een hand. Ik kan me niet herinneren dat ik hem ooit gezoend heb. Hij begon over oorlog te praten.

‘Waar blijf jij met je man en kinderen als ooit de Duitsers hier komen?’ vroeg hij. ‘Waar we zijn,’ antwoordde ik. ‘Je deed beter naar Amerika te gaan, nu heb je nog geld. Wie weet wat er gebeurt.’ ‘Ja, wie weet wat er is gebeurd,’ antwoordde ik. ‘Is gebeurd,’ zei hij, ‘er is nog niets gebeurd.’ ‘Nee, niets, dat is waar.’

Mijn moeder zocht de platen uit, er was zelfs een gekleurde bij. ‘Ik dacht dat Rebecca er niet meer mee speelde,’ zei ze. ‘Ja, ik dacht het ook, maar ze vraagt er opnieuw naar. Nu zegt ze opeens dat dit het enige is waar ze plezier in heeft.’ Ik zocht naar een stuk pakpapier en rolde de platen erin. Mijn moeder zette thee. En mijn vader begon weer: ‘In ieder geval moet je zorgen dat Simon weg is voor het oorlog wordt,’ zei hij. ‘Wat weet jij ervan,’ zei ik snibbig, ‘ik heb er nog niemand over horen praten.’ Toen dacht ik aan Mina's woorden. Hij antwoordde: ‘Ik heb niet voor niets mijn leven in de trein doorgebracht. Jullie staan naast de werkelijkheid, jullie verzadigen je van het geld waarvoor ik gewerkt heb.’ Hierop vroeg ik aan mijn moeder of ze mij naar het station wilde brengen. ‘Je vader wordt oud,’ zei ze, ‘hij krijgt van die waanideeën. En dat geld heeft hem toch altijd hoog gezeten. Heeft Simon zijn werk voor het concours ingestuurd en maakt hij een kans?’ ‘Een grote kans zelfs,’ antwoordde ik, ‘er is er maar een die hij knapper acht dan zichzelf en waarvoor hij dus bang is, ja, als die het krijgt...’ En ik dacht: ‘Als je bewaakt, is liegen inbegrepen.’ ‘Waarom blijf je niet een nachtje?’ vroeg mijn moeder toen. ‘Het is zulk heerlijk weer, we kunnen een wandeling maken en eerst even langs het postkantoor gaan om naar je huis op te bellen.’ ‘De kinderen zullen zo teleurgesteld zijn,’ zei ik, ‘en Simon,’ vulde ik aan. ‘Kom, kom, je zou er mij zo'n plezier mee doen, Elisa.’

Ik kreeg vlug aansluiting, Simon nam zelf de telefoon op. ‘Moeder wil mij niet laten gaan,’ zei ik. ‘Wil je vooral tegen Louise zeggen, als ze straks komt, dat ik het musiceren op maandag zet?’ ‘O, komt ze vanavond?’ vroeg hij. ‘Ja, en vergeet niet

Rebecca haar drankje te geven. En vertel haar dat ik de modeplaten heb. Een grote rol en zelfs een gekleurde erbij.’ ‘Ik zal het doen,’ zei hij. ‘Groeten aan je ouders en tot morgen. Kom je niet te laat? Het is vrijdag morgen, vrijdagavond.’

Waarom heb ik de naam van Louise eigenlijk genoemd? En waarom loop ik nu hier met mijn moeder, over die oude bekende weg Deventer-Zutphen langs de Gorsse bossen en denk aan Richard? Mijn moeder is niet erg spraakzaam, het is haar voldoende wanneer ze haar arm door die van mij kan steken, om als ware bloedverwanten naast elkander te gaan. Richard... ergens onder het mos zijn twee strikjes van schoenen verborgen, zijn twee strikjes vergaan... Waar zou hij nu zijn, nog altijd in Indië of wellicht al weer naar Holland terug? Een onzinnig verlangen komt over mij hem weer te zien, hem te zoeken; hoe was zijn achternaam, hoe was toch zijn achternaam? ‘Kijk, een paddestoel,’ zegt mijn moeder, ‘een eetbare nog wel. Zullen we er wat meenemen?’ ‘We hebben geen tas bij ons,’ antwoord ik. ‘O, dat hindert niet, ze zijn niet vuil, je doet ze in je mantelzak.’ We lopen nu dwars door het bos, beiden bukken we ons; hoe hoor ik opeens bij haar, we hebben maar één gemeenschappelijk doel: eetbare paddestoelen. Toen ik hier met Richard was groeiden er geen, of heb ik ze eenvoudigweg niet gezien? Richard, Richard, Pa... Pal... ik ben er, Richard Palmers, ik zou hem zo graag terug willen zien. Ik heet nu niet meer Van Dam, Richard, nu heb ik een echt joodse naam, Cohen, mijn man behoort tot de oude priesterstam der Kouhaniems. Maar over dit alles ben je nu heen, nietwaar, je hebt nu geen vooroordeel meer. Eigenlijk ben ik niet eens zo heel veel veranderd, Richard, wat dikker geworden misschien, maar ik heb toch nog geen rimpels. ‘Wat doe je nu?’ roept mijn moeder, ‘voor wie kijk je in je spiegel?’ ‘Voor het konijn daarginds, moeder.’ ‘Lieve Elisa,’ zegt ze dan, ‘er is zo veel dat ik niet van je weet dat ik maar moet raden.’ ‘Er is ook zo veel dat ik niet van jou weet, moeder.’ ‘Zing je nog wel eens?’ vraagt ze dan. ‘Ja, ik musiceer met een pianolerares die mij thuis

aan de vleugel begeleidt.’ ‘Een aardige vrouw?’ ‘Ja.’ ‘Zing eens voor mij, Elisa, het is jaren geleden dat ik je voor het laatst hoorde. O, als je vader je niet tot een huwelijk gedwongen zou hebben, dan was je nu misschien wel beroemd geweest.’ Opeens klinkt mijn stem over de bomen heen:

Mutter, ach Mutter, es hungert mich, Gib mir Brot, sonst sterbe ich.

Warte nur, warte nur, mein liebes Kind, Morgen wollen wir ernten geschwind.

Und als das Korn geerntet war, Rief das Kind, noch immer dar: Mutter, ach Mutter, es hungert mich, Gib mir Brot, sonst sterbe ich.

Warte nur, warte nur, mein liebes Kind, Morgen wollen wir dreschen geschwind,

Und als das Korn gedroschen war, Rief das Kind noch immer dar:

Mutter, ach Mutter, es hungert mich, Gib mir Brot, sonst sterbe ich.

Warte nur, warte nur, mein liebes Kind, Morgen wollen wir backen geschwind.

Und-als-das-Brot-gebacken-war; Lag-das-Kind-auf-der- Totenbahr.

Ik heb het konijn verschrikt zien weglopen...

Nu denk ik aan Rebecca en de modeplaten. ‘Met de eerste trein moet ik morgen weg, hoe laat is dat?’ ‘Zeven uur.’ ‘Goed, om zeven uur ga ik weg.’ ‘Zing nog eens, Elisa.’ ‘Wat?’ ‘Datzelfde lied, het klinkt zo mooi in het bos.’ En ik weer:...

Und-als-das-Brot-gebacken-war, Lag-das-Kind-auf-der-Totenbahr. ‘Je legt er zo veel gevoel in dat ik het voor me zie,’ zegt mijn moeder met een treurige stem. Dan zoent ze me, ze moet op haar tenen gaan staan want ze is klein. En licht, zo licht, dat ik haar op kan tillen. Ik draai haar in de rondte. ‘Nee, dat niet, dat niet!’ roept ze, ‘ik word duizelig.’ ‘Voel je wat?’ vraag ik haar. ‘Ja, duizelig, zei ik je toch, een vreemde duizeligheid.’ ‘Afschuwelijk erg?’ ‘Je overdrijft.’ Ja, ik overdrijf, maar het is zo goed om in dit bos deze woorden nog eens uit te spreken. We lopen weer gearmd naar huis terug. Mijn vader zit aan tafel. Voor hem ligt een bruine kaart. Een derdeklas spoorwegabonnement.

‘Wat betekent dat?’ vraagt mijn moeder. ‘Ik houd dit leven niet uit,’ zegt hij, ‘en de tijden zijn zo ongunstig. Als we alles kwijtraken dan verdien ik tenminste nog wat. Ik begin van voren af aan, je ziet het...’ Hij houdt de bruine kaart voor haar neus. ‘Dan ben ik weer hele dagen alleen,’ zegt moeder. Het klinkt bijna vrolijk. En ik denk, zonder het uit te spreken: ‘Dan zal je mij weer meer zien, moeder.’

Natuurlijk mis ik de volgende ochtend de trein. Niet alleen de eerste, maar de tweede ook. Moeder is als een kind dat vakantie heeft. Ze neemt me mee de stad in om koffie te drinken, en het is al bijna sabbat als ik thuiskom. Rebecca grijpt meteen naar de rol modeplaten. ‘Ga maar niet knippen,’ zeg ik, terwijl ik al in een pan sta te roeren, ‘je mag er op vrijdagavond toch niet aankomen, bekijk ze alleen en zondagmorgen kan je heel vroeg beginnen.’

Simon was voor zijn doen buitengewoon vrolijk. Na het eten speelde hij domino met Judith. Toen kwam Louise. Ik was helemaal vergeten te vragen of hij haar gezegd had dat ik ons musiceren op maandag had verzet. Zij sprak er niet over en hij ook niet. Ik speurde of ik iets kon ontdekken van een samenzweren tegen mij, van iets dat er tussen hen was ontstaan. Maar Simon deed of zij er niet was en haalde Rebecca, die haar modeplaten bekeek, in het spel en ze maakten een pot van apenootjes die Simon won en met de kinderen deelde. Judith stopte een nootje in haar mond, achter een kies en zei: ‘Wedden dat het morgenochtend nog op dezelfde plaats zit?’ ‘Geen weddenschappen op vrijdagavond,’ zei Simon en dat bracht Louise op het idee weer eens wat meer te weten van wat wel en wat niet geoorloofd was op sabbat. En waarom. ‘Tennissen bijvoorbeeld?’ ‘Op een harde baan zou ik het toestaan,’ zei Simon, ‘maar niet op een grindgrond, dat maakt kuilen.’ ‘En krasjes maken?’ Ja, daar was moeilijk op te antwoorden. Soms moest Simon, die op zaterdag altijd van lesgeven was vrijgesteld, wel eens

op een joodse feestdag werken. En hoe dan te doen met de aantekeningen, je moest toch cijfers geven? Voor hij kon antwoorden zei Rebecca: 'Ik heb er heel wat gevonden in je laatste puntenboekje.' 'Dat gebeurt onvrijwillig,' zei Simon toen. En Louise lachte.

Ik keek die twee mensen zo eens aan. Daar zat de man met wie ik mijn leven deelde. Voor hoe lang nog? Steeds meer beklemde mij zijn aanwezigheid, of hij nu niets zei, mopperde, driftig werd of vrolijk was, ik kon hem niet meer om mij heen velen. En toch bewaakte ik hem als mijn bezit en schonk ik heel wat meer aandacht aan hem dan ik ooit had gedaan. Ik kende hem nu eigenlijk wel uit mijn hoofd. Bijvoorbeeld: wat doet Simon als het dominospel beëindigd is? Om een glas water vragen. Wat doet hij wanneer hij zijn vilten pantoffels aantrekt? Eerst de linkervoet in de rechterschoen steken. En wat, wanneer hij wakker wordt? Vier keer vervaarlijk niezen. Maar dat is niet alles. Ik ken ook zijn antwoorden vooruit, niets is onverwacht. Wat antwoordt hij wanneer ik hem vertel dat wij nog zuiniger moeten zijn? Ik zal meer bijlessen geven (maar hij doet het nooit). Wat wanneer ik, niet meer door onwetendheid maar uitsluitend door achteloosheid, een fout in de joodse huishouding bega? Van je vaders bloed heb je maar bitter weinig meegekregen. En wat wanneer Louise belt? Ja, wat? Nu weet ik geen antwoord, nu moet ik nadenken. Vroeger, lang geleden, zei hij: 'Daar heb je haar weer,' en nu zegt hij niets meer.

Louise is de laatste tijd heel wat opgeknapt. Haar gezicht lijkt zelfs dikker, en vreemd, het is net of dat jongensachtige van haar lichaam verdwijnt. Haar heupen zijn minder smal, haar mantelpakje zit zelfs wat gespannen. En wat is ze toch levendig geworden! Ze luistert en antwoordt en stelt vragen, eindeloze vragen. Allemaal over gebruiken die ze zo graag wil leren kennen. En ze weet er al heel wat. Ze dringt nu niet meer aan op melk in haar thee als ik, op de nog niet geheel afgeruimde tafel, de theeglazen neerzet. Ze weet immers dat het nog niet lang ge-

noeg geleden is dat we vlees hebben gegeten. Het is voor haar een plezier met ons mee te doen. Maar waarom bewaak ik hen eigenlijk als ik niets liever wil dan wegtrekken om haar mijn plaats af te staan. En wil ik dat dan werkelijk?

Die dag dat ik voorgoed dit huis verlaten zal, zal ik Louise vragen de grendel op de deur te doen. Het huis verlaten, waarheen? Nu begint Simon te gapen. Dat is verschrikkelijk lelijk. Je ziet dan precies hoe zijn gebit in de mond is vastgehecht. Gelukkig houdt hij nu zijn zakdoek ervoor. 'Ben je moe?' vraagt Louise. 'Ik zal maar weggaan. Tot maandag.' 'Tot maandag,' herhaal ik. Het is alles zo gewoon, morgen de sabbat en dan de werk-zondag, dan maandag. Het leven gaat door, en er moet al iets buiten mij om gebeuren als het veranderen zal. Ik kan toch zomaar niet weglopen. En de kinderen dan?

Tweeëntwintig

De sabbat komt met prachtig weer. Als Simon naar de synagoge is stel ik mijn dochters voor een wandeling te maken. Rebecca wil niet. ‘Waarom niet?’ vraag ik. ‘Ik heb geen zin,’ antwoordt ze, en terwijl Judith al is aangekleed loopt zij nog rond in haar nachthemd. ‘Zorg dan dat je klaar bent als wij terugkomen.’ Dat belooft ze. En zo ga ik met Judith alleen, Elisa Cohen-van Dam en haar oudste dochter Judith, op sabbatmorgen. Terwijl rondom mij de huisvrouwen het druk hebben met haar inkopen voor de zondag, terwijl er ramen worden gelapt en bellen gepoetst, wandel ik daar rustig in een mooi blauw mantelpak. Soms ontmoeten wij andere sabbatgangers, allemaal keurig gekleed zoals wij, met hoeden op en handschoenen aan en rustig, o, zo rustig, en stilstaande voor de etalages, maar geen van hen gaat naar binnen om te kopen.

Met Judith kan ik goed praten, ze is geïnteresseerd in alles wat ze op haar weg tegenkomt. Ik bemerk hoe de jongens haar aankijken, ze is niet mooi, o, verre van dat met die bril, en bovendien is ze te dik. Maar ze heeft iets in haar ogen dat aantrekt, iets zinnelijks dat die jongens direct voelen. Een neemt zelfs zijn hoed voor haar af. ‘Wie is dat?’ vraag ik. ‘Ik ken hem niet,’ antwoordt ze terwijl ze bloost. Nu is blozen zo erg niet, dat weet ik bij ondervinding, wit worden betekent heel wat meer. We gaan in het park op een bank zitten. Ik kijk op mijn horloge, we moeten thuis zijn voor Simon terug is. Ik hoop maar dat Rebecca niet vergeten is zich aan te kleden. Die lieve kleine Rebecca...

Die lieve kleine Rebecca... Ze staat daar nog in haar nacht-

hemd, helemaal alleen in de slaapkamer. Klazien is in de keuken bezig. De keuken ligt in het souterrain, juist aan de andere kant van het huis. Eigenlijk is er dus niemand, zij is alleen met haar modeplaten die ze onder haar matras heeft verstoppt. En alleen met A en Z. Ze duwt de matras op en haalt de platen eronderuit. De gekleurde ligt bovenop. Dan gaat ze op haar bed staan, zo kan ze juist als ze zich uitrekt bij A en Z komen. Z hangt naar beneden en A bungelt boven. Dat hoort zo. Z zit in een koperen cirkeltje en A ook. Beide hangen ze aan het uiteinde van een kettinkje. Beide hangen ze aan de onderkant van de gaslamp met de rose ballon. Een vreemd ding, zo'n gaslamp, de enige in het huis. Ze hadden gewoonweg vergeten die weg te halen. Veel hoger, tegen het plafond, hangt de glazen bol met het elektrische gloeilampje erin. De gaslamp wordt alleen maar aangestoken wanneer de elektrische niet branden wil. Judith en zij hebben dan veel plezier met A en Z. Er blijft altijd een vlammetje, en trek je aan A dan gaat het volle licht op, trek je aan Z, ploef, is het uit. An en Zu, Zu en An, twee Duitse woorden die ze tenminste niet meer hoeft te leren. Maar zodra de elektricien de boel gerepareerd heeft, wordt de kraan weer dichtgedraaid en verdwijnt het vlammetje en dus ook het plezier. Ze trekt nu aan A en ze trekt nu aan Z maar natuurlijk gebeurt er niets, het is ook zomaar een spelletje, een tweemaal verboden spelletje vandaag: ten eerste omdat ze er niet aan mag komen, en dan zeker niet op sabbat. Nu gaat ze weer terug naar haar modeplaten. Er staan prachtige kinderen in afgebeeld, alle te zamen in een rij, alleen met hoepel en autoped of met hun moeder. De vaders ontbreken. Ze dragen jurken en pakjes die je in Holland nooit ziet, en ze hebben allemaal mooie gezichten, en ogen die je aankijken. Net zoals de anderen die al op karton geplakt waren en die zelfmoord hebben gepleegd omdat ze van de piano weg moesten en geen huis meer hadden. En als ze nu deze levend maakt door ze ook op te plakken, waar moet ze die dan laten wonen? Er is overal plaats en nergens, overal veegt en schrobt Klazien of

neemt ze stof af. ‘Er is geen huis voor jullie,’ zegt ze en denkt na. Waarom heeft de hond van de burens zijn kleine hondjes opgegeten, drie van de vier tenminste? Niemand wist het, maar zij begrijpt dat nu maar al te goed. Omdat er in de mand geen plaats voor ze was; de eerste dagen wel, maar later toen ze groter werden en wilden spelen...

Nu geeft ze haar nieuwe modeplaatkinderen allemaal namen: Constantijntje en Esmeralda, Hubertina en ja, deze aardige jongen met zijn tennisracket zal ze toch maar weer Richard noemen. Voor Richard is er altijd plaats, al zou het maar in haar schooltas zijn. Ze knipt hem uit en plakt hem op het karton. Het is een keurige jongen, met zo'n gezicht denk je niet aan katte-kwaad. Met zo'n gezicht als Rebecca kan je ook niet eraan denken dat je op sabbat niet mag knippen. Nu moeten de anderen doodgemaakt worden. Ze kan ze verscheuren, maar dan blijven er toch nog stukjes leven. Ze kan ze verbranden, maar ze heeft geen lucifers. Ze kan ze ook laten stikken. Dan hoeft ze ze niet eens uit te knippen, maar alleen de bladzijden met de kinderen uit de tijdschriften te trekken. De grote mensen blijven nu alleen over. En zij raakt de tel kwijt, ze heeft al wel meer dan driehonderd jongens en meisjes. A en Z en Z en A. Maar ze werken niet, want de gaskraan is immers dicht. Een dichte gaskraan kan je openmaken. Rebecca hijst zich weer op aan de bedrand, het ding zit stevig vastgedraaid en ze heeft niet genoeg kracht. Maar tenslotte kan zij die papieren kinderen niet opeten, zoals de hond met zijn jongen gedaan heeft. Door gasverstikking om het leven gekomen, dat lees je toch zo vaak in de kranten die vader op de WC laat slingeren. Nu moet eerst de deur op slot. Wanneer die dicht is probeert ze het nog eens, ze wikkelt haar nachthemd om haar hand, dan glijdt het koper minder. En... het lukt. A werkt en Z bungelt dus boven.

Nu legt ze alle uitgescheurde bladzijden op haar schoot en wacht... ‘Dit is het beste zo,’ zegt ze nog hardop. ‘Ik weet eigenlijk niet waarom ik weer om jullie gevraagd heb, maar ik heb nu

tenminste Richard terug, hij blijft bij me.’ Dan zegt ze niets meer. Maar wat gaat het langzaam voor ze dood zijn...

Elisa komt thuis en ziet Rebecca niet. Ze roept maar krijgt geen antwoord. Ze vraagt aan Klazien of ze haar heeft zien uitgaan. ‘Nee,’ zegt Klazien, ‘ik heb haar helemaal niet gehoord, ze zal nog wel in haar slaapkamer zijn.’ Dan wil Elisa de deur van die kamer openen. Maar hij is op slot. ‘Rebecca!’ roept ze, ‘wat zijn dat voor grappen, maak vlug voort, vader komt dadelijk thuis!’ Maar Elisa weet niet dat Simon er al is. ‘Rebecca,’ roept zij nog eens, ‘geef dan toch antwoord!’ Dan gaat ze naar de tuin toe, waar de ramen van de kinderkamer op uitkomen. Door het gordijn heen ziet ze Rebecca op bed liggen. Nog eens roept ze haar nu, met een stem die haarzelf vreemd is. Dan drukt ze met haar elleboog het raam in. ‘Ben je gek geworden?’ schreeuwt Simon, ‘wat doe je? Het is sabbat!’

Judith en Klazien snellen toe. Aan de overkant kijkt iemand uit het venster. Terwijl het bloed langs haar gescheurde mouw druppelt, wringt Elisa zich door het raam heen. ‘Rebecca,’ roept zij weer, ‘Rebecca, lieveling.’ Het kind beweegt niet, naast haar liggen de modeplaatbladzijden. De opgeplakte Richard houdt ze in haar hand.

Er bleek geen dokter nodig, want toen Elisa, de gaslucht ruikend, ijlings deur en ramen geopend had en Rebecca naar de tuin droeg, sloeg het kind meteen haar ogen op en dronk de frisse lucht in. ‘Zijn ze dood?’ vroeg ze. ‘Er was immers toch geen plaats voor ze, alleen Richard mocht leven.’

Zo is die sabbatmorgen met dat heerlijke weer. De gebakken vis staat op tafel, die is natuurlijk koud omdat ze vrijdag reeds is bereid. De broden voor het gebed liggen toegedekt te wachten. Met bevende handen trekt Simon het blauwe zijden met zilverdraad geborduurde kleedje eraf, snijdt het kapje van de ‘galle’, doopt het in het zout en steekt het in zijn mond. Zwijgend overhandigt hij dan Elisa het tweede stuk, het derde is voor

Judith, en het vierde... Daar doet Simon zowaar tegen alle voorschriften wat boter op en brengt het zelf naar Rebecca die op de divan - nog wat bleekjes - uitgestrekt ligt. Hij geeft het haar en zij lacht en likt met haar tong die boter eraf. En het lijkt wel of hij vergeet dat het zaterdag is, want als hij haar vraagt: 'Wat wil je nog meer?' en zij antwoordt: 'Een kop chocolade,' dan roept hij Klazien en zegt: 'Maak even chocolade voor Rebecca, want in de thermosflessen hebben we alleen thee en koffie van gisteren.'

Ach, die sabbatmorgen. Om één uur is het al net of er nooit iets is gebeurd, de tafel is al weer afgeruimd en Rebecca bekijkt de modeplaatbladzijden. Ze heeft besloten de kinderen morgen allemaal uit te knippen. Vader heeft een woning voor ze bedacht: de sjoelbak, die nu in de hoek van de kamer zal mogen staan zolang zij dit wil. Het kind is nu bijna weer vrolijk, en de stemming is zo zacht, zo mild.

'Een Hollands, joods binnenhuisje,' denkt Elisa, 'misschien moest dit wel gebeuren om alles weer in orde te brengen. Iedereen op zijn beurt moest ook bleek worden. Nu is het Simon, en ach, zijn donkere ogen staan zo treurig. Telkens zet hij zijn bril af om de glazen schoon te maken. Zo heb je die ogen ook gezien, toen je Simon voor het eerst ontmoette. Toen heb je ze gezoend. Uit het medelijden dat van een kristallen kroon aan het plafond stroomde, een kroon waarvan de lichten plotseling uitgingen. Toen wist je al dat Simon slechte ogen had. Nu zijn ze nog slechter, een is geheel blind, het andere is aangetast.' Elisa staat op. Ze slaat haar armen om Simons hoofd en zoent weer zijn ogen. Maar haar lippen zijn koud, en er is geen kristallen kroon, er zijn twee kinderen. De oudste kijkt wat spottend, het is of zij zich afvraagt: wat betekent die komedie? De jongste ziet niets, die ligt over de sjoelbak gebogen om voor Richard, de lieveling, de beste en meest standvastige plaats te vinden. En Simon zucht, het is of dat gezoen hem hindert. Toch lijkt het erop dat de dag goed zal blijven. Iedereen heeft een zachte stem. Rebecca mag de hele bonbonnière leegsnoepen, en niet die met de bruids-

suikertjes van Jamin, maar de goede, de blauwe, waar dure bonbons in liggen. Er komt geen visite en de enige die deze atmosfeer niet deelt is Klazien, zij heeft een harde stem en kijkt bijna kwaadaardig als ze zegt dat ze vanmiddag beslist uit moet. ‘Op zaterdag?’ vraagt Elisa, ‘dan eten we immers altijd zo laat.’ ‘Niks aan te doen,’ antwoordt Klazien, ‘als u wilt dat ik blijf, dan moet u me laten gaan.’ ‘Goed,’ antwoordt Elisa. Klazien heeft al eerder bij joden gediend, en net als Mina denkt ze: ‘Het eten is goed, en je kunt met ze doen wat je wilt, het lijkt warempel wel of ze bang voor de meiden zijn.’ ‘Dan ga ik maar, mevrouw, de winkels zijn nu open en daar wil ik meteen eens van profiteren.’

Nu is er dus geen vreemde meer in huis. Ze eten laat want er is niemand om het gas aan te steken. Maar Judith helpt, ze snijdt de koude aardappels in plakjes en warmt de rest van de vrijdagavondsoep op. Dan dekt ze de tafel, ze haalt het damasten sabbatkleed eraf en legt het geruite ervoor in de plaats; ze telt: vier lepels, vier vorken, vier messen... Bijna waren het er drie geweest. ‘Ik zal nooit met zo'n man trouwen als vader,’ denkt Judith terwijl ze bezig is. ‘Ik wil een die mij midden in mijn werk op zal tillen en me dan gaat zoenen.’ Ze weet - ook zonder dat haar moeder het haar gezegd heeft - dat ze niet mooi is. Het lijkt zelfs of haar neus steeds groter wordt en daarbij nog scheef gaat staan. Maar ze heeft stevige borsten, en ze heeft nog iets anders, veel warm gevoel, veel te warm eigenlijk voor zo'n noordelijke provincieplaats. Hoe heeft Rebecca toch zoiets verschrikkelijks kunnen doen? Je hebt een hart, maar je hebt toch ook je verstand. ‘Aan tafel!’ roept ze nu, en trekt haar schort uit. Simon wast zijn handen.

Dan schijnt het licht over vier gezichten. Simon vertelt over zijn jeugd. ‘Ik heb ook tot tien jaar met poppen en beren gespeeld, Rebecca.’ En Elisa denkt weer: ‘Misschien is alles toch niet verloren, misschien kunnen wij door Rebecca opnieuw beginnen. Richard ligt naast Rebecca's bord. Er heerst zo'n vredige stemming, hoe lang mag dat nog duren? Zelfs het smakken van Simon stoort de stilte niet.’

Dan wordt er gebeld. ‘Niet opendoen,’ zegt Elisa. Maar reeds staat Judith bij de deur en roept door het luikje: ‘Wie is daar?’ ‘Ik,’ antwoordt een stem, ‘ik, Louise...’

Drieëntwintig

Een paraplubak wordt op zonnige dagen vergeten maar Louise komt met zo'n vaart binnen dat ze hem omver schopt. Het is een paraplubak van koper en op de stenen vloer maakt dat een hels lawaai. We schrikken er allen van en lopen de gang in. 'Kleine lieveling!' roept Louise en pakt Rebecca, die met verschrikte ogen rondkijkt, op. 'Je leeft nog, gelukkig, je leeft nog, hoe heb je toch zo dom kunnen zijn. Kijk eens wat ik voor je heb meegebracht? Een boek met kinderliedjes; als jij ze zingt, zal ik je op de piano begeleiden, als de sabbat tenminste voorbij is. Wat een angst voor jullie allemaal, wat een dag moeten jullie hebben gehad. Maar je ziet er niets van, integendeel, het kind lijkt wel opgelucht. Toch moet er iets mis zijn met de opvoeding.'

'Zou je je mond willen houden?' fluistert Elisa. En daarna hardop: 'Er is niets gebeurd, ik weet niet wat je eigenlijk bedoelt. Rebecca heeft zich vergist met de A en Z van die ouderwetse gaskettinkjes. En van domheid is hier geen sprake.'

'Ach zo,' antwoordt Louise, 'Klazien heeft mij iets heel anders verteld. Ik ontmoette haar bij de kruidenier, de winkel was vol op zaterdag, dat begrijp je wel, en iedereen luisterde.' Elisa zegt tegen de kinderen: 'Neem de sjoelbak en ga in vaders studeerkamer spelen. En wat heeft Klazien dan wel verteld?' vraagt ze aan Louise.

'Verteld?' herhaalt Louise, 'dacht je misschien dat een meid zou zwijgen over wat er al zo bij jullie gebeurt? De hele stad spreekt over de sfeer die hier heerst, over de opvoeding die jullie de kinderen geven, over die verdeeldheid en de arme Simon die niet gewaardeerd wordt. En over jou, Elisa, begrijp je, over jou, die hem bedriegt en voorliegt, die op reis alles wat joods is van je

afgooit, die je kinderen ham en garnalen te eten geeft, die de sabbat niet met ze eert... Als je soms mocht denken dat de mensen dat niet te weten komen, dan heb je het toch mis.'

Ik antwoordde niet, ik ging de kamer uit, naar onze slaapkamer toe, ik nam de zalf voor Simons arm en zijn stinkende scheerzeep en smeed alles in een hoek. Toen kwam ik weer binnen. Louise fluisterde tegen Simon. 'Genoeg!' riep hij, 'ik wil niets meer weten, ik heb begrepen. Ga het huis uit, Louise, ga het huis uit, ik word driftig...'

Maar hij had geen tijd om driftig te worden. Want juist toen Louise het huis uitging - het was al bijna negen uur - kwam een collega van Simon de stoep op. 'Jonge, jonge,' zei hij, 'jullie hebben geluk gehad met dat kind van je. Maar daarom ben ik niet hier gekomen, ik ben er niet bij geweest, ik kan er niet over oordelen maar je begrijpt dat erover gepraat wordt in zo'n provincieplaats. Er is echter iets anders waarover ik je wilde spreken, waarde Cohen. Je moet naar mijn bescheiden mening je voorzorg nemen. Ik kom je waarschuwen, we gaan naar een oorlog toe. Ditmaal zullen wij er niet buiten kunnen blijven. Binnen een paar jaar hoogstens zal het zover zijn, geloof me.'

Nu was Simon een man die zich weinig met politiek bemoeide; hij was vóór alles een overtuigd mizrachist, wilde Palestina voor de joden, op orthodoxe grondslag. Zeker, hij was op de hoogte van wat er zich zo in de wereld afspeelde, maar dat ging buiten hem om, het drong niet tot hem door. Hij sprak erover in het vrije kwartiertje in de docentenkamer maar vergat het daarna weer. Dr. De Bruin, zijn collega, was leraar geschiedenis, en daarom dacht hij zeker dat hij het kon weten. Simon reageerde bijna niet op zijn woorden. 'Voorzorg,' zei hij alleen, 'die kan je nu nog niet nemen. Alles kan heel anders lopen dan jij dat uitstippelt.' De Bruin zei: 'Ik meen het goed met je, en het zou toch niet gek zijn als je naar het zuiden van ons land solliciteerde, dan zit je dicht bij de grens. En, het is maar miserabel om

het te moeten zeggen, maar wat er vanochtend gebeurd is doet je naam stellig geen goed en dat is ook de reden dat ik mijn waarschuwing verhaast heb. Jij zult van die geschiedenis met je dochter de minste last ondervinden, maar denk aan je vrouw en je kinderen. Enfin, zie wat je doet. Ik mag je graag, Cohen, dat weet je wel. A propos, er moet een werk over Napoleon bestaan, in het Frans dan altijd, waarin zijn liefdeleven duidelijker omschreven wordt dan in de Nederlandse vertalingen die ik bezit. Zou jij mij daaraan kunnen helpen?’

Ik moet natuurlijk niet vergeten dat mijn grootmoeder van vaders kant, Goedkind heette, Judith Goedkind. Ik heb haar nimmer gekend, ze moet zo'n soort vrouw geweest zijn als de moeder van Simon, maar haar naam zegt mij dat zij superieur aan haar was. Goed-kind, dat kan alleen maar een hart geweest zijn dat klopte voor man en kinderen. Een zuiver hart, dat alles zonder meer kon aanvaarden. Wat heb ik van haar geërfd? Nu ik de slaap niet kan vatten, hier nog aangekleed alleen in onze slaapkamer op mijn bed liggend, wil ik dit overdenken. Wellicht heb ik een stukje van dat Goed meegekregen. Dat stukje dat mij smeekt en bidt om alles te laten zoals het is. Om de catastrofe die Louise nu in ons reeds lang versleten geluk heeft gebracht eenvoudigweg te negeren. Om Simon te kalmeren, zijn rust te herstellen. Om te zamen door te gaan, te zamen te verhuizen naar het zuiden van het land, ongeacht oorlog. Dat zal immers al een afwisseling op zichzelf zijn. En om daar een nieuw en dan goed joods familieleven te beginnen. Ik zal zelfs een bandeau dragen, als Simon dat nog wil. Ik zal iedere sabbatmorgen met hem mee naar de synagoge gaan en de blaadjes van mijn gebedenboek tegelijk met de andere bezoeksters omslaan, mij tegelijk met haar naar het oosten toedraaien, als dat aangegeven staat, en mijn hoed ophouden of desnoods een zwart kanten kapje aanschaffen, zoals de vroomste vrouwen dragen. Ik zal afstand doen van alles wat nog jeugdig aan mij is en achter de

tralies van ons vrouwenbalkon in die onbekende synagoge naar beneden gluren, naar de mannen, en trachten Simon te herkennen uit al die in witte gebedsdoeken gewikkelde heren. Simon, mijn man. Met mijn twee dochters naast me zal ik daar zitten, als de godvruchtige mevrouw Cohen-van Dam. In dat nieuwe stadje zullen de mensen niets van ons afweten, we zullen het volmaakte geluk voorstellen. Ook zal ik 's avonds Simon aanbieden zijn taartje op te snoepen. Hoe lang is dat eigenlijk geleden dat hij voor het laatst mij bevredigd de rug toedraaide in dit echtelijk bed? Vanzelfsprekend kan niemand mij beletten niet aan hem te denken...

Maar ik moet natuurlijk ook niet vergeten dat mijn grootmoeder van moeders kant Timmerman heette, Felice Timmerman. Het oorspronkelijk beroep van haar vader was timmerman, maar hij heeft zo lang en zo vlug getimmerd dat er juist voor zijn dood een biscuitfabriek ontstond. Mijn grootvader nam die over en er kwamen deelgenoten, van wie een de bussen voor zijn rekening nam en een ander de koekjes die ieder jaar een nieuwe vorm kregen, en dus beter smaakten. Ook brachten ze albums als reclame, kinderalbums. Met plaatjes van vogels en vissen, bloemen en boten in de verpakking van die bussen. Dat was een goed idee, maar of het grootvader is geweest die dat heeft bedacht weet ik ook niet. In tegenstelling met grootmoeder Judith Goedkind heb ik grootmoeder Felice Timmerman wel gekend. Moeder gaat hoe langer hoe meer op haar lijken, dus ik later ook; ze was klein en tenger en ging recht door zee. In het stadje waar ze woonden had de familie een plaats in de kerk op de eerste bank. Ze zaten daar op rood fluwelen kussens die ze van en mee naar huis sleepten. Op Kerstmis werden er wel honderd arme kinderen uitgenodigd, die kregen dan chocolademelk en natuurlijk ook biscuits. In huis rook het daar altijd zo fris, ik herinner mij niet precies meer naar wat.

Felice Timmerman was koel en bedachtzaam, ze liet niet met zich sollen. Ze leefde als een goede christin en was vriendelijk

voor de weinige joden die ze kende, maar meer dan vriendelijk ook niet. Van mijn vader heeft ze nooit gehouden. Als ze dat gedaan zou hebben, dan was er wel een mogelijkheid geweest hem iets anders te laten worden dan reiziger. En mijn moeder heeft ze haar *mésalliance* met die jood nimmer kunnen vergeven.

Ik houd dus het midden tussen Judith en Felice, tussen vader en moeder... En als ik nu naar Felice luister in plaats van naar Judith? Dan staat mij maar een ding te doen: weg te lopen, onverwijld weg te lopen, met of zonder de kinderen. Beter met de kinderen, zou Felice gezegd hebben, laat de jood Simon voor wat hij is. Hier is de noodzaak in het spel. Zo veel beledigingen, dat is genoeg, nietwaar Elisa? De kruik gaat zo lang te water, enzovoort, nietwaar Elisa? En nog eens: hier is de noodzaak heer en meester.

Dus dan loop ik weg voor het licht is morgenochtend. Voor de mensen in ons stadje mij met de kinderen te zien krijgen. Voor Louise is teruggekomen. Voor er iets kan worden beslist over ons vertrek naar het zuiden van het land. Judith en Felice... Het is nu juist middernacht. De zondag is al begonnen. Voor Elisa de kracht vindt om op te staan en zich uit te kleden, valt ze in een diepe slaap.

Vierentwintig

Louise wachtte die zondagochtend niet tevergeefs. Ze stond nog in haar donkerbruine ochtendjas toen er reeds werd gebeld. Door het raam glurende, wist ze voor ze iets zag: het is Simon. Ze keek op haar horloge: nog geen halfnegen. Vlug haalde ze de kam door haar haren en trok de ceintuur strakker om haar heupen heen. Simon kwam binnen en zette zijn hoed op de buste van Beethoven. Hij was ongeschoren en zijn brilleglazen waren beslagen. Hij stopte zijn pijp en zei: ‘Wat jij mij gisteravond vertelde over het bedrog van Elisa tijdens haar vakantie, uit welke bron heb je dat, Louise?’ Louise antwoordde niet dadelijk, ze zocht naar haar woorden, ze wist te goed wat ze wilde dat er gebeuren moest, en daarom mocht ze zijn sympathie niet verspelen.

‘Ik weet het niet meer precies,’ antwoordde ze toen, ‘maar het is immers van geen belang. En misschien was het niet eens waar. Maar begrijp je, Simon, ik was zo ontdaan over die zelfmoordpoging van Rebecca, dat ik niet anders kon of ik moest Elisa om het een of ander aanvallen.’ ‘Je hebt het toch niet uit je duim gezogen, Louise?’ ‘Hoe kan je nu zoiets van mij denken! Het is een verhaal dat hier de ronde doet, iemand heeft haar van de zomer gezien in haar hotel, en ook eens met een man. Maar je weet zelf hoe dat gaat, de helft zal er wel van gelogen zijn.’ ‘Rest nog de andere helft, kan je me daar niet vollediger over inlichten?’ ‘Nee,’ zei Louise. En nog eens: ‘Nee... Maar wat kom je hier eigenlijk doen, zo vroeg in de morgen?’ ‘Ik moet een oplossing vinden,’ antwoordde hij, ‘ik moet Elisa laten weggaan, alleen, of te zamen met haar de stad verlaten.’ En hij vertelde haar over het bezoek van dr De Bruin, hoe iedereen op de hoogte

was van wat er gistermiddag was gebeurd, en hoe zijn collega hem gewaarschuwd had voor een komende oorlog. ‘Daar geloof ik niet in,’ voegde hij eraantoe, ‘het is veeleer een voorwendsel van hem om ons op een goede manier uit de stad weg te werken.’

Louise luisterde, toen zei ze: ‘Ik zal een kop koffie voor je zetten, dat zal je goed doen.’

Het was fris in de keuken, zij legde haar hoofd tegen de koude muur. ‘Als ik hem met haar en de kinderen laat weggaan,’ dacht ze, ‘dan ben ik hem kwijt, zoals alle andere mannen die ik niet aan me heb kunnen binden. Ik moet er iets op vinden, ik zal er iets op vinden.’ Ze balde haar magere vuisten en keek ernaar. ‘Als mijn handen alles uit die dode toetsen kunnen halen, waarom kunnen ze dan ook niet een mens weer tot het leven terugbrengen? Want met Elisa samen in een vreemde stad gaat Simon tenonder. Zij is immers niet bij machte opnieuw te beginnen en hij evenmin.’

Toen zij met de grijs emaille koffiepot weer binnenkwam zat Simon voorovergebogen in de fauteuil. Door haar smalle neusgaten snoof ze met een pervers welbehagen de tabakswalm en die vreemde mannenlucht op. Toen sloeg ze haar arm om hem heen. ‘Luister naar me,’ zei ze, ‘ik moet je een voorstel doen. Als de verzoening met Elisa vandaag niet tot stand komt zal het nooit meer gebeuren, begrijp je?’ Hij reageerde niet. ‘Nooit,’ herhaalde ze. ‘En dan zal jij niet weggaan, maar Elisa met de kinderen, of in ieder geval met Rebecca. Jou verwijten ze stellig niets van wat er gisteren is gebeurd, Simon. Iedereen kent het onevenwichtige karakter van Elisa. Dan blijf je dus alleen. En wie zal voor je zorgen? Klazien? Simon, ik...’

Toen nam ze zijn handen en zoende ze. Wat konden haar die ongesoigneerde nagels schelen, het was de schuld van Elisa die hem er niet aan herinnerde ze te verzorgen. ‘Ik ben een christin,’ ging ze door, ‘en jij bent een jood, een orthodoxe jood nog wel. Je hebt me veel van je godsdienst verteld en ik weet hoe gering de

kans is jodin te kunnen worden. Maar ik begrijp zo goed de traditie van je religie die je lief is, en als je alleen blijft, Simon, dan kan je op mij rekenen, ik ben bereid...'

'Met een christin trouwen,' sprak Simon als tegen zichzelf, 'dat zal ik nooit doen.'
'Wie spreekt er over trouwen,' antwoordde zij, 'jij, maar ik niet. Ik zou je alleen willen verzorgen.' 'Bedoel je soms samenhouden?' riep hij toen en schrik en afschuw kwamen in zijn ogen. Hij stond op en greep zijn hoed. 'Drink je koffie toch,' zei Louise. 'Nee,' antwoordde hij, 'het spijt me dat je de moeite genomen hebt die te zetten; ik heb er niet aan gedacht, maar ik heb mijn handen nog niet gewassen, mijn mond nog niet gespoeld en geen ochtendgebed gezegd.'

Ook Elisa wachtte die zondagochtend niet tevergeefs. Want ze werd laat wakker en bleef in bed liggen, zodat ze Simons afwezigheid niet eens bemerkte. Onophoudelijk en onopzettelijk draaide haar linkerwijsvinger rondom een streng van het blonde, sluike haar. In de spiegel van de grote kast kon ze zichzelf zien liggen, zoals die morgen nog voor haar huwelijk, bij Simons hospita. Ze sloeg de dekens van zich af en zag hoe door haar rose nachthemd haar huid ook rose scheen. Toen legde ze haar handen op haar buik, en terwijl ze die buik aanraakte ging het door haar heen: 'Als ik nog eens een baby zou krijgen, een jongen, zou dan wellicht alles beter gaan?' Ze zag zich opeens hoogzwanger door de stad wandelen, de beide dochters naast zich. Kaarsrecht, trots, en vol nieuw moederverlangen, zoals ze de meisjes ook gedragen had. Als dit kon gebeuren, als dit kon... Een zoon. Toen stond ze op. 'Ik mag mij vandaag, op zondag, niet mooi maken,' dacht ze, maar toch haalde ze haar zacht-blauwe blouse te voorschijn, kapte zich met meer zorg dan anders, en de eerste die dit zag was Rebecca.

'Moeder, je bent zo mooi,' zei ze, 'en vader is juist zo lelijk.' 'Waar is hij?' vroeg Elisa. 'Hij is bezig zijn ochtendgebed te zeggen. Ik vind dat leren hokje, dat hij met een riem om zijn

voorhoofd bindt, zo lelijk. Ik weet wel dat de wetsrol daarin zit, of misschien heet dat anders, maar het is net een grote wrat. Op school zeiden ze dat de pest zo begon. Een dikke, zwarte puist.'

Elisa antwoordde niet, ze ging naar de kamer om voor het ontbijt te zorgen. Simon kwam zonder groeten binnen en zette zich aan tafel. Hij deed alsof hij haar niet zag. Hij droeg, zo vroeg in de morgen al, zijn dubbele bril en zij vroeg: 'Heb je last van je ogen?' Hij knikte ja. Na het ontbijt zei ze tegen de kinderen: 'Gaan jullie samen naar het stadspark toe. Het is zulk mooi weer.' Judith was daar direct voor te vinden, ze hield van het park, vooral op zondagochtend, dan liepen er veel jongens die naar haar keken. Het speet haar alleen dat Rebecca mee moest.

Wanneer neemt de onmacht der mensen een aanvang? Wanneer hun trots en hun eigenwaarde? Een leven kan voorbijgaan zonder dat deze gevoelens ooit bewust geworden zijn. Een leven kan voorbijgaan en op het ogenblik dat trots en eigenwaarde als het ware via armen en benen, vingers en tenen wegvloeien, worden ze plotseling door een ongekende kracht weer naar boven gestuwd.

Elisa dacht: 'Ik ben nog een jonge vrouw, en mijn haar glanst steeds, gelijk op de bruiloft van mijn nicht Rosa. Ik wil opnieuw beginnen, ik zal alle resten van Felice Timmerman in mij vernietigen en slechts Judith Goedkind volgen.' Dat dacht zij terwijl ze daar voor haar man stond die nog zat te eten. Hij doopte zijn brood in zijn koffie en bleef zwijgen. Zij zei toen: 'Simon, wil je mij vergeven?' Zij zei dat zomaar, zondermeer, ze meende ook zondermeer een antwoord te krijgen. Het antwoord: ja, Elisa. Maar Simon liet zijn brood in zijn koffie vallen, schoof zijn stoel achteruit en riep: 'Het is dus toch waar dat je met de kinderen deze zomer overal hebt gegeten, de sabbat niet hebt geëerd en...!' 'Ja, het is waar.'

Zoals zo vele vrouwen koos ook zij de gemakkelijkste weg: die van de waarheid, want hierop moest immers vergiffenis

volgen. Haar leugens behoorden nu tot het verleden, haar onwil tot het jodin-zijn ook. Zij wilde voor alles haar gezin redden, ze wilde Simon weer achten, weer bij hem slapen en zwanger worden. Dit voegde zij er nog aan toe. Ook dat dr. De Bruin uitsluitend zo gesproken had om hem te laten weten hoe een nieuwtje binnen vierentwintig uur in de stad bekend werd.

‘Maar dat geklets gaat vanzelf weer over, Simon, dat begrijp je ook wel.’ Hij zei alleen maar: ‘Het is dus waar, en dat na zo veel jaren huwelijk. En ze hebben je ook nog met een andere man gezien.’ ‘Dat is juist,’ zei Elisa weer, ‘maar wat voor een verschil maakt het of ik met een man of een vrouw spreek. Ik houd toch alleen maar van jou.’ ‘Dat lieg je!’ schreeuwde hij, ‘je hebt nooit van mij gehouden, je hebt getracht je aan mij aan te passen, aan mijn lichaam en geest en aan het jodendom, maar dat laatste heb je gehaat, zoals alleen maar een half-jood dat haten kan. Het is misschien ook mijn fout geweest, maar nu is het te laat, nu wil ik de knoop doorhakken, nu...’

‘De knoop?’ vroeg Elisa. Trots en eigenwaarde vloeiden langzaam weg, maar werden niet weer naar boven gestuwd want de onmacht nam een aanvang. Elisa zag nog slechts Felice Timmerman, tenger, koel en bedachtzaam en ze kon zich Judith Goedkind niet meer voorstellen. Terwijl ze in haar gedachten naar haar beeltenis zocht, vielen er wat tranen over de zachtblauwe zijden blouse; ze droogden echter snel. Waren het wel echte tranen geweest?

Maar bij Simon bleef de onmacht weg, daar werden integendeel trots en eigenwaarde naar boven gestuwd, met zo'n kracht alsof het een zwanezang moest beduiden. Hij zette zijn dubbele bril af en fixeerde Elisa met het goede oog. Het andere hield hij gesloten. Deed hij het expres? Hij was zo lelijk dat zij verschrikt achteruit deinsde. Was zij het of Felice Timmerman die sprak: ‘Bij alles wat je mij hebt aangedaan, heb je ook nog mijn vermogen verspeeld.’ Het was de eerste keer dat ze deze woorden zo onomwonden zei. Ze vervolgde: ‘En je werk waarvoor je

naar Parijs bent gegaan heb je nooit afgemaakt. Dat ik veel meer te doen heb dan vroeger, daar bekommer je je niet om. Dat ik moeite heb van je salaris rond te komen, daar denk je niet aan.'

Dat was het laatste. Toen verdween Felice Timmerman en haar plaats werd geheel door de onmacht ingenomen. Elisa ging zitten en dacht nog alleen: 'De bankrekening van mijn vader, de bankrekening van mijn vader,' en een zin van lang geleden kwam in haar op: 'Ik wil geen misbruik van je maken...' Ze hoorde niet hoe Simons trots en eigenwaarde onwaarheden naar voren brachten waarin hij als martelaar stond afgetekend: de man die geleden had, die geen schuld aan dit alles had, de gelovige die vóór alles voor God had geleefd. 'Een maniak, Elisa, goed, een maniak, omdat jouw tegenzin voor de joden mij zo gemaakt heeft.' Maar zij hoorde niets van dit alles, nu leidde de onmacht haar tot het laatste. Ze sloeg haar armen om Simon heen, ze drukte hem tegen zich aan, hij was zo verwonderd, hij liet haar begaan. 'Kom,' zei ze zacht, 'kom, laten we trachten elkander weer lief te krijgen. Ik ben je vrouw, neem me in je armen, Simon.'

Ze was nu heel dicht bij hem. O, het was zo lang geleden dat ze mannelijke warmte had gevoeld, het duurde wellicht minder dan een minuut, toen stootte hij haar van zich. 'Ik kan niet meer,' zei hij, 'het is voorbij, het is alles voorbij. Je hebt nooit geweten hoe ik naar je verlangd heb.' Hij zei dat juist op het ogenblik dat zij na jaren iets van dat afschuwelijk erge gevoel in zich voelde terugkomen.

Vijfentwintig

Ik ben naar mijn dokter in Amsterdam gegaan. Hij zei: ‘Kleine Elisa, ditmaal zal het een zoon worden.’ En hij duwde me achter het scherm opdat ik mij zou uitkleden. Maar ik vertelde hem dat ik geenszins daarvoor kwam. Integendeel. Ik wilde Simon verlaten, maar hoe moest ik dat doen en kon ik de kinderen meenemen? Hij gaf me een sigaret en zei: ‘Een dokter is geen advocaat, Elisa, en wat je mij daar allemaal vertelt verwondert mij eigenlijk niets, maar nog eens, een dokter is geen advocaat.’ En hij bracht me naar de deur en gaf mij het adres van een advocaat die geen dokter was, juist wat ik nodig had. ‘Ik hoor nog wel van je,’ zei hij, ‘en vergeet niet dat kalktabletten je geen kwaad zullen doen, je ziet er wat slapjes uit.’ Toen spoedde hij zich naar zijn wachtkamer en riep: ‘Wie volgt!’

Ik stond in Amsterdam en het was al ver in de middag. Ik liep langs de grachten, juist voorbij het huis van Rosa, maar ik belde niet aan. De advocaat ontving mij dadelijk. Hij drong op verzoening aan. ‘Onmogelijk,’ antwoordde ik. ‘Niets is onmogelijk,’ zei hij, ‘ik kan u staaltjes vertellen van veel ernstigere gevallen dan het uwe. Luistert u eens naar me.’ Ik kreeg nu de verhalen van meerdere mislukte huwelijken te horen. Maar al de ellende was gebaseerd op het bedrog van de vrouw of van de man. ‘Ik heb Simon nimmer bedrogen,’ zei ik nog eens met nadruk, ‘en hij mij voor zover ik weet ook niet. Misschien heeft hij in Parijs een avontuurtje gehad (het was de eerste keer dat ik aan zoiets dacht), maar dat zou dan ook wel het enige geweest zijn. Hij is altijd thuis en is heus geen Adonis. Zijn oudste meisjes-leerlingen zijn allesbehalve van hem gecharmeerd.’ Over Louise zei ik alleen: ‘Hij voelt wel vriendschap voor de pianiste die mij

begeleidt, of beter, zij dwingt hem ertoe zoiets te gevoelen. Nee, de scheiding die ik vraag heeft met bedrog niets uitstaande. Het is het oeroude probleem van de kinderkamer, het probleem van de godsdienst waarin je bent grootgebracht of niet, en dit alles leidend naar de vraag: wat waren mijn ouders? Hoe gedroegen zich mijn ouders? Er bestaat geen mogelijkheid voor een orthodoxe jood zoals hij zich met een half-jodin te vereenzelvigen. Ik ben niets, weet u, ik ben evenveel christin als jodin, of beter, even weinig. Ik heb niets meegekregen. Ik had nooit over godsdienst nagedacht. Hij heeft mij er middenin gebracht, middenin zijn voorschriften en gebeden. Zondermeer moest ik alles aanvaarden. Ik heb het geprobeerd, geloof u mij, maar bij elke poging van mijn kant die slaagde bracht hij weer andere geboden naar voren. Het hield niet op, het leek op het laatst bijna of hij ze zelf verzon. Of hij ze bedacht om mij lastig te vallen. In deze omgeving ben ik vrouw en moeder geworden en zijn mijn dochters grootgebracht.'

'Is dat alles wat u hem te verwijten hebt?' vroeg de advocaat toen. 'Alles?' herhaalde ik, 'is dat soms niet genoeg? Hoe kan ik u de stemming uitbeelden die er op vrijdagavond heerste? De angst dat er iets niet goed zou gaan, de angst voor zijn driftbuien en bedorven uren. Hoe de leegheid van de lange zomerzaterdagmiddagen waarin de kinderen elk speelgoed werd verboden, waarin ze lezen moesten of wandelen, maar dan ook niets anders dan wandelen. Daar u mij deze vraag gesteld hebt, vrees ik dat dit alles u ontgaat.'

'Het is misschien beter dat u eerst nog eens een psychiater consulteert,' zei hij. Ik stond op en vroeg: 'Wat ben ik u schuldig?' Ik heb betaald en ben zonder een woord meer te zeggen de deur uitgegaan.

Er woonden op die gracht nog meer advocaten, overal zag ik opeens witte marmeren borden met zwarte letters of zwarte met gouden letters. Ik las de namen en ging tenslotte naar binnen bij een die Polak heette. Wellicht zou ik hier beter begrepen

worden. Ik stak mijn verhaal weer af, wel niet met dezelfde woorden, maar het kwam tenslotte op hetzelfde neer. ‘Een onmogelijk samengaan dus,’ zei de advocaat. ‘Ja,’ antwoordde ik, ‘kunt u dat begrijpen?’ Hij stond op van zijn bureaustoel en kwam naast mijn fauteuil staan. ‘Begrijpen,’ zei hij, ‘het is in mijn lange praktijk de eerste keer dat ik een dergelijk gegeven voor een scheiding moet behandelen. Het treft mij des te meer omdat ik zelf half-jood ben en mijn vrouw jodin is. Ons huwelijk is om zo te zeggen volmaakt, en toch, soms heeft zij een gebaar, uit zij een gedachte, of volbrengt ze iets dat zover van mij afstaat en waarin ik noch iets van mijn christen-zijn, noch van dat van jood kan terugvinden. Ik zal u helpen, mevrouw,’ zei hij toen en ging weer zitten. Hij zocht in papieren en gaf mij de eerste aanwijzingen om zo vlug mogelijk tot een scheiding te geraken. Ik begreep dat alles tot een komedie moest worden teruggebracht, omdat de reden op zichzelf onvoldoende was. Ik reikte hem de hand. ‘Goedenavond, Mr Polak,’ zei ik. ‘Goedenavond, mevrouw Cohen,’ antwoordde hij. En ik wist dat hij, zoals ik, het drama voelde dat achter deze namen school.

Toen ben ik weer naar ons stadje teruggegaan. Er was niets veranderd. Speet dat mij? Ik vond Judith bezig haar huiswerk te maken en Rebecca speelde als altijd met haar modeplaatkinderen. Simon was in zijn studeerkamer, ik hoorde hem hoesten. ‘Vader is verkouden,’ zei Judith. Klazien was in de keuken en zei: ‘Gelukkig dat u terug bent, ik weet waarachtig niet wat ik koken moet.’ Er was ook inderdaad niets meer in huis. Ik stuurde de kinderen naar de kruidenier en de slager toe en dekte de tafel. ‘Goedenavond,’ zei Simon, meer niet. Het werd een opgewekte maaltijd, want de radio stond aan en niemand zette die af. Al etende zongen de kinderen de bekende wijsjes mee.

Ik had mij erop ingesteld dat Simon een vreemde voor mij was geworden. Het ging me zonder veel moeite af. Ik voelde mij als een onmisbare huishoudster en die rol vervulde ik goed,

een paar weken lang zelfs. Ik bereidde me langzamerhand op mijn vertrek voor, ruimde kasten uit en in, keek de garderobe van de meisjes na, die beiden zeker tot de uitspraak bij Simon zouden blijven, en legde mijn persoonlijke dingen bijeen in een paar koffers. Judith was van alles op de hoogte, ze nam het kalm en zonder enige emotie op. Ze vond het wel interessant zei ze, een meisje uit haar klas had ook gescheiden ouders, ze werd toch zo verschrikkelijk verwend, en door haar moeder, en door haar vader. Rebecca wist van niets. Ik zei haar dat ik binnenkort voor mijn gezondheid een poosje weg zou gaan. ‘Wie verzorgt ons dan?’ vroeg ze. ‘Klazien,’ antwoordde ik. ‘Maar ze mag toch niet koken, ze is immers geen jodin,’ zei Rebecca weer. ‘Judith zal toezicht houden.’

Louise kwam die week op het vastgestelde uur om met mij te musiceren. Ze zag er jonger en beter uit dan anders. Ik wist niet in hoeverre zij was ingelicht en zweeg dus. Zij praatte over niets anders dan muziek. ‘Je moest toch weer eens zangles gaan nemen, Elisa,’ zei ze, ‘je stem is bijna aan de volmaking toe. Het zou jammer zijn wanneer dat wat er nog aan ontbreekt niet gecultiveerd werd.’ ‘Wie weet,’ antwoordde ik. ‘Alles goed?’ vroeg ze nog toen ze wegging. Ze vroeg dit niet eenmaal, maar tweemaal. ‘Uitstekend, Louise.’

Op de vooravond van mijn heengaan dekte ik de kinderen zelf toe, als toen ze nog klein waren, en zat ik, dan op de ene, dan op de andere bedrand en hield hun handen in de mijne. Toen ben ik naar de huiskamer teruggegaan en heb voor Simon thee ingeschonken, veel suiker en geen melk. We zaten tegenover elkander, hij keek mij niet aan maar ik hem wel. Ik zag hoe hij de krant steeds dichterbij zijn ogen bracht, en o, vergiste ik me, nee, het was waar, zijn hand beefde. Hij droeg zijn trouwring; ik droeg mijn trouwring. ‘Simon,’ zei ik, ‘het is voorbij. Ik heb je niet gelukkig kunnen maken, we hebben elkander niet begrepen. Geloof mij dat ik veel in je waardeer. Geloof mij dat wanneer jij

die avond toen ik naar je toekwam, mij niet van je gestoten zou hebben, ik nooit de moed gevonden had heen te gaan. Heen te gaan, waarheen? Jij blijft in je eigen huis, voorlopig met je beide kinderen. Jij hebt je werk, er verandert aan je leven eigenlijk niet zo veel. Als je Judith een beetje goed aanpakt, dan kan je veel aan haar hebben, ze is volkomen van de huishouding op de hoogte. En ach, wie weet, misschien, Simon, vind je nog wel eens een joodse vrouw met wie je in de synagoge zult kunnen trouwen. Jij hebt in je verliefdheid gedacht dat je wel over het gemis van onze joodse huwelijksinzegening heen zou kunnen komen. Integendeel, dat is de oorzaak van alles geweest.' Hij antwoordde - en zijn stem herinnerde mij eraan hoe hij in de eerste jaren van ons samenzijn 's avonds verzen van Kloos voor mij reciteerde -: 'Ik moet eerst tot rust komen, Elisa. Dat dit in mijn leven moest gebeuren. Als mijn goede moeder het geweten zou hebben...' 'Maar ze had ook nooit haar toestemming gegeven tot een huwelijk met mij,' antwoordde ik hierop. 'Dat is waar,' zei hij. Zo bleven we praten, zonder een hard woord, maar ook zonder enige poging tot verzoening zaten wij daar die laatste avond bij elkaar. 'Ons trouwen was een onvergeeflijke fout,' zei ik nog toen ik opstond om naar bed te gaan. 'Niet ik, maar jij had dat van tevoren moeten weten. Je was beter af geweest met een christin dan met mij.'

Hij schoof zijn stoel weg en stond op. Hij stootte zich aan de hoek van de tafel. 'Goede reis, Elisa,' zei hij. Toen gaf hij een kreet, het leek in niets op huilen, het was een kreet als van een gewond dier, het galmde door de ruimte, een, twee, drie keer... en met zijn handen om zijn hoofd geslagen liep hij mij voorbij de kamer uit.

Ik ruimde met trillende handen de theeboel op en deed de grendel op de deur. De volgende ochtend, nog voor iemand in huis wakker was, schoof ik die grendel weer weg. En in de straat keerde ik mij nog eenmaal om en las: S. Cohen. Leraar Frans MO.

Zesentwintig

Het was in het rijke vooroorlogse Den Haag dat Elisa onderdak vond. Ze kende deze stad nauwelijks, ze was er slechts nu en dan een dagje geweest. Het viel haar op hoe goed de vrouwen er gekleed waren, hoe de winkels, cafés en theesalons steeds veel bezoekers trokken, en hoe kalm het leven er eigenlijk zijn gang ging in tegenstelling met het rumoerige Amsterdam. Ze wandelde in het Bezuidenhout, door het bos, ze wandelde op de Scheveningseweg onder de oude bomen en meer dan eens vroeg zij zich af: ‘Ben ik dit, Elisa Cohen-van Dam, spoedig weer Elisa van Dam, die hier gaat alsof het leven haar niets anders te bieden heeft dan over deze verzorgde wegen te dwalen?’ Ze voelde zich of ze na een langdurige ziekte voor het eerst weer naar buiten mocht. Niet de toekomst hield haar bezig, maar het heden. En omdat ze aan dat heden niets kon veranderen, noch aan de verlatenheid van haar kinderen, noch aan de chaos in haarzelf, en omdat ze het verloop der dingen niet kon versnellen, gebruikte ze elke minuut die de dag haar bracht om zich te verlustigen aan al deze nieuwe indrukken. Het gebeurde dat ze een dagabonnement op de Haagse tram nam en van 's ochtends tot 's avonds de stad doorkruiste, hier eens uitstapte om een expositie te bekijken, daar weer om op een bank gezeten de onbekende voorbijgangers gade te slaan.

Thuiskomend in de kleine kamer die ze gehuurd had luisterde zij dan naar de straatgeluiden en ging reeds vroeg naar bed. De dagen werden weken en toen ze zo meer dan een maand had geleefd bedacht ze dat zij eindelijk eens iets moest gaan doen om geld te verdienen. Maar relaties om ergens werk te vinden had ze niet. Ze kocht nu geregeld een krant en zocht in de advertenties

om te zien of er iets geschikts voor haar bij was. Tenslotte kon ze eigenlijk alleen maar de huishouding doen, en terwijl ze juist besloten had hiervoor een bureau te consulteren, zag ze in het avondblad een grote annonce, een oproep voor een leidster van een clubhuis voor meisjes. Ze schreef hierop en ontving een antwoord. Haar eerste reactie was spijt. Spijt omdat ze haar vrijheid ging verliezen. Haar tweede was nieuwsgierigheid. Ze kleepte zich in een donker mantelpak en in de spiegel kijkend bemerkte ze voor de zoveelste maal hoe ze steeds meer op haar moeder ging lijken. Niets had ze van dat forse, ronde van de Van Dams. Alleen de naam droeg ze, wellicht zou die bij haar sollicitatie nog een obstakel vormen.

‘Het werk dat wij tot stand gebracht hebben en waarvoor wij een energieke vrouw zoeken,’ zei de mevrouw bij wie Elisa haar bezoek aflegde, ‘heeft tot doel fabrieks- en ateliermeisjes van de straat te houden. Zoiets te ondernemen lijkt in onze stad heus niet overbodig. Een vrije jeugdvorming dus, waarvan ik u nog wel een en ander vertellen zal, en dan op liberaal joodse grondslag.’ ‘Wat?’ riep Elisa meer dan dat zij het vroeg. De dame tegenover haar zei: ‘Schrikt u daarvan? Van het vrije of van het joodse?’ Elisa antwoordde niet dadelijk. ‘Als het op katholieke grondslag geweest was, zou ik dan ook zo gereageerd hebben,’ dacht ze. ‘Is dit toeval of mijn noodlot?’

Op een proeftijd van drie maanden werd ik ten slotte aangenomen. Zo stapte ik dus iedere avond om halfzeven op mijn fiets en reed naar het oude huis, waar enkele kamers waren ingericht voor de ontvangst van die meisjes. In de eerste weken kwamen ze in groepen binnen (de jongsten waren twaalf jaar, de oudsten zo ongeveer twintig) om eens poolshoogte te nemen wat er daar wel met hen gebeuren ging. Maar hun geschiedde niets, alleen mij. Ik liet ze doen waar ze zin in hadden, ze trokken de kasten open en rommelden alles door elkander; ze hingen hun mantels over de met zorg aangebrachte reproducties van onze grote

schilders, sloegen met drie tegelijk op de piano en scheurden bladzijden uit de bibliotheekboeken. Ze zetten thee en amuseerden zich ermee elkander nat te gooien.

En ik stond daar maar in hun midden. Machteloos. Ik huilde bijna dat ik niet groter was en mijn stem niet sterker. Ik riep zo nu en dan: ‘Stilte!’ maar ze schreeuwden en ze joelden zo luid dat niemand het hoorde. Trouwens, ze hadden zich toch niet aan mij gestoord. Ik keek verward rondom me in bleke gezichten met felrode opgemaakte lippen, ik baande mij een weg tussen wijd-uitstaande haren die tegen mijn hals en wangen kriebelden, ik liep van rechts naar links tot ik in een klein zijkamertje geduwd werd waar een van de jongste meisjes bezig was te tekenen. ‘Ik heet Golderiesje,’ zei ze, ‘dat betekent gouden roosje. U hebt het veel te druk, mevrouw, u moet er hulp bij nemen. Die grote meiden zijn niet bang genoeg voor u.’ ‘Dank je, Golderiesje,’ zei ik en streek haar over het haar. Ze knipoogde tegen me en boog zich weer over haar tekening.

Alles was tenslotte een kwestie van organiseren. Ik zocht, te zamen met het bestuur, jonge mensen die me zouden kunnen helpen bij de taak die voor mij alleen veel te zwaar bleek. Ik was nu van 's ochtends vroeg tot 's avonds laat onderweg en doorkruiste het luxueuze Den Haag waarvoor ik geen oog meer had. Ik bracht huisbezoeken in het Lam Groen en in de Faber van Riemsdijkstraat. De meeste moeders ontvingen mij buitengewoon onvriendelijk: ‘We hebben u en uw club niet nodig,’ zeiden ze, en lieten mij onder aan de trap staan. Na een maand echter had ik een programma in elkaar gezet en ervoor gezorgd dat er iedere avond van de week iets anders gedaan werd. Ik leidde zelfde zanglessen, een van de grootste attracties, en las ook voor. Zo enigszins tot rust gekomen kreeg ik ten slotte de gelegenheid mij in deze verwilderde jeugd te verdiepen. En op het ogenblik dat ik mijn eigen kinderen verwaarloosde, vond ik hen, of ik wilde of niet, in deze mij vreemde meisjes terug. Maar niet alleen aan mijn kinderen, ook aan mijn man werd ik gedurig

herinnerd. Er waren er bijvoorbeeld die aan trachoom leden en een bril droegen, die zetten ze telkens af om hem schoon te maken, en net zoals Simon: onhandig, bezwaard, ja eigenlijk belast. Ze hadden ook diezelfde donkere blik, datzelfde opvliegende karakter en een gelijke onbekwaamheid voor alles wat handenarbeid betrof. Anderen verdiepten zich uitsluitend in boeken, ze zaten erover gebogen... Simon. Velen ook hadden zware borsten als Judith en hielden niet op verhalen over jongens te vertellen en te giechelen om elk woord waar een dubbelzinnigheid achter kon schuilen. Dit alles kwam op mij af, drong zich aan mij op, door kinderen met wie ik in wezen niets te maken had. Thuis zaten Judith en Rebecca, waarom was ik hier ingesloten, en niet met hen te zamen in onze ruime woning? Waarom was Simon afwezig en toch ook weer aanwezig?

De oudste meisjes vroegen mij vaak - ook buiten de zangles om - iets voor haar te zingen. Het liefst in een vreemde taal, dat klinkt zo chic, zeiden ze. Ik ging aan de piano zitten en zij schaarden zich om mij en neurieden mee.

Op een avond kwam er een oude man naar boven toe, een vader die een boodschap moest brengen aan zijn dochter. Hij ging naast de piano staan en luisterde, ik zag hoe hij luisterde, het was of zijn grote oorschelpen zich mee bewogen met het ritme van de muziek. Toen het lied uit was kwam hij naar mij toe en zei: 'Een stem is het hoogste goed dat aan een vrouw gegeven is, u moet er God dankbaar voor zijn.' Ik duizelde even van zijn woorden. Onder het verderzingen trokken mijn eerste huwelijksjaren aan mij voorbij. Met dezelfde eenvoud waarmede Simon bij onze eerste ontmoeting die woorden had uitgesproken, had ook deze man ze gezegd...

Wanneer ik 's avonds laat thuiskwam, heel laat, niet voor het sluiten van de volksdancings, viel ik vermoeid in een diepe slaap. Ik had geen ogenblik tijd om aan mijzelf te denken, want 's ochtends vroeg trok ik er al weer op uit. Mijn enige vrije avond was de vrijdagavond; de club was dan gesloten om de

weinig orthodoxe kinderen gelegenheid te geven de aanvang van de sabbat in familiekring door te brengen. Het was in een van die kostbare vrije uren dat ik ergens in een café ging zitten om Simon te schrijven. Niet over onze scheiding, dat ging alles vanzelfsprekend via Mr Polak, de zaak scheen zelfs een vlot verloop te hebben. Maar ik voelde sinds lang de behoefte hem te zeggen welk werk ik verrichtte, hem te laten weten dat het niet om zijn jood-zijn was dat ik hem verlaten had, maar om er nog eens de nadruk op te leggen dat een huwelijk tussen ons niet meer mogelijk was. Ik wilde hem bedanken voor dat wat hij mij geleerd had, en hem vertellen dat er door toeval of noodlot in mijn volkomen nieuwe hoofd, het Haagse hoofd noemde ik het - en ik wist dat hij hierom zou glimlachen - eindelijk dan toch een richting gekomen was, zij het dan ook verre van orthodox. Dat ik opeens voor het feit was gesteld te kiezen. Maar dit zonder enige verdienste mijnerzijds, Simon, want wanneer de oproep door een katholieke of protestantse instelling zou zijn geplaatst zou ik zondermeer die richting opgegaan zijn. Ik vroeg hem of het hem geen vreugde deed te horen dat wanneer Judith en Rebecca aan mij toegewezen zouden worden - waar veel kans op bestond - ik hun reeds door mijn werk bewijzen zou dat ik de godsdienstige overtuiging van hun vader allerminst verguisde. Integendeel! Ik zat erover te denken of het niet verguisde moest zijn, streepte de t door, zette er een d boven, streepte die weer door en maakte er een onduidelijke t van die desnoods voor een d kon doorgaan, en met het glazen staafje in mijn koffie roerende keek ik rond in het kleine café-restaurant. Overal aan de tafeltjes zaten bezoekers, bijna niemand was alleen en ik besloot juist naar de leestafel te gaan, toen ik voelde hoe ik door een man gefixeerd werd. Ik wendde mijn hoofd af maar dat hielp niets. Zijn blik drong door mijn hand en haren, zodat ik wel terugkijken moest.

Toen ging er een schok door mij heen, die schok welke het afschuwelijk erge gevoel voorafgaat. Ik voelde hoe mijn wangen

warm werden, want ik had herkend zoals hij herkend had. Het was Richard. Richard met zijn kleine blauwe ogen, zijn blonde haar en een nu wat gebruide tint. Hij zag er niet veel ouder uit, alleen zijn jongensgezicht was in dat van een man veranderd. Ik zag ook dat hij niet alleen was. Een vrouw zat naast hem, een kleine Indische vrouw. Ze vroeg hem iets, maar hij liep weg en kwam op mij af.

‘Elisa, nietwaar?’ zei hij, ‘weet je nog wie ik ben?’ ‘Natuurlijk, Richard,’ antwoordde ik, en mijn hand beefde toen hij die kustte. ‘Hoeveel jaren is dat wel geleden, wat doe je, ben je getrouwd, heb je kinderen?’ ‘Twee,’ zei ik, ‘twee meisjes.’ ‘En je man? En zing je nog?’

Hij sprak zo zacht, ik had moeite hem te verstaan. En hij hield maar niet op mij te ondervragen.

Toen zei hij, op de kleine Indische vrouw wijzende: ‘Dat is mijn gescheiden vrouw. Ik was acht jaar met haar getrouwd. Nu ben ik weer vrij. Mijn God, wat was ik destijds nog onnozel om mij aan mijn familie te storen. Hebben ze zich om mij bekommerd toen ik daar in de rimboe van iedereen verlaten zat? Waar woon je, Elisa, en kan ik je terugzien? Zonder dat het moeilijkheden met je man zal geven? Ik moet nu weg, zij wacht op me.’ Ik antwoordde niet, ik scheurde de achterzijde van de enveloppe voor Simon bestemd, eraf, en vulde mijn naam en adres in. ‘Elisa Cohen-van Dam,’ zei hij, ‘dank je, en tot ziens. Ik zal je zo vlug mogelijk wat laten horen.’

Zevenentwintig

Nog diezelfde dag wist Louise dat Elisa vertrokken was. Ze hoorde het van een leerling die bij Rebecca in de klas zat. ‘Honderd dagen, dat is verschrikkelijk veel, hè juffrouw?’ ‘Ongeveer drie maanden, maar waarom vraag je dat, ga liever je toonladders spelen.’ ‘Honderd dagen zal de moeder van Rebecca Cohen wegblijven, want ze heeft rust nodig. Zij zegt dat ze gauw om zullen zijn, maar ik zou mijn mammie geen honderd dagen willen missen. Geen tien ook.’ ‘Waarom zou jouw moeder weggaan?’ vroeg Louise, en toen tikte ze hem met haar potlood op zijn vingers: ‘Je handen niet zo hoog houden, en hoor je dan niet dat het vals klinkt, je vergist je, g, a, g, a, en niet gis, a.’

Ze herhaalde deze woorden machinaal en toen het kind zijn ‘Vrolijke Ruiters’ uit zijn hoofd speelde luisterde zij helemaal niet meer. Elisa vertrokken... Dus Simon was alleen. Simon, Simon... Louise keek naar de denneboom voor haar huis. Het was nog steeds zo'n simpele boom, fris en groen, maar meer takken dan voorheen reikten nu tot haar venster, alsof ze vragen wilden of ze binnen mochten. Wellicht om beter te bespieden.

Zij stuurde het jongetje tien minuten te vroeg weg, hij keek naar de klok, hij merkte het wel maar zei niets en ging er vlug vandoor. Zijn ‘Vrolijke Ruiters’ bleven op de lessenaar van de piano staan. Toen was Louise dus alleen. Ze gooide zich op haar divan en begon hard te lachen, onbedaarlijk te lachen zelfs, en klapte in haar handen en stond weer op en sloeg een paar akkoorden aan. ‘Het is gebeurd, het is geschied,’ zong ze daarbij, maar ze kon de hoge noten niet halen, en haar vingers grepen een dieper akkoord en toen pas kon zij nadenken. Zou ze vandaag nog naar Simon toe gaan? Of was het beter tot morgen te wachten of misschien nog tot de dag na morgen?

‘Maar ik kan immers niet wachten,’ zei ze hardop en liep naar haar klerenkast en haalde haar nieuwe beige mantelpak eruit, en mijn God, hoe ver was ze al, hoe ver... ‘Ik zou deze kamers willen houden om les te geven,’ dacht ze, ‘dat is rustiger voor Simon. Zou Klazien willen blijven, en zal Simon de kinderen houden? Ik zou...’ Toen begon ze opeens te twijfelen. Wanneer Simons bezwaren onoverwinnelijk bleken, dan zou er immers niets gebeuren, dan zou ze hoogstens zijn vriendin worden, vriendin zondermeer, of wellicht met een beetje meer dan nu, maar de bekoring van dat opwindende, Elisa op de meest onmogelijke tijden te storen, zou dan voorgoed voorbij zijn. Omdat de twijfel sterker en sterker werd, haastte ze zich weg te komen.

Maar Simon was niet thuis. ‘Vader is uit,’ zei Rebecca die openmaakte, ‘en moeder is op reis om wat te rusten. En vader komt pas morgen of overmorgen terug, heeft hij gezegd.’ ‘En zijn school dan?’ vroeg Louise. ‘Dat weet ik niet,’ antwoordde Judith die er nu ook bij gekomen was, ‘hij zal zijn lessen wel verzet hebben. Maar komt u binnen.’ ‘Goed,’ zei Louise. De kinderen verdiepten zich dadelijk weer in hun huiswerk. Louise ging zitten op de plaats die Elisa had verlaten. ‘Dat is moeders stoel,’ zei Judith en schoof een andere bij de tafel. Louise voelde zich voor de eerste keer dat zij het gezin Cohen-van Dam kende als een vreemde. De meisjes zeiden niets. Zij probeerde telkens ze aan het praten te krijgen, maar ze antwoordden niet of nauwelijks, ze toonden zich beiden hevig geïnteresseerd in de boeken en schriften die voor hen lagen. Dus zei Louise ten slotte ook niets meer, ze dacht: ‘Als Judith en Rebecca hier blijven, wat een taak is er dan voor mij weggelegd. Opeens zal ik aan het hoofd van een gezin komen te staan. Maar als Simon mij niet wil? Wat een onzin, maar de kinderen, als die niets van mij willen weten, als die ons huwelijk tegenwerken? Voorbij mijn onafhankelijkheid, ik zal nooit meer zoals nu bijvoorbeeld midden op de dag tussen twee lessen door op mijn divan kunnen

gaan liggen en mijn ogen sluiten. Want ik zal mijn lessen alle na elkaar moeten geven om zo vlug mogelijk beschikbaar te zijn voor de familiekring. Maar als er niets gebeurt, hoe kan ik dan ooit weer aan die dagelijkse onafhankelijkheid wennen? Want voor mij is die met het vertrek van Elisa reeds voorgoed voorbij. Ik zal ook nooit meer een maaltijd kunnen overslaan of mij 's avonds tevreden stellen met het eten van restjes. Of niets horen dan de stilte en mijn eigen geneurie, en niets zien dan de denneboom en mijn eigen interieur, of misschien toch tot mijn dood toe, stilte en geneurie en denneboom en interieur. Nee, nee, er zal nu een man zijn die al mijn aandacht opeist en in de avond zal hij zeggen: “We gaan naar bed, Louise,” niets anders dan die vijf woorden, en ik zal hem volgen, en eindelijk, eindelijk... Maar als er nooit een eindelijk komen zal?”

Na een halfuur stond ze op. Klazien had de thee binnengebracht, maar Judith liet de muts op de theepot staan en de lege kopjes ernaast, zonder Louise te vragen of ze wat drinken wilde. ‘De groeten aan je vader,’ zei Louise, ‘ik kom wel gauw weer eens langs.’

Simon had de trein genomen naar het kleine stadje bij het Drentse dorp waar de rabbijn woonde die hij voor zijn huwelijk had bezocht. Hij ontving Simon alsof hij hem gisteren voor het laatst gezien had. ‘En?’ vroeg hij, ‘hoe gaat het ermee, bent u gelukkig geworden?’ ‘Nee,’ zei Simon, ‘neen.’ De rabbijn antwoordde: ‘Dat was te voorzien.’ En, nieuwsgierig: ‘Bent u nog bij elkaar?’ ‘Nee,’ zei Simon weer, ‘zij heeft mij verlaten, wij zullen scheiden.’ Hij vertelde toen met moeite over zijn leven. De rabbijn luisterde. Hij was ervan overtuigd dat Simon geen enkele schuld trof, hij had immers wetsgetrouw geleefd. En nog eens: ‘Dit was te voorzien, Cohen. En nu,’ zei hij, ‘zult u over een jaar of wat bij mij komen met een joodse vrouw en dan mag ik toch nog het genoeg smaken u de inzegening te geven. Of zult u uw fout herhalen? Ik hoop van niet.’ Simon schudde zijn

hoofd. ‘Nee,’ zei hij weer, ‘ik zal alleen blijven, met of zonder de kinderen, dat is nog niet beslist. Het is wellicht beter wanneer de moeder ze opvoedt, ik geloof niet dat ik dit kan. En voor mij is het misschien ook beter dat ik alleen blijf zoals vroeger na mijn studie, toen ik hard werkte om mijn broer een kans te geven en leefde als een gelovige jood. Leefde voor de wetenschap en mijn godsdienst. Noch het een noch het ander heb ik in mijn huwelijksjaren volbracht zoals ik eigenlijk wilde. De wetenschap werd mijn uitvlucht en niet mijn toevlucht, in de godsdienst werd ik zoals mijn vrouw zei, een maniak, uit angst dat er eens iets mis mocht gaan in haar onkundige handen. Zij had gelijk, ten slotte verdiepte ik mij niet meer in God, ik dacht niet: “Hoe kan ik God behagen,” maar ik spitste mij toe op het vinden van vergissingen door mijn half-joodse echtgenote begaan. Ik zocht ze en als ze er niet waren, schiep ik ze. U moet er minder van overtuigd zijn dat mij geen enkele schuld toekomt,’ zei hij toen en het was of er met deze bekentenis een jarenlange last van hem afviel. ‘Dat zou werkelijk onjuist zijn. Maar nu weet ik hoe ik verder leven moet. Ik zal voor mijn kinderen werken, voor hen en voor God.’

In deze stemming, die naar loutering leidde, kwam hij de volgende dag de huiskamer binnen. Daar zat Louise, precies zoals de vorige avond op een stoel naast die van Elisa. Zij stond op om Simon te begroeten, maar hij liep haar voorbij, en zij zei: ‘Goedenavond, cher ami,’ en hij antwoordde: ‘Ça va?’ en omhelsde de meisjes. Klazien bracht de soep op tafel maar ze vroeg niet: ‘Blijft u eten, juffrouw Louise?’ Zonder een ogenblik te verliezen reikte Simon haar de hand. ‘Ik ben veel werk achter,’ zei hij, ‘en zal het op prijs stellen wanneer je voorlopig niet langskomt.’

Achtentwintig

Drie dagen na haar laatste bezoek aan Simon stuurde Louise hem een brief. Goeddoen, atmosfeer, liefde en godsdienst waren de woorden die hierin herhaaldelijk voorkwamen, uitsluitend omdat zij voor het wagen van haar laatste kans geen andere tot haar beschikking had.

Want van die laatste kans was ze zich wel bewust in de nachten welke op het verzenden van die brief volgden en waarin zij vergeefs naar antwoord lag te hunkeren. Nachten zonder slaap en met confectie-dromen. ‘Lieve!ing,’ fluisterde zij soms, ‘lieveling, lig je wel goed?’ En ze strekte haar arm uit, opdat zijn hoofd hierop kon rusten. Soms ook sprak zij tegen hem, alsof hij in de Brabantse fauteuil zat. ‘Wat Elisa jou door haar halfslachtigheid heeft onthouden,’ zei ze bijvoorbeeld, ‘zal ik je nu brengen. Ik zal godvruchtiger worden dan de meest godvruchtige jodin; ik zal al je wetten uit mijn hoofd leren en mijn leven op jou instellen. Nimmer, hoor je me, Simon, nimmer zal je ook maar iets op mij aan te merken hebben. Ook niet in de liefde. Ik ben nog maagd, Simon, ik had je dat al zo lang willen zeggen, maar je gaf mij er de gelegenheid niet voor. Je zult het een genot vinden dat er nooit een man van mijn zinnelijkheid heeft geprofiteerd. Nieuw zal ik bij je komen, nieuw van geest en van lichaam. Zo zal je mij in je armen nemen en dan zal het gebeuren, het, het, het, eindelijk...’

Dikwijls ook, midden in de nacht, sloop Louise uit haar bed, glipte in haar pantoffels en zocht in haar boekenkast achter Staring en Ina Boudier-Bakker naar een lijvig deel: *De Erotiek in het Huwelijk*. Niet lang geleden is ze naar een andere stad gereisd waar niemand haar kende en daar heeft ze dat boek toen

gekocht: ‘... Een geschenk voor een vriendin die trouwen gaat, ziet u.’ Maar de verkoopster had niet eens geluisterd, een bon geschreven en het geld aangenomen. Louise kent de opeenvolging van de verschillende onderwerpen al uit haar hoofd. Telkens herleest ze dezelfde bladzijden, want er is iets dat ze nog beter zou willen weten, wat ze reeds zou willen voelen, om nog sterker en bewuster tegenover hem te kunnen staan. Zo, met *De Erotiek in het Huwelijk* in haar handen, valt ze dan ten slotte toch in die slaap met de confectie-dromen.

Binnen een week wist iedereen in die noordelijke provinciestad dat Simon en Elisa gingen scheiden. Daar had Klazien weer voor gezorgd. Ze had het wel niet openlijk gezegd, ‘maar nietwaar, als mevrouw werkelijk voor haar gezondheid op reis was gegaan, dan had ze niet zo veel persoonlijke dingen meegenomen waar ze blijkbaar aan gehecht was. Er is zelfs een vaasje weg, nee, nog mooier, het schoorsteenkleed uit de slaapkamer is ook verdwenen. Dus ze komt vast en zeker niet meer terug. Waar de kinderen zullen blijven weet ik ook niet, jullie moeten me nou niet het hemd van 't lijf vragen...’

In plaats dat Simon het door de houding van zijn leerlingen moeilijker zou krijgen, was het of die schijnbaar zo ongevoelige adolescenten daar in de schoolbanken iets begonnen te begrijpen van het kortstondige van iedere verbintenis, waarvoor de dood een oplossing is, stellig, maar waarvoor ook nog zo vele andere uitwegen bestaan. Simon, van zijn kant, legde zich er in die dagen op toe zijn lessen zo boeiend mogelijk te maken. Hij behandelde in de hoogste klassen de moderne Franse schrijvers en telkens ontmoette hij in deze romans familiedrama's met dezelfde uiteindelijke afloop, maar steeds bleef hij in de literatuur als aanleiding van een scheiding naar het probleem der godsdienst zoeken.

Intussen toonden ook zijn collega's zich buitengewoon vriendelijk. Ze inviteerden hem op de thee - iedereen was ervan

op de hoogte dat hij bij hen geen maaltijd gebruikte - en zij maakten hem het leven draaglijk. Met De Bruin, een vurig katholiek, had hij vele en diepgaande gesprekken. De Bruin was ervan overtuigd dat een kind van een katholieke moeder en een joodse vader en zonder godsdienst opgevoed, later bewust één kant op moest gaan. ‘Welnu, Cohen, voor jouw vrouw was niet de joodse, doch de katholieke godsdienst weggelegd. Het is overigens verwonderlijk dat zij dit niet eerder gevoeld heeft.’ ‘Maar nee,’ antwoordde Simon, wrevelig door andermans eenzijdigheid, ‘voor haar zal er nimmer een religieuze gedachte bestaan, voor haar is er slechts een leegte die ze door menselijke goedheid en geluk moet zien te vullen. God zal in haar leven nooit enige betekenis krijgen.’ ‘Amice,’ zei toen De Bruin die merkte dat Simon geen begrip tonen wilde, ‘die oorlog waarvoor ik je onlangs zo bang heb gemaakt, wees daar voorlopig maar niet meer ongerust over. Het schijnt dat de gemoederen weer wat gekalmeerd zijn. Jij blijft dus maar hier in ons midden en vertrekt niet naar het zuiden. En verder, sterkte en moed.’

Hij begeleidde Cohen tot diens huis. Bijna machinaal greep Simon met zijn hand in de brievenbus. Hij haalde er een krant en een brief uit. Hij las op het poststempel van die brief de naam van zijn stad en was enigszins verwonderd dat hij het handschrift niet kende. Hij scheurde de enveloppe open, zette zijn dubbele leesbril op, las en voelde een driftbui opkomen die terzelfdertijd verdreven werd door een golf van triomf. Want daarvoor was hij tenslotte toch een man, een vrouw wilde iets van hem, deze vrouw wilde iets van hem, terwijl hij aan haar woorden van die zondagmorgen generlei geloof had gehecht. Opeens moest hij toen aan Minouche denken. Hij wist niet waarom, want wat had Louise, die eenzame, wat verstarde vrouw met dit van levenslust bruisende meisje gemeen? En hij dacht nog aan Minouche toen hij in een paar regels Louise wees op het absurde van de veronderstelling dat er tussen haar en hem ooit iets van een liefde, in welke vorm dan ook, sprake kon zijn... ‘Na de mislukking van mijn

huwelijk met een half-jodin kan je toch wel vermoeden dat ik nu niet met een christin ga trouwen, hoeveel sympathie jij dan ook al voor het jodendom mag voelen.’ Hij strepte deze zin weer door en toen hij op een schoon blad opnieuw begon vroeg hij zich af waarom hij ze niet had laten staan. Eerst wist hij er geen antwoord op, maar toen werd hij er zich van bewust: niet de christin kon hem meer afschrikken, want van haar zou hij een gelovige kunnen maken, zo gelovig dat zij als uitzondering op een dag in het jodendom opgenomen kon worden. Na zijn experiment met Elisa was dit werkelijk niet een te moeilijke opgave een vrouw als Louise tot een wetsgetrouwe jodin te maken. Maar het was het woord huwelijk dat hij nimmer meer schrijven of uitspreken wilde, dat hij vergeten zou eens en voor altijd, en vervangen moest door twee andere: godsdienst en wetenschap.

Negenentwintig

En nu is het vandaag de laatste avond van mijn drie maanden proeftijd. Noch het bestuur noch de meisjes weten van iets, alleen ik ben op de hoogte van wat er gebeuren gaat. Daarom wellicht houd ik met nog meer enthousiasme mijn spreekuur dan anders. Tweemaal per week audiënsjie, noemen zij dat; wie er wat op zijn hart had kon komen. Voor de antwoorden op de diverse en meest onverwachte vragen heb ik nimmer een boek geraadpleegd. Ik heb gezegd wat ik voelde te moeten zeggen, en elk geval heb ik steeds individueel behandeld. Daar is bijvoorbeeld die mooie en voor dit milieu wat te burgerlijke Suze, die mij vroeg of ze nu wel of niet met haar verloofde naar bed moest gaan. Ik heb haar geantwoord: 'Je wilt trouwen, nietwaar, Suze? Blijf dan wie je bent tot je bruidsnacht toe.' Direct na haar kwam toen Marianne. Ze danste meer dan dat ze liep. Ze vroeg mij hetzelfde, in dezelfde bewoording, alleen was hier van een verloofde geen sprake, het was de acrobaat van een voorbijtrekkend circus die haar achterna liep. 'Een prachtman, mevrouw,' zei ze, 'en tot nu toe heb ik niet gewild.' 'Waarom?' vroeg ik. Ik vroeg dat terwijl ik ervan overtuigd was dat die acrobaat niets meer te verlangen had. Zij antwoordde dan ook: 'Er bestaat eigenlijk geen reden om te weigeren.' 'Dan moet je het doen,' zei ik en gaf haar een goede raad. Ze keek mij aan met ogen van: hoe heb ik het nou... ging de deur uit, en direct hierna hoorde ik harde stemmen in de gang. 'Je liegt het!' riep Suze rood van drift, 'als ze jou dat gezegd heeft en mij dit, dan is het een onbetrouwbaar mens. Zweer het op je familie.' 'Ik zweer het op de zaliger nagedachtenis van mijn grootmoeder,' zei Marianne en stak haar twee vingers in de hoogte. Toen kwam ik tussenbeide.

‘Wat ik jullie onder vier ogen meedeel, moet onder vier ogen blijven,’ zei ik. ‘Wat voor de een geldt, geldt nog niet voor de ander.’ ‘En mij heeft ze extra erbij gezegd wat ik te doen en laten had,’ riep Marianne nog. ‘Ze vond jou zeker te kinderachtig voor zoiets.’ Suze hijgde naar adem. Ze leed aan astma en ik was bang voor een aanval. Ik trok haar in een hoek van de kamer: ‘Ik dacht dat je intelligenter was,’ zei ik nog. Maar zij, die uit een gelovig milieu kwam, antwoordde met een verbeterde mond: ‘Het is een schande zoiets een joods meisje aan te raden. Ik bedank voor de club.’ Ze wilde weggaan en ik heb haar niet tegengehouden. Dus heeft ze eerst haar hoed opgezet en toen weer afgezet en is gebleven. Later op die avond heb ik lang met de oudsten over seksuele problemen gesproken. Het leek me alles zo vreemd, ik had immers zo weinig ervaring, maar langzamerhand werd ik mij ervan bewust dat ik erover kon vertellen zoals ik gedagdroomd had dat het zijn kon. Van de taartjes-opsnoeper maakte ik een fijnproever aan een dis: van hors d'oeuvre tot dessert, van bordeaux tot champagne naar koffie en likeur. Ze hebben naar mij geluisterd, er was er weleens een die giechelde, maar een ander bracht haar dan onmiddellijk tot zwijgen. Ik heb één ding gewild: dat ze niet, zoals ik, het huwelijk in zouden gaan met dat afschuwelijk erge gevoel, om zich zondermeer over te geven en in desillusies te storten. Ik heb het naast deze problemen ook dikwijls over gemengde huwelijken gehad. Er waren verschillende meisjes zoals ik, half-joods, van wie de meeste zich tot niet-joodse mannen voelden aangetrokken. Bij de anderen was juist het omgekeerde het geval, ze wilden een orthodox joods gezin stichten. ‘Wat denkt u ervan, mevrouw,’ vroegen ze weleens. Ik wist niet goed wat te antwoorden. Ik zei: ‘Als er van beide kanten veel liefde bestaat kan het een prachtig huwelijk worden.’ En eigenlijk meende ik dit ook nog. Want, vroeg ik mij af, zouden de problemen die een dergelijke verbintenis meebrengt niet uitsluitend de gecompliceerden van geest bezighouden en de eenvoudigen onberoerd laten?

En zo is het dan vandaag de laatste avond van mijn drie maanden proeftijd. Ik heb het contact tussen die verwilderde jeugd en mijzelf op de spits kunnen drijven. Terwijl ik daar op een wiebelend tafeltje zit voor te lezen, een tafeltje dat we op de rail van de schuifdeuren hebben gezet die de twee kamers aan elkaar verbinden, kijk ik nu en dan op. Eerst zie ik niets dan vele hoofden gebogen over hand- of tekenwerk, veel donkere haren; soms ook ontmoet ik een paar ogen, maar dan weer is het of ik geheel alleen in het vertrek ben en slechts de ziel van allen om mij heen voel. Een grote ziel, van minderwaardigheids- en meerderwaardigheidscomplexen, van droefgeestigheid en een ongerijmd optimisme, van een tot welhaast in het laffe toe aanvaarden, van geestigheid, weetgierigheid en sensualiteit. Eén ziel, van tragiek en verwachting, gelatenheid en onverwacht doorzettingsvermogen. Simon...

Ik zou dit allemaal nog eenmaal willen grijpen voor ik het voorgoed vaarwel ga zeggen. En als ik de bladzijde moet omslaan, spreid ik plotseling mijn handen. Het boek valt op de grond, maar voor ik een gebaar maak om het op te rapen wordt het mij reeds aangereikt door een meisje, en zij is het die de stilte verbreekt door te zeggen: ‘Alstublieft, mevrouw, gaat u toch door, het was juist zo mooi.’ En ik lees verder: ‘... Er was die avond maar één ster aan de hemel, maar die ene verlichtte de aarde meer dan een hemel vol tintelend licht op andere avonden. En in dat licht van die ene ster zagen de mensen zichzelf terug, en in dat licht kwamen de harten van hen die beminden nader tot elkander...’

Het was dit soort literatuur waarnaar de meisjes met ingehouden adem urenlang konden luisteren. Een goedkope poëzie, maar daarom juist bevattelijk, en toch weer anders dan zij gewend waren, zodat het diep tot hen doordrong. Ik houd vanavond iets vroeger met lezen op. Ik blijf op dat wiebelende tafeltje op de rail van de schuifdeuren zitten en zeg: ‘Jullie weten misschien wel dat ik voor een proeftijd van drie maanden ben

gekomen.’ Nog voor ik verder kan spreken roept Golderiesje: ‘Maar u gaat toch niet weg?’ In haar grijze ogen ligt de angst van een opgejaagd dier. Dit huis is nog haar enige toevluchtnadat zich in het Lam Groen een moord heeft afgespeeld, de moord op haar moeder door haar eigen vader gepleegd. Hoewel zij er getuige van is geweest heeft Golderiesje, om die vader te redden, alles ontkend. Iedereen weet dit en sindsdien heb ik haar nog liever. Maar ik mag niet afdwalen, ik moet doorspreken, want stemmen herhalen wat Golderiesje daarjuist heeft gevraagd. ‘Ja,’ zeg ik, ‘ik ga weg. Het spijt mij meer dan ik jullie kan vertellen, maar mijn kinderen hebben mij nodig en na alles wat wij te zamen zo uitvoerig hebben behandeld, en ik denk hier speciaal aan het verantwoordelijkheidsgevoel van het moederschap, moet het jullie niet moeilijk vallen mijn besluit te kunnen begrijpen.’ Het is even stil. Dan komen de protesten: ‘Als u weg bent bedank ik als lid... en nu sturen ze ons zeker een oude mevrouw, mijn niet gezien... en geen mens kan zo fijn piano spelen...’ Dan roept er een: ‘Zingt u nog eens voor ons.’ Het lijkt me inderdaad het beste wat ik op dit ogenblik kan doen. Ik open de piano en mijn afscheidslied stijgt heen over die gemeenschappelijke ziel van verstrooiing, verlatenheid en veerkracht, die ziel van mijn clubhuiskinderen, van Simon en van het gehele joodse volk.

Dertig

Het verhaal over Richard en mij is zo eenvoudig, zo simpel dat ik het gevoel heb dit alles niet beleefd maar uitsluitend geleefd te hebben. Wat ik nog doe. Enkele dagen na onze ontmoeting schreef hij mij om een afspraak in datzelfde café te maken. Ik kwam expres wat laat en hij was er dus al. ‘Elisa,’ zei hij; zijn stem klonk vrolijk en hij zag er zo jong en krachtig uit dat ik aldoor naar hem kijken moest. ‘Elisa.’ Hij herhaalde mijn naam wel vier keer, hij trok mijn handschoenen uit en bracht weer mijn hand naar zijn lippen, die warm en vochtig waren. We zaten daar en wisten niet wie van ons beiden het eerst moest spreken. Tot hij begon. ‘Wat heeft het voor zin je uitvoerig over mijn huwelijk te vertellen,’ zei hij. ‘Het was een mislukking. Ben jij gelukkig geworden?’ Nooit zal ik zijn lieve gezicht vergeten waarmee hij mij aankeek terwijl hij naar me luisterde. Luisterde naar mijn moeilijkheden met Simon en zijn geloofsovertuiging, naar mijn strijd als moeder, en naar mijn ervaringen met mijn clubhuiskinderen, die het noodlot mij gebracht had. Toen zei hij: ‘In de jaren die er tussen ons liggen, Elisa, ben ik een mens geworden, een man, en ik weet nu dat er maar één weg bestaat om gelukkig te zijn: die van de vrijheid.’ Hij gaf mij iets te drinken waar ik vrolijk van werd en we bleven wel twee, nee, drie uur geloof ik, in datzelfde café. We zaten verborgen in een soort box, een muurtje voor ons en een muurtje achter ons, en van de kelner zag ik alleen maar steeds de handen, magere handen, met een opmerkelijk brede trouwring.

En het ging verder als vanzelf. Eerst zei hij dat ik geen vrouw was om mijn leven met sociaal werk te verdoen. ‘Je zult er wel aanleg voor hebben, dat geloof ik stellig, maar besef je niet wat

dat betekent avond aan avond bezet te zijn, en nooit meer naar een concert of theater te kunnen gaan? Jij bent een vrouw om te zingen, Elisa, te zingen van de ochtend tot de nacht. Jij bent een vrouw voor een gezin, niet alleen om je kinderen op te voeden, maar ook om een man te verzorgen en te boeien. Het is voor iemand zoals jij, die een onafhankelijke geest heeft maar een afhankelijke aanleg, niet mogelijk je een leven te scheppen in arbeid en daarin een werkelijke en voortdurende voldoening te vinden. Zoiets is weggelegd voor een meisje dat reeds jong gevoeld heeft dat ze nimmer zal trouwen omdat mannen haar niet interesseren. Maar jij, Elisa, al wilde je dan ook operaster worden, de liefde had je nooit uitgeschakeld. Die had je overal gezocht.' Hij zweeg even, toen zei hij: 'Als de scheiding voorbij is moet je zo vlug mogelijk weer in een familiekring terug en je door een man laten verwennen.' Toen: 'Ja, verwennen, zo...' en hij wreef mijn vingers warm in zijn grote, gebruikte handen, en hielp mij in mijn mantel en kocht een boeketje voor me bij een vrouw die er mee leude. 'Ja, zo...' zei hij, en gaf me een arm. Hij was zo groot, Richard, hij was die jonge, krachtige man die vrolijk was, die mij geen les in het huishouden zou geven en er zich niet mee bemoeien zou of ik mijn biefstuk in boter of in vet bakte. En hij was het die ik op mijn trouwdag bij het verlaten van mijn ouderlijk huis, voor mij gezien had. En nu liep hij naast mij en wat was eenvoudiger dan op de vraag: 'Elisa, mag ik zodra dat mogelijk zal zijn, die man van je worden, die je verwennen zal?' te antwoorden: 'Ja, Richard, ja.'

En wat was eenvoudiger dan mij zonder enige complicatie aan de liefde over te geven? Voor hij mij nog in zijn armen had genomen, diezelfde avond, was het afschuwelijk erge gevoel al teruggekomen, en zo als ik het nimmer meer had ondergaan na die middag in het Gorsselse bos tussen Deventer en Zutphen. En ik, die zonder ervaring dus geheel theoretisch van de taartjesopsnoeper een fijnproever aan een dis had gemaakt, van hors d'oeuvre tot dessert, van bordeaux tot champagne met koffie en

likeur toe, ik ondervond dit nu zelf. Want eindelijk werd mijn lichaam ontdekt, ik geloof dat er geen plekje meer was waar Richard mij niet zoende: mijn tenen, mijn hielen, mijn naveltje, mijn oksels en mijn borsten, en hij zoende maar door, en ik lag daar onder zijn krachtig gespierde lichaam en ik werd zo leeg, zo heerlijk leeg van gedachten; ik was alleen nog maar gevoel, van mijn vingertoppen tot mijn haren toe, van mijn oogleden tot mijn oorschelpen, alles tintelde, alles leefde, afzonderlijk welhaast, en het was op dit moment dat ik uit zo veel delen bestond en toch nog een geheel was, dat hij mij nam en ik mij voor de eerste keer in mijn bestaan overgaf.

Eenendertig

Judith heeft mij tijdens haar laatste bezoek over Louise verteld, zonder dat ik hierom gevraagd had. ‘We zien haar nooit meer, moeder,’ zei ze, ‘eerst kwam ze een paar keer achter elkaar en opeens is ze weggebleven.’ ‘Waarom?’ vroeg ik. ‘Dat weet ik niet,’ antwoordde zij, ‘maar we missen haar heus niet. Klazien is na je vertrek heel lief geworden, en vader is stil en laat ons doen waar we zin in hebben, behalve op vrijdagavond en sabbat natuurlijk, dan controleert hij ons. Maar zijn goede oog is nu ook aangetast en hij ziet steeds slechter. Laatst knipte Rebecca, en nog wel met een grote schaar, in de modeplaten die je haar gestuurd had, terwijl de sabbat nog niet uit was. Maar vader zag het niet eens. Er zijn veel dingen die hij niet meer merkt en zo wordt hij gelukkig ook bijna nooit meer driftig.’ ‘En Louise?’ vroeg ik weer, ‘geeft ze nog altijd veel les?’ ‘Hoe kan ik dat nu weten, moeder, als ik haar nooit meer ontmoet.’ Het was voor mij zo'n vreemde gewaarwording over die vrouw te spreken, die vrouw van wie ik gemeend had dat zij in mijn leven een grote rol zou spelen, en in dat van Simon stellig nog een veel grotere. Ik had na mijn vertrek eigenlijk alleen in de eerste maand van nietsdoen aan haar gedacht. Later, bij mijn drukke werkzaamheden, was ik haar volkomen vergeten, en nu ik trouwplannen had kon ik mij zelfs niet goed meer voorstellen hoe zij eruitzag.

Over die trouwplannen spreek ik vandaag in vertrouwen met mijn oudste dochter. Ze kijkt mij aan en antwoordt: ‘Maar is dat niet vreemd voor je, moeder, tweemaal een man te hebben? Ik bedoel, doet dat je niets en denk je nu nooit meer aan vader?’ ‘Ja,’ zeg ik, ‘ik denk zelfs veel meer aan hem, en het is juist door

dit nieuwe gevoel voor die tweede man, nieuw, hoewel ik hem al vanaf mijn meisjestijd ken, dat ik er hoe langer hoe meer van overtuigd ben de goede weg gekozen te hebben door ons huis te verlaten. Want nu, op een afstand, zie ik van je vader alleen nog maar zijn kwaliteiten, en dat zijn er vele, zeer vele zelfs. Alleen, het was tussen ons een onmogelijk samengaan.' 'Incompatibilité,' zegt Judith die haar liefde voor de Franse taal van Simon heeft geërfd, 'zo noemen ze dat, hè?' En dan vraagt ze mij op welke wijze de scheiding uitgesproken zal worden. 'Zal ik maar bij vader blijven?' zegt ze. 'Wil je dat, Judith?' 'Nee, ik wil het niet, maar ik heb zo'n medelijden met hem.' Opeens begint ze te huilen. 'Ik denk,' antwoord ik, 'dat het beter voor je opvoeding is je zusje niet te verlaten. De advocaat heeft mij in vertrouwen meegedeeld dat er grote kans bestaat dat jullie bij mij komen. En dat in overleg met je vader natuurlijk. Maar je kunt hem immers bezoeken zo vaak je wilt.'

Na lange maanden wachten komen dan inderdaad de kinderen voorgoed bij mij. Ik haal ze van het station. Rebecca is nog van niets op de hoogte. Ze is groot geworden en het eerste wat ze zegt is: 'Alle kinderen uit mijn klas waren jaloers dat ik zomaar, zonder vakantie, op reis mocht.' Ik ga met hen in een lunchroom zitten en terwijl Rebecca wegdoezelt in de taartjes met slagroom, vertel ik over het nieuwe leven dat hier voor haar zal beginnen, en dat alles zoals het vroeger was nu is geëindigd. Het is net of ik mijn woorden niet goed kan vinden en ik ontdek een zekere lafheid in mijzelf die mij het spreken nog moeilijker maakt. Daarbij komt ook dat zij eerst helemaal niet naar mij luistert, zo smult ze van haar traktatie en, als ze het eindelijk wel doet, mij niet begrijpt. 'Ik zal het je uitleggen,' zegt Judith dan. 'Vader en moeder houden niet meer van elkaar, heb je dat dan nooit gemerkt?' 'Wat?' vraagt Rebecca, 'gemerkt? Hoe kan ik dat nu merken? En ik geloof het ook niet, het is niet waar, hè moeder, zeg dat het niet waar is.' Nu gaat zij huilen, maar het zijn heel andere tranen

dan die Judith er destijds om vergoten heeft. Van de oudste was het medelijden met de vader, van de jongste is het onbegrip, een niet afstand willen doen van wat zo gewoon was: een vader en een moeder thuis, een vader die soms niets zei en soms te veel, en een moeder die van alles deed om het je prettig te maken. Maar ze hoorden bij elkaar en er was de tuin en het huis met de kamer van haar en haar zusje, met A en Z die nu niet meer bewogen, maar die je hielpen om woorden te bedenken van a tot z. Geen gewone woorden zoals aap en beest, maar bijvoorbeeld appositie en breidel, en het leukste van alles was nog wanneer je die dan later in vaders dictionaire opzocht, ze meestal nog wat betekenden ook. En al je vriendinnetjes die zo jaloers waren dat zij op reis was gegaan? Nu zou ze misschien niet eens terugkomen. En de modeplaatkinderen, waar bestond er een doos om die in te verhuizen, en de sjoelbak was toch hun woning, bleef die dan bij vader? En Richard met zijn zwakke gezondheid, hij was zo aan de tuin gewend. Als ze 's morgens naar school ging en de zon scheen, dan zette ze hem onder de appelboom, helemaal alleen, dat was dan zijn rustoord, en als hij goed geslapen had gaf ze hem 's middags iets in zijn hand om te eten, dan was dat 's avonds altijd verdwenen, dus op. En je gelooft het misschien niet, maar hij werd toch zo heerlijk bruin van die zon, geelbruin, zelfs zijn jasje, dat ze daarom rood verven moest. ‘Zeg dat het niet waar is, moeder,’ snikte ze, en de bedienster komt op haar af en vraagt: ‘Wat is er, smaakt het niet goed?’ Zelfs een ijsje, frambozen met een witte punttoren, kan haar niet troosten en dan zeg ik: ‘Luister Rebecca, ik kan je dat nu niet allemaal uitleggen, je denkt dat ik vader en het huis van je wegneem, maar dat is niet zo, je mag hem net zo vaak zien als je wilt en de kamer blijft van jou en Judith. En er is bij dit alles ook nog een grote verrassing. Het modeplaatkind Richard heeft zijn vader, de grote Richard, teruggevonden. Hij is net zo geelbruin als zijn zoontje en heeft ook een rood jasje, precies hetzelfde donkerrood als dat van de kleine. Zal ik jou die man eens laten

zien?’ ‘Richard heeft dus een vader? Daar heb ik nooit aan gedacht.’ Opeens lacht ze, maar dan vraagt ze toch weer op diezelfde dringende toon: ‘Het is niet waar, hè moeder?’ ‘Nee, het is niet waar zoals Judith het je gezegd heeft, vader en moeder houden nog wel van elkaar, maar anders, begrijp je, anders. Kijk,’ zeg ik, en ik teken twee poppetjes, het ene groter dan het andere, twee poppetjes met rokken aan, dus meisjes, ‘het ene is Judith en het andere ben jij.’ En dan teken ik er nog een vierkant omheen. ‘Die twee loodlijnen zijn de liefde van je vader, en de horizontale, die dan je moeder. En omdat dit vierkantje altijd zal blijven bestaan en met de poppetjes mee zal groeien, zullen de loodlijnen en de horizontale elkander ook altijd blijven raken. Dat is de ouderliefde.’

Ik weet niet of ze dit begrepen heeft, maar nu ontdekt ze toch haar frambozenijsje, voorzichtig schept ze de witte punttoren eraf, en als ze het laatste rose nat opgelepeld heeft, zegt ze: ‘Maar waar is nu die vader van Richard? Je doet zo raar vandaag, moeder. Het lijkt wel of je allemaal fabeltjes vertelt.’ ‘Nee,’ antwoord ik, ‘Richard is geen fabeltje, ga maar mee.’

Tweeëndertig

Nu nog eenmaal Louise.

Haar piano had een harde, sombere klank gekregen. En vele leerlingen verlieten haar. In een kort briefje werd door de vader of moeder medegedeeld dat de vorderingen in de laatste tijd zeer onvoldoende waren en dat dus blijkbaar het kind onmuzikaal was. Daarom was het beter om niet meer zo'n groot deel van de vrije tijd aan die onvruchtbare muziekstudie op te offeren. Van de dertig restte er ten slotte niet meer dan de helft.

In de uren dat zij dus nu niets meer te doen had, Louise, wandelde zij vele malen langs Simons huis. Eens ontmoette zij hem en terwijl zij reeds haar hand uitstak om hem te begroeten en mompelde: 'Maar jij hebt me verkeerd begrepen...' een zinnetje dat ze reeds wekenlang in haar hoofd had, nam hij zijn zwarte flambard voor haar af en vervolgde zijn weg. Eenmaal ook had zij Judith en Rebecca gezien en over de straat heen geroepen: 'Hoe gaat het met je moeder, is ze al weer beter?' maar de meisjes hadden haar hoofden afgewend.

Kort daarna liet Louise een verhuishwagen komen. Hangklok, piano, Brabantse stoelen, Delftse tegels, reproducties van Van Gogh, kortom de gehele Hollands-binnenhuisjes-pronk werd door twee stoere kerels opgepakt, toen zij opeens riep: 'Houd op, houd op, het gaat niet door! Ik heb juist bericht gekregen dat ik niet voor het volgend jaar het huis in Amsterdam betrekken kan.' De mannen keerden zich om, de ene vloekte, de andere ging gewoon door met inladen. 'Ophouden!' riep Louise weer, 'ik zal alle onkosten betalen, maar ik verzoek u de hele inboedel weer op zijn plaats te zetten.' Louise keek naar de denneboom. Een stormwind, een plotseling opkomende stormwind

had haar aangeduid dat alles weer veranderd moest worden. En de verhuizers waren nog niet aan het uitladen begonnen, of een bijna onnatuurlijke windstilte gaf uit naam van de denneboom te kennen: uitstekend, waarde vriendin. Toen begaf Louise zich naar het postkantoor en seinde aan het Amsterdams Orkest: ...blijf lerares hier, en seinde naar de dame waar zij een etage had gehuurd: ...komst voorlopig uitgesteld, en ging weer naar huis terug. De onnatuurlijke windstilte had aangehouden: uitstekend, waarde vriendin, zei dus de denneboom, en de verhuizers waren nu bijna gereed. Zij zette een kop koffie voor hen, de koffiepot zat vol stro dat zij eruit schudde, en de verhuizers dronken op haar gezondheid en op de volgende keer. De oudste bekende nog nooit zoiets meegemaakt te hebben. Hij nam zijn pet af en zei: 'Beter ten halve gekeerd, dan ten hele gedwaald, juf.'

Nu nog eenmaal Louise.

Zij draagt de parel van haar ring naar binnen gekeerd, hij lijkt nu op een gladde ring. Het is niet moeilijk die parel zo te draaien, want hij glijdt vanzelf om haar magere vinger. Louise geeft geen lessen meer, ze leeft van een kleine rente die ze voor haar oude dag bewaard had. Zij is eraan begonnen omdat ze niet meer werken kan. Want vanuit haar Brabantse fauteuil, waarin ze nu dagelijks uren doorbrengt, beheerst zij het leven van Simon Cohen. Leraar Frans MO. 'Kijk,' legt ze soms aan de denneboom uit, 'ik ben ervan overtuigd dat hij mij liefheeft, het is hem alleen nog niet bewust geworden. Hij heeft mij nodig en daarom moet ik hier in mijn kamer blijven wachten. Misschien zal hij pas bij mij komen wanneer hij geheel blind zal zijn; hij komt dan als een hulpeloze, maar dat zal hij zelf niet weten. Hij zal mij zijn liefde bekennen. Het heeft zo lang geduurd, Louise, zal hij zeggen, omdat ik een jood ben. Begrijp je dat? Of ik dat begrijp, Simon? Als je immers geen gelovige jood geweest zou zijn, was je na Elisa's vertrek geen dag meer zonder mij gebleven. Luister, hoe ik het begrepen heb. Dan zal ik alle gebeden voor hem op-

zeggen, die ik in de tijd van zijn afwezigheid uit mijn hoofd heb geleerd. Het gebed voor brood, het gebed voor een nieuwe vrucht, het nachtgebed, en dat van de vrijdagavond als ik de kaarsen ontsteken zal... Het moeilijke is dat ik wachten moet tot hij met het laatste licht in zijn ogen nog eenmaal aan mijn huisdeur bellen zal, zoals op die zondagochtend, toen ik ook niet tevergeefs heb gewacht.'

Drieëndertig

Wij lopen op de Laan van Meerdervoort, Rebecca en ik, en samen dragen wij een kerstboom, terwijl ik onder mijn arm een grote doos met zilveren ballen, sterren en andere versiersels houd. Hij is bijna te zwaar voor ons beiden, die grote boom, en nu en dan staan we stil, zomaar midden op het trottoir en kijken elkander aan en lachen. Rebecca lacht veel de laatste tijd, ze is gelukkig en tevreden en meer dan ooit vind ik in haar mijzelf terug, niet alleen uiterlijk, maar ook in zo veel dagelijks weerkerende reacties. Ze deelt bijvoorbeeld mijn liefde voor muziek en heeft nu vioolles, we hebben al samen gespeeld en Richard tracht ergens een cello te vinden, want de zijne is in Indië achtergebleven, en dan zullen we een trio vormen. Rebecca leeft in voortdurende bewondering voor mijn Richard, die onverwachte vader van het modeplaatkind. Dat modeplaatkind heeft nu eens en voor altijd een thuis gevonden, het servetzakje van die vader, en bij alle maaltijden zit hij dus mee aan tafel. Richard leeft ook in voortdurende bewondering voor mijn Rebecca, die onverwachte dochter, waarin hij mij als meisje terugvindt. Hij stoeit met haar en leest haar voor. Zijn stem, en vooral zijn uitspraak, zijn niet zo indrukwekkend als van mijn eigen vader, heeft Rebecca gezegd, maar gewoner en prettiger. Wat een woorden, gewoner en prettiger, maar alles is immers zo geworden, en daar wilde ik toch juist naar toe, naar dat gewone prettige geluk, onder een lamp, met een zoutvaatje op tafel dat al zou het ook omvallen nimmer een woordenwisseling teweeg zou brengen, met die lichte, tulen gordijnen waar de mensen nieuwsgierig trachten doorheen te kijken, omdat ik in deze Haagse woning steeds vergeet de overgordijnen te sluiten.

En Richard zelf is ook zo'n gewone prettige man, al mis ik dan ook volkomen bij hem die drang naar wetenschap, die liefde voor taal, ja zelfs een geestig woord, wat ik allemaal in Simon juist zo waardeerde. Maar hij zit tenminste niet ineengedoken in zijn stoel, zijn zieke arm aan de leuning wrijvend. Hij gebruikt geen geneeskrachtige zalf voor zere plekken, waarvan de herkomst mij steeds duister is gebleven, noch stinkende scheerzeep. Zijn haar draagt de luchtige geur van een dure lavendel-lotion en aan zijn gespierde vingers met de verzorgde nagels steekt een ring met een familiewapen. Hij wikkelt zich 's ochtends niet in een gebedsdoek, maar komt in zijn fleurige, gestreepte pyjama zo uit bed aan het ontbijt. En hij gebruikt alleen maar de rechterkant van de lits-jumeaux, dus mijn bed, zonder er rekening mee te houden of ik rein dan wel onrein ben. En, en, en... Ieder uur van de dag zie ik, ruik ik, voel ik het verschil tussen Richard en Simon. Maar ook ieder uur van de dag weet ik dat een papieren modeplaatkind wel Richard, maar nimmer Simon genoemd kan worden.

Nu is moeder bij ons gelogeed. Zonder vader, want sedert hij geen abonnement meer heeft, wil hij nimmer meer een trein nemen. Het is de eerste maal dat moeder is gekomen. Destijds met Simon is er ook een eerste maal geweest, maar daar is het toen bij gebleven. Moeder beweerde dat die slechte ogen van Simon haar zo treurig maakten, dat zei ze, en daarom is ze nooit meer terug geweest. 'Ik kan dat blindzijn niet aanzien, Elisa.' 'Maar moeder, je overdrijft, zolang het lezen betrekkelijk gaat - en volgens de dokter kan dat nog heel lang duren - is er voor hem niets verloren.' 'Ja maar,' zei moeder weer, 'dat blind worden enerzijds en dat te veel zien aan de andere kant, begrijp je.'

Nu echter kijkt ze vol vertrouwen naar Richards kleine, blauwe ogen. Voor hem is ze nu zijn echte moeder geworden, hij noemt haar mama, en zo met Rebecca, mij en moeder, beleeft hij onze drie generaties. Ja, moeder is bij ons gelogeed en

Judith is voor twee dagen naar Simon toe. Judith is als een vreemde in ons nieuwe huisgezin. Zij is onhebbelijk, bijna onbeschoft tegen Richard, lief voor mij en nog liever voor haar zusje. Wat Rebecca aan vrolijkheid heeft gewonnen, heeft Judith verloren. Zij mist haar schoolvriendinnen en houdt niet van haar Haagse klasgenootjes. Zo veel moeite als ik altijd heb gehad om haar van de straat te houden, van onze lange Hoofdstraat waar ze flaneerde (het liefst zonder mantel in een jurk waaromheen ze een ceintuur snoerde, die haar heupen en borsten accentueerde) zo veel moeite heb ik nu om haar uit te laten gaan. En ze spaart haar zakgeld om eens een extra keer naar de provinciestad in het noorden terug te gaan. Dat is juist weer het geval geweest. We hadden namelijk afgesproken dat ze pas na Kerstmis, te zamen met Rebecca, een paar dagen bij haar vader zou logeren. En opeens, verleden week op de dag dat haar vakantie begonnen was, zei ze, terwijl ze triomfantelijk een tientje uit haar portemonnaie haalde: 'Ik ga morgenochtend naar vader toe.' 'En Kerstmis dan?' vroeg Richard, 'dan ben je toch zeker thuis?' Meestal vroeg Richard niets, hij bemoeide zich niet meer met haar dan hoognodig, maar van dit zelfstandig optreden was hij toch even geschrokken. Bovendien, Kerstmis, het feest der huiselijkheid! 'Maar natuurlijk,' antwoordde Judith heel kalm, 'ik ga weg en ik kom terug, en ik ga weer weg met Rebecca en kom dan met haar mee terug. Daar is toch niets op tegen.' 'Natuurlijk is daar niets op tegen,' zei ik, 'en ik bewonder je dat je zo zuinig met je zakgeld kunt omgaan. Weet vader dat je komt?' 'Nee,' antwoordde ze, 'maar des te prettiger zal hij het vinden.'

Dat was een paar dagen geleden, ze moest nu al bijna thuiskomen, Judith. Maar ze kwam niet en de volgende dag ook nog niet en juist toen de kerstboom alleen nog maar wachtte om gevierd te worden, wachtte op het ontsteken van zijn kleurige kaarsjes, belde zij aan. Elisa zei alleen: 'Wat ben je laat,' en Judith verontschuldigde zich niet, ze antwoordde: 'Het sneeuw-

de zo bij ons, het was er koud en hier is het heerlijk warm.’ Warmte en een kalkoen, warmte en een vlammeende plumpudding, warmte en vrede op aarde, vrede in het huisgezin. Maar het was of Judith er niet bij hoorde, ze deed zo afwezig en sprak haast niet, en toen de lichtjes ontstoken werden en Elisa aan de piano ging zitten om het ‘Stille Nacht, Heilige Nacht’ te spelen, keerde zij haar rug naar de boom toe, schoof het gordijn opzij en keek naar buiten. Pas toen er cadeaus gegeven werden deed ze wat toeschietelijker, en samen met Rebecca speelde zij met het poppenhuis, al was zij daar dan ook veel te groot voor.

Ik zie haar nog op de grond zitten. Zij deelde de kamers in terwijl Rebecca ze met de bewoners meubileerde. Richard, het modeplaatkind, kreeg de mooiste fauteuil, al waren er dan ook echte poppen bij. Ja, ik zag Judith daar zo zitten, een groot, dik meisje, van bijna zestien jaar nu. Ik vroeg haar opeens: ‘Hoe was het met vader?’ Ik vroeg het zachtjes, zodat Richard het niet horen kon. ‘Ik moet je over hem spreken, moeder,’ antwoordde ze, ‘wanneer je straks even tijd hebt.’ Ik wachtte tot Rebecca, en ook Richard, naar bed ging en Judith met mij te zamen de kamer opruimde. Ze sloeg haar armen om me heen, wat ze ook altijd deed toen ze nog een klein meisje was. ‘Moeder,’ zei ze, ‘zou je me willen toestaan mijn laatste schooljaren bij vader door te brengen? Ik vind het onderwijs hier zo vervelend en ik mis mijn vriendinnen zo.’ ‘Nee,’ heb ik onmiddellijk geantwoord, ‘nee, Judith, daar kan niets van komen. Ik sta je al toe je vader te bezoeken zo veel je wilt, maar een definitief vertrek zou vele moeilijkheden en conflicten met zich meebrengen die werkelijk overbodig zijn. Het is voor jou van het grootste belang op deze leeftijd door een vrouw te worden opgevoed en niet door een man. Nee, Judith,’ heb ik gezegd en mijn stem klonk ongewoon hard, ‘dit moet je uit je hoofd zetten.’ Toen heeft ze mij losgelaten en is voor mij gaan staan. ‘Je begrijpt niets van me, moeder,’ heeft ze geantwoord, ‘daarom zal ik het je nu maar zeggen. Dit christelijke gedoe hier in huis staat me tegen, dat zingen bij de

kerstboom hindert me meer dan ik je kan vertellen. Die zondagen van stilte en nietsdoen die voorafgegaan worden door een zaterdag van boenen en wrijven, ik voel mij hier niet op mijn plaats, vergeet niet dat ik voor een kwart christin ben, maar voor driekwart jodin. En wat kan ik eraan doen dat ik mij volkomen tot het jodendom voel aangetrokken? Zeker, vroeger hebben wij alle wetten en gebruiken bespot, omdat ik met jou tegen vader samenspande en dus ook tegen wat hem lief was. Maar nu ik de leeftijd heb gekregen om na te denken, moeder, nu weet ik dat het me roept, dat jodendom. Niet zoals vader het voor ons wilde op orthodoxe grondslag, maar ik ben zioniste, ik wil naar Palestina gaan, en zodra ik mijn eindexamen gedaan heb wil ik bij een boer het landbouwbedrijf grondig leren.' Dit alles zei mij Judith, terwijl ik de restjes kaarsvet uit de houdertjes haalde en er nieuwe, gekleurde kaarsen inzette. Ik wist dat ik niets tegen haar besluit kon inbrengen, en toch, ik wilde haar die laatste schooljaren zo graag bij mij houden. 'Je kunt hier in Den Haag bij de zionistische jeugdvereniging gaan,' zei ik. Maar bij het uitspreken van dat woord zionisme voelde ik mij opeens zo vreemd te moede. Ik ging zitten en dacht: 'Zo is nu de cirkelgang van het leven, en nergens is er dus ook maar een hoekje waar een mens tussendoor kan glippen. Juist heb ik met het jodendom afgedaan of het staat hier voor mij, jonger en sterker dan ik het ooit gezien heb, warmer en meer van mijzelf kon het onmogelijk zijn. Het is hier in mijn eigen kind, in mijn oudste dochter die een zoon had moeten zijn.' Ik vroeg haar alleen nog: 'Wanneer is het eigenlijk Chanoekah?' 'Het is juist voorbij,' heeft zij geantwoord.

Judith heeft daar in dat stadje in het noorden van het land in die bekende kamer met dat oude buffet gestaan, dat buffet met die gekleurde ruitjes, een groen, een ander rood en een derde groen met rood. Zij heeft daar naast de kachel gestaan en ernaar gekeken hoe haar vader de restjes kaarsvet uit het Chanoekah-ijzer heeft gehaald en er nieuwe, bleek-witte kaarsen in heeft ge-

zet. Negen, een aansteker en acht andere, want het is de laatste avond Chanoekah geweest. Judith heeft hem de lucifers gegeven en hij heeft de lichten ontstoken en ze hebben een Hebreeuws lied gezongen. Toen heeft zij een doos geopend en er een oud ganzenbordspel uitgehaald en ze hebben samen gespeeld. Judith heeft telkens haar groene, maar ook Simons gele halmadop op het papier met de plaatjes en nummers verschoven. Toen het uit was hebben ze de inzet, suikerpepermuntjes en miniatuurgomballen, verdeeld, en daarna hebben ze in een boek over zeventiende-eeuwse Nederlandse poëzie gelezen.

Simon heeft zijn dochter aangekeken, hij heeft niet de gelijkenis met zichzelf teruggevonden, maar ergens in zijn hart heeft dat van haar geklopt. Het is te laat geweest voor hem om deze nieuwe hartslag in zijn geheel te kunnen omvatten, te laat, want te veel jaren zijn er verloren gegaan, waarin Judith niets anders voor hem heeft betekend dan een prooi voor zijn fanatieke geloofsovertuiging.

Eenzaam verderlevend voor zijn godsdienst en wetenschap is onverwacht Judith tot hem teruggekomen zonder dat hij haar heeft kunnen aanvaarden, omdat, wat voor haar het jodendom betekende, voor hem, man van de wet, joods heidendom was. Maar alleen reeds de mogelijkheid dit geliefde adjectief vóór heidendom te kunnen plaatsen, bracht hem deze nieuwe hartslag.

De avond is goed voorbijgegaan, zij heeft hem enkele van zijn stille uren genomen en zijn houding zowel als zijn woorden zijn van gelatenheid vervuld geweest.

Nu is zij het die hem voorleest. Ze heeft een warme stem en hij scheidt er behagen in haar aan te horen. 'Dit is van Anna Roemer Visscher,' zegt zij.

Wat is 't anders als fraei?

*Een vrouw, die niet als singht en tuyt,
Die gaerne danst en die de luyt*

*Schier nimmer uyt haer handen leydt,
Fy, fy, dat is lichtveerdigheydt.*

*Maer is het niet een hemel schier,
Te sien, hoe dat een geestigh dier
Met sangh of spel haer man verquickt,
Als 't nodigh huyswerk is beschikt?*

‘De taal heeft toch veel verloren,’ zegt Simon. ‘Fy, fy, wat een melodie zit er in dat woord. En begrijp jij, Judith, wat de dichteres met geestigh dier heeft willen zeggen?’ ‘Nee, wat vader?’ ‘Als ik mij niet vergis, dan betekent dat een talentvolle vrouw. Weet je dat ik begonnen ben Nederlandse letteren te studeren en dat ik toen opeens op Frans ben overgegaan? Dat is een eigenlijk wat vermakelijke jeugdhistorie geweest. Die zal ik je straks eens vertellen. Maar lees eerst door, er volgen nog drie, nee, twee strofen, is het niet? Je stem leent zich zo goed voor deze oude taal. Ik luister met plezier.’

Dan buigt Judith zich weer over de tekst en gaat door:

*Misbruyck verkeert het soetste soet
In walchelick en bitter roet,
Ja, heylsaem, nutte medicijn,
T'ontijt gebruykt, keert in fenijn.*

*Dan, die sijn oogh op 't eeuwigh slaet,
De tijdelicke fraeyheydt laet,
Die met al 't wereltsche gespoock
Verdwijnen sal als windt en roock.*

‘Wat?’ heeft haar vader gevraagd, ‘wil je die laatste strofe nog eens lezen?’

En zij heeft die vier regels langzaam herhaald.

Toen is het hoofd van Simon bijna tussen zijn schouders ver-

dwenen, toen heeft hij met zijn handen de leuning van de stoel omvat, als moest hij zich zittende vasthouden, als wilde hij zich oprichten zonder het te kunnen...

EINDE

Parijs, Santec, Tourrettes-sur-Loup